

A C A D É M I E B U L G A R E D E S S C I E N C E S

Section d'histoire et de pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXX

Sofia · 1967

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXX

СИРЪЖКА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН

София · 1967

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

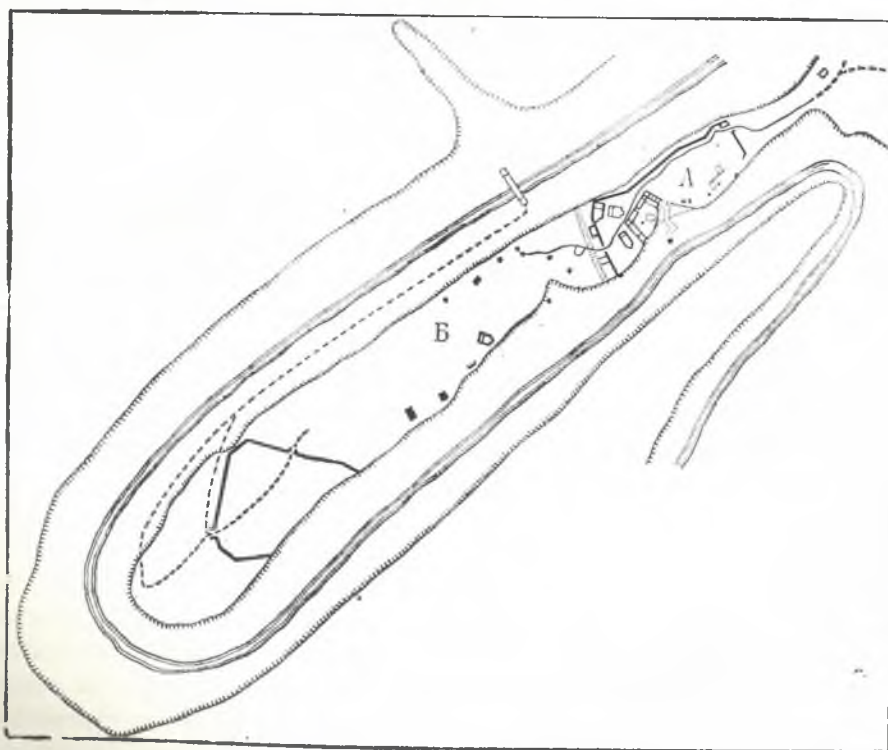
Акад. Д. П. ДИМИТРОВ (отг. редактор), ст. н. с. Т. ГЕРАСИМОВ (секретар),
ст. н. с. СТ. МИХАЙЛОВ, ст. н. с. Т. ИВАНОВ, ст. н. с. Г. ГЕОРГИЕВ

ОБРАЗНА СЪВЕЩАНА - ПУМЕНИ
ДЕПОЗИТНИ ИЗ 68 № 5461

ЗАМЪКЪТ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ЧЕРВЕН

Соня Георгиева и Виолета Димова

Останките на средновековния град Червен се намират на 30 км южно от Русе, до днешното село Червен. Той е бил един от най-важните икономически, стратегически и културни центрове в Североизточна България през Втората българска държава и седалище на епископ.¹ Разположен е бил на висок скалист рид, заобиколен от три страни от реката Черни Лом. Състоял се е от две части, оградени с крепостни стени. В по-високата и недостъпна част на ридата е била цитаделата (обр. 1 А), а до нея — същинската част на града (обр. 1 Б).² На най-високото място в цитаделата се е издигал феодалният замък. Пътешествениците Хаджи Калфа и Феликс Каниц в своите пътеписи споменават за замък в Червен, но те имат пред вид останките на крепостните стени на цитаделата и главно стърчащата величествено тогава кула, която е единствената почти

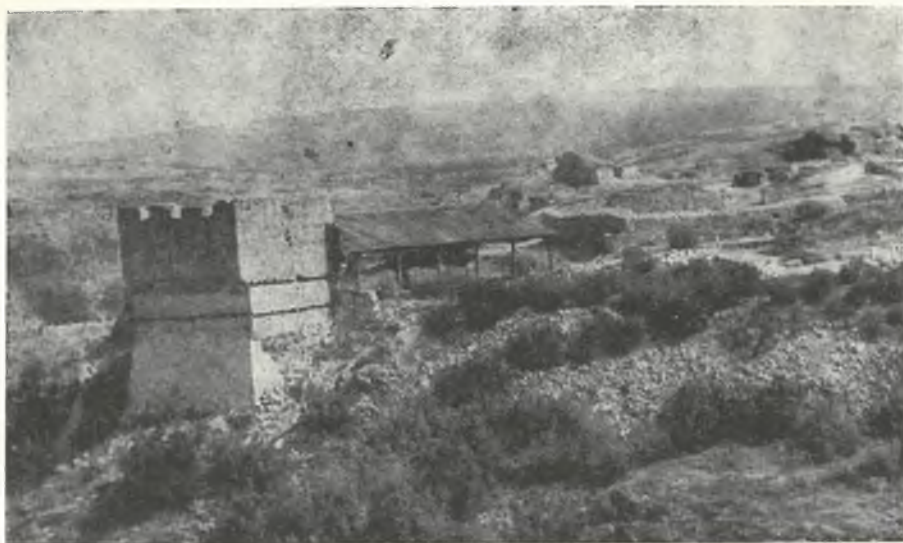
Обр. 1. План на средновековния град Червен (по К. Шкорпил)

Fig. 1. Plan de la ville médiévale Červen (d'après K. Škorpil)

¹ В синодика на цар Борил, съставен във връзка със събора срещу богомилите, свикан в 1211 г., се споменават трима червенски митрополити (вж.: М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, стр. 92).

² С. Георгиева и В. Димова, Църква 2 в средновековния град Червен, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 71; С. Георгиева, Археологически проучвания на късносредновековни градове в България, Материали от I международен конгрес по балканистика, II, София, 1967 (под печат).

напълно запазена крепостна кула от онази епоха у нас.³ К. Шкорпил, който пръв е дал подробно описание на Червенското градище, в своята скица е отбелязал мястото на замъка и го е означил като „самостоятелно палатово укрепление.“⁴

Обр. 2. Изглед към замъка след разкопаването му
Fig. 2. Vue du château-fort après le déblaiement

През 1961 г. започнаха системни археологически проучвания в Червен. В цитаделата бяха разкрити части от крепостните стени, замъкът и три църкви, едната от които се е издигала в двора на замъка — църква 3; а другите две — непосредствено до него — църква 2 и църква 4.⁵ В същинската част на града бяха разкрити една църква — църква 1 — и пещи за преработване на желязна руда.⁶

Разкриването на замъка се извърши от 1962 до 1965 г. включително. Преди разкопките останките му представляваха една височина от огромно количество ломени камъни, покрити отчасти отгоре с пръст и обрасли с храсти и тръни. Археологическите проучвания дадоха възможност да се установят неговият план и устройство, различните етапи на изграждането му и предназначението на отделните помещения (обр. 2). Тези проучвания позволяват да се направи и една приблизителна реконструкция на замъка, който е първият изцяло разкрит и сравнително добре запазен феодален замък от епохата на Втората българска държава у нас.

Замъкът е имал правоъгълна форма, но поради силния наклон на терена от югоизток към северозапад за по-голяма устойчивост югозападната му страна се е свързвала под тъп ъгъл със северозападната (обр. 3 и 4). Застроен е бил на около 2000 кв. м площ с ориентация от югоизток към северозапад. Дълъг е бил 60 и широк 30 м. На югоизток е опирал непосредствено до стръмния склон на рида, който тук се спуска почти отвесно надолу. Централната сграда е била разположена във форма на буква П, като на трите страни са се редели правоъгълни помещения, които са изграждали обширен вътрешен двор. На четвъртата страна, до самата стръмнина, е имало отделна правоъгълна постройка, а в двора се е издигала църквата на замъка.

Насипът, който запълваше помещенията, се състоеше предимно от строителен материал — камъни, примесени с хоросан и по-рядко части от тухли и големи извити керемиди. Между тях

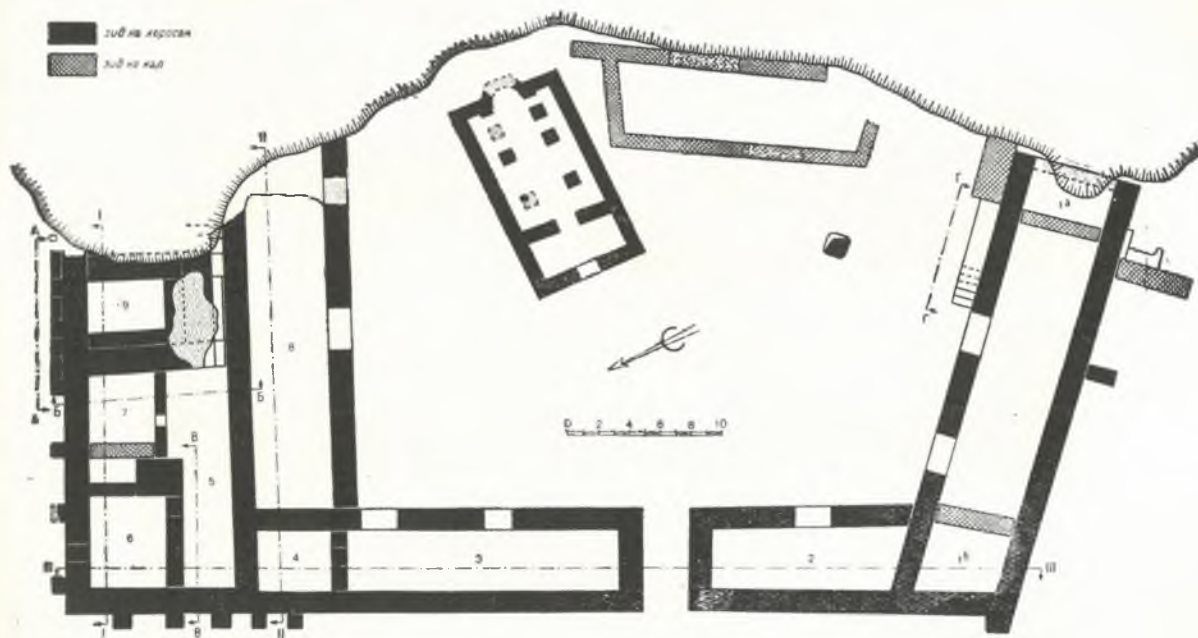
³ H. Chalfa, Roumeli und Bosna, Wien, 1812, стр. 44; F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, III, Leipzig, 1880, стр. 345.

⁴ К. Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914, стр. 30. Ние използваме плана на К. Шкорпил, като допълваме новоразкритите обекти в цитаделата-замък и двете църкви до него.

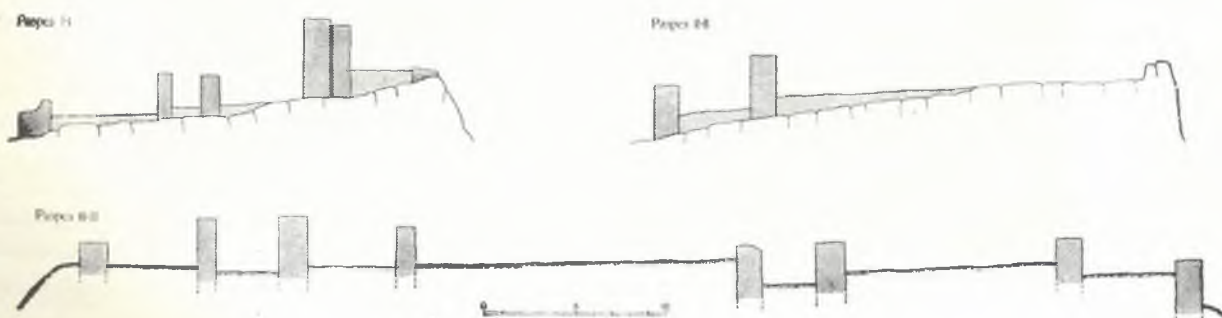
⁵ С. Георгиева и В. Димова, цит. съч., стр. 71—84. Крепостните стени и църква 4 още не са публикувани.

⁶ В. Димова и С. Георгиева, Църква 1 в средновековния град Червен, Археология, IX, 1967, кн. I, стр. 5; Г. И. Георгиев, Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове, Природа, IV, 1955, кн. 5, стр. 339—358.

и особено близо до подовите на помещенията имаше фрагменти от керамика, кости и други предмети, които принадлежат към епохата на Втората българска държава. Имаше само няколко фрагмента от късноантична керамика и няколко от епохата на Първата българска държава, които случайно са попаднали тук. Културен пласт от тези епохи на мястото, гдето е бил построен замъкът, не се оказа.

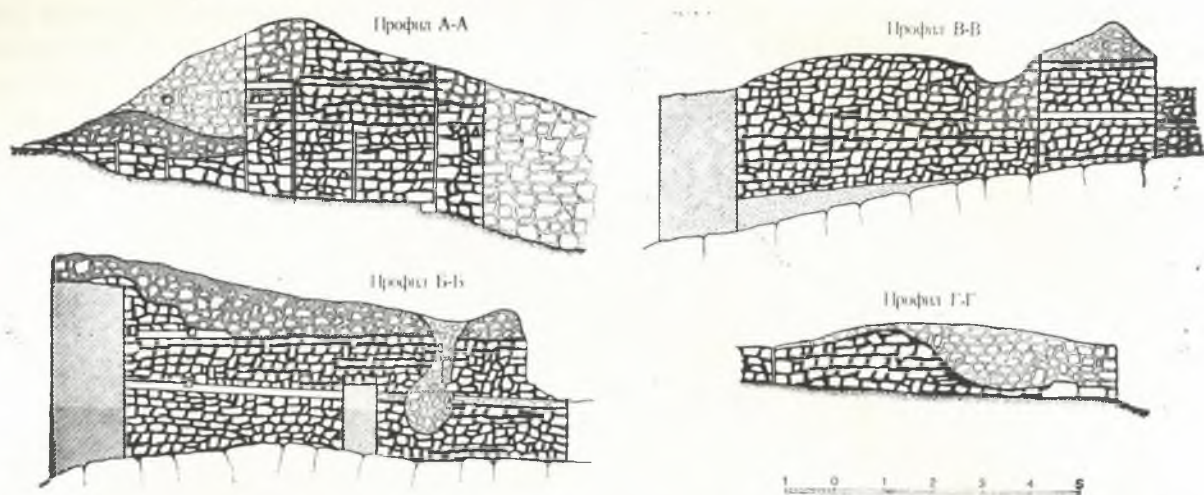

Обр. 3. План на замъка
Fig. 3. Plan du château-fort

Обр. 4. Разрези на зидовете на замъка
Fig. 4. Coupe des murs du château-fort

След разчистването се установи, че зидовете на централната сграда на замъка са запазени средно от 1 до 2 м височина. Само в североизточната част на някои места достигат до 4,2 м височина. Те са градени от местни варовикови ломени камъни в не много правилни редове (обр. 5 и 6). Споени са с бял хоросан, примесен с баластра. Фугите са били допълнително запълнени с бял хоросан, който все още личи на някои места. При градежа е била използвана сантрачната система от напречни и надлъжни греди с квадратно сечение със страна 0,2 м. Дебелината на зидовете е от 1,2 до 1,5 м. Основите им някъде достигат до 0,5 м дълбочина, другаде са поплитки, като са стъпили върху самата скала, а има случаи, когато скалата е изрязана и образува долната част на зидовете (обр. 4, II—II). Поради силния наклон на терена особено в североизточната част на замъка отвън те са били подсилени с контрафорси (обр. 3). На североизточната страна има шест контрафорса, които са били изградени едновременно със стената на еднакви разстояния един от друг. В североизточния край на северозападната страна са изградени пет контрафорса (обр. 7). Първите три от ъгъла на стената са конструктивно свързани с нея, а оста-

Обр. 5. Профили на зидовеот замъка

Fig. 5. Profils de murs du château-fort

Обр. 6. Северозападната стена на замъка, гледана отвън

Fig. 6. Mur nord-ouest du château-fort, vu de l'extérieur

налите два са долепени, следователно били са изградени допълнително към нея. Един масивен контрафорс е укрепвал югозападния ъгъл на замъка. Той също не е свързан със стената и е бил прибавен по-късно.

Входът на замъка е бил на северозападната страна. Той е широк 3 м и дълбок 6,5 м, със силен наклон отвътре навън с разлика в нивото 1 м (обр. 8). В югозападния ъгъл на вътрешната страна на входа се разкри кръгла колонка, висока 0,8 м, с диаметър 0,4 м, с дупка в средата, в която е било закрепено едно от крилата на дървената порта. Несъмнено на външната страна на входа също е имало дървена порта, като по средата се е образувал тъмен коридор. Входът отгоре вероятно е бил засводен, както често са били засводени входовете на феодаалните замъци и крепости.⁷

Замъкът е бил изграден на два етапа, а по-късно е претърпял и някои по-незначителни преустройства. Първоначално сградата се е състояла от седем помещения, които симетрично с

⁷ Срв. напр. А. Дероко, Средновековни градови у Србији, Црној гори и Македонији, Просвета, 1950, стр 50—55.

Обр. 7. Контрафорси на северозападната страна на замъка
Fig. 7. Contreforts du côté nord-ouest du château-fort

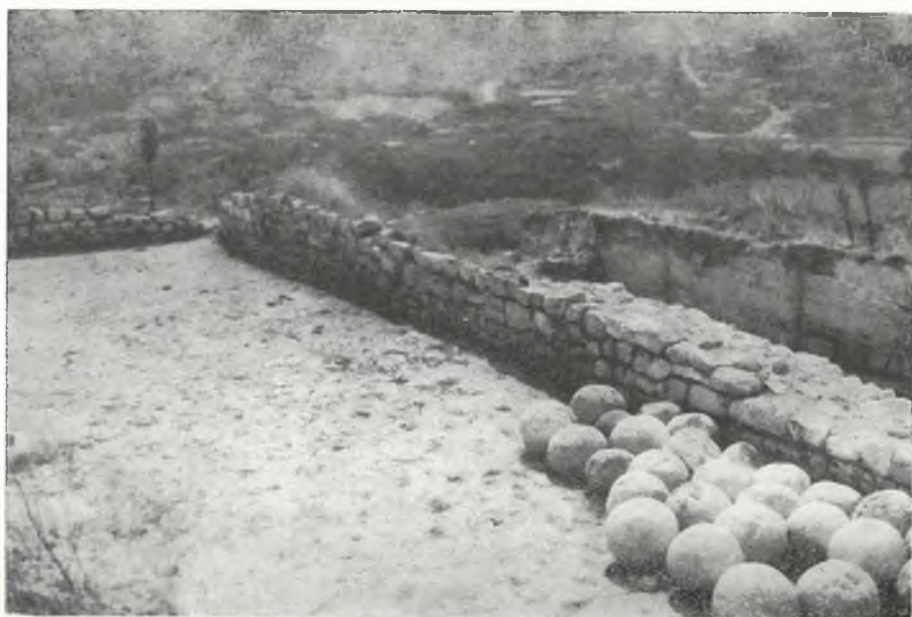

Обр. 8. Входът на замъка, гледан отвътре
Fig. 8. L'entrée du château-fort, vue de l'intérieur

се редели на трите страни: 1, 1а, 1б, 2, 3, 4 и 8. По-късно замъкът е бил разширен в североизточната си част, като са били изградени още 2 помещения, които по-късно са били преустроени в 4 — 5, 6, 7 и 9. При разширението на замъка са били направени и контрафорсите, девет от които са органично свързани с допълнително изградените зидове, а трите са долепени до съществуващия вече северозападен зид.

Помещение 1 заема югозападната страна на замъка. То е дълго 27,5 м и широко 5 м. Имало е два входа по 2,75 м широки с камени прагове. Подът е бил малко по-нисък от нивото на двора, от трамбована пръст без настилка. Двата края на това дълго помещение са били преградени с напречни зидове, споени с кал, в две малки странични помещения, които не са били свързани с входове с голямото помещение. В насипа на помещение 1 имаше в голямо количество фрагменти от обикновена и сграфито керамика и кости от животни. Особено много бяха керамичните фрагменти и костите от животни в двете странични помещения. Освен това бяха

намерени голям брой различни предмети: железни ножчета, халки и токи, една ножица, няколко подкови, един пръстен от карниол, медна обица и няколко монети: една от Исак II Ангел (1185—1195), две от Иван Шишман (1371—1393), две от Иван Срацимир (1371—1396), две турски монети, от които едната от Мехмед I (1415—1421), а другата повредена и нечетлива.⁸ Имаше и късчета от стъкла за прозорци и от стъклени съдове. Характерът на находките, големите размери на помещението и голямата ширина на двата му входа показват, че то е служело за конюшня. Двете малки странични помещения са били избени помещения и в тях се е слизало от горния етаж с дървени стълби или са служели за боклучни ями. Между двата входа на голямото помещение до североизточната му стена се разкри малко каменно корито, дълго 0,75 м, широко 0,45 м и дълбоко 0,3 м. Също такова корито, но с по-големи размери (дължина 1,5 м, ширина 0,75 м и дълбочина 0,6 м) бе намерено пред това помещение. Тези корита са служели за хранене и поене на конете в конюшната. Пред северозападния вход на помещението бяха струпани на едно място 31 бойни топки с диам. 0,5 м (обр. 9). Повече от тях са издялани от кремък,

Обр. 9. Помещение 1 с част от каменните бойни топки
Fig. 9. Local 1 avec quelques-unes des boules de combat

няколко са от варовик, но всичките са с идеално кръгла форма. Други три такива топки бяха намерени при входа на помещение 2 и две при входа на замъка. Бойните топки са били приготвени за отбраната на замъка, което показва, че неговите обитатели са били готови за самостоятелна защита и са разполагали с каменометни машини.⁹ Вероятно върху двете малки четвъртити помещения се е издигала по една кула. На югоизточната кула се е излизало по каменна стълба, долепена до зида отвътре в двора. До 7 м дължина тя е била широка 1,3 м и изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан, а до края на зида е била продължена от ломени камъни, споени с кал, и е била широка 2 м. Запазени са първите две стъпала от големи плочи камъни (обр. 5 2-2, 10).

Между помещение 1 и входа на замъка, на северозападната му стража, бе разкрито помещение 2, дълго 12 м и широко 4 м. Входът му е с каменен праг, широк 1,3 м. Подът е бил от трамбована пръст, малко по-нисък от нивото на двора. В насипа на помещението се намериха фрагменти от обикновена и сграфито керамика, глинени кръгчета за игра, прешлени за вретено,

⁸ Описанието на предметите вж. в приложения накрая каталог.

⁹ За устройството на средновековните каменометни машини срв. Щ. Атанасов, И. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов, Българското военно изкуство през феодализма, София, 1958, стр. 81—83; А. Дероко, цит. съч., стр. 35—36, обр. 16.

железни токи, ножчета, халки и бронзова посребрена дръжка от съд с животинска глава в горната ѝ част.

От другата страна на входа е разположено помещение 3, дълго 17,6 м и широко 4 м. То е с два входа, единият широк 1,6 м, а другият 2,5 м. Подът му е бил от трамбована пръст. В насипа от строителен материал и особено върху пода на помещението имаше много фрагменти от

Офр. 10. Стълбата пред помещение 1
Fig. 10. Escalier devant le local 1

сграфито и обикновена керамика и кости от животни. Намерени бяха също седем подкови, желязна шпора, железни части на юзда, железни ножове, железни токи, железни халки, желязно трионче, железен връх от стрела, костена апликация, глинена трикрака подставка, използвана при изпичане на глинени съдове и др. Двата входа и големият брой подкови ни дават основание да смятаме, че това помещение също е служело за конюшня.

Следва помещение 4, което е оформяло северния ъгъл при първоначалния етап от съществуването на замъка. Дълго е 4,7 м и широко 3,6 м. Между него и помещение 3 е имало вход, широк 1,2 м, който впоследствие е бил зазидан. Тогава в него се е влизало от горния етаж по дървена стълба. В насипа не се намериха никакви находки освен малко фрагменти от сграфито и обикновена керамика.

Помещение 8 заедно с помещение 4 са оформяли североизточната страна на замъка преди пристрояването на нови постройки. То е дълго 20 м и широко 5 м. Югоизточната част на това помещение е била врязана на 0,5 м в скалата, като зидовете са стъпили върху скалата (обр. 4 II—II). Първоначално то е имало два входа, единият, широк 2,75 м, е водел към двора, а другият, широк 1,3 м, е извеждал извън замъка. Впоследствие този вход е бил зазидан. За под на помещението е служела самата скала, която на някои места е била гладко издялана, а на други подът е бил заравнен с пръст. Освен фрагментите от сграфито и обикновена керамика и кости от животни тук бяха намерени прешлени за вретено, железни токи и халки, железни ножчета, малко сферично звънче от конска украса, медно сферично копче, зъбчато колело от шпора, част от стъклена гривна, връх от желязна стрела.

При разширението на замъка най-напред са били построени две помещения. Едното е било дълго 14 м и широко 9,5 м. В средата му е бил издигнат правоъгълен пилон с размери 3 м на 2,3 м, който е поемал тежестта на втория етаж. На североизточната страна е имало вход, широк 1,2 м. По-късно това помещение е било преградено в три по-малки — 5, 6, 7.

Помещение 5 е дълго 14 м и широко 3,9 м в югоизточния край и 3,2 м в северозападния. За под на помещението е служела самата скала. Свързва се с помещение 7 с вход, широк 0,85 м. Друг вход го е свързвал с помещение 6, но по-късно е бил зазидан. Входът между него и помещение 8 вероятно е бил зазидан още при разширението на замъка. При разчистването на насипа бяха намерени много находки изключително в югоизточната половина. Изобилствуваха фрагментите от сграфито и обикновена керамика. Освен това бяха открити много битови предмети:

железни токи, железни халки и скоби, глинени прешлени за вретено, глинени кръгчета за игра, железен обръч, огрибка, лопата, шило, железни ножове, железни върхове за стрели, железни подкови, железни шпори, части от бронзови съдове, костени дръжки от ножове с интарзия от сребърни пластинки, медни сферични копчета и част от обицѣ. Имаше и късчета от плоско стъкло и от стъклени съдчета.

Обр. 11. Част от помещение 6 с водонепропускливата мазилка
Fig. 11. Une partie du local 6 avec le crépi imperméable

Помещение 6, дълго 6,1 м и широко 5 м, е било приспособено за цистерна, като входът, който е извеждал преди навън, е бил зазидан. Зазидан е бил и входът между него и помещение 5. Стените му са били измазани с хоросанова мазилка, дебела 1 см, и върху нея е бил нанесен 1 см пласт от водонепропусклива замазка със силен примес от ситно счукани тухли, поради което има розов цвят (обр. 11). Тя е подобна на замазките на водохранилищата в двореца на Царевец във В. Търново, в средновековната крепост Цепина и в Пловдив.¹⁰ Подът е покрит с големи четвъртити тухли, подредени плътно една до друга върху дебела хоросанова подложка и фугирани със същата розова замазка. С тази замазка са били плътно замазани и ръбовете околоръст на помещението. В насипа бяха намерени незначителен брой фрагменти от керамика и други предмети: ключ, ножче, подкова, медни халки, медно сферично копче.

Помещение 7 е било дълго 7 м и широко 4,3 м, а частта, ограничена с пилон — широка 3 м. Тази част е била преградена със зид на кал, широк 1 м. За под е служела самата скала с лек наклон от североизток към югозапад. Върху пода в североизточната част на помещението лежеше насип от тухли и хоросан, дебел 1 м. Тухлите са дълги 28 см, широки 22 см и дебели 4 см. В този насип се намериха късчета от стенописи. Следи от стенописи имаше и върху широките страни на някои тухли. Върху някои от тях личаха части от образи и червени ивици, които са служели за рамки. Може да се приеме, че помещението на горния етаж е било украсено със стенописи, като стената на това място е била облицована с тухли, върху които са били поставени стенописите. Възможно е там да е имало някакъв иконостас или малък вътрешен параклис. В източния ъгъл на помещението върху пода бе разкрит скелет на дете, което е било затрупано при разрушението на замъка. В това помещение имаше голямо количество фрагменти от обикновена и сграфито керамика и малък брой други находки: медно сферично копче, желязна тока и костена кръгла пластинка с дупка в средата. Пространството, преградено с калния

¹⁰ С. Георгиева и Н. Гиздова, Средновековната крепост Цепина, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 42; Хр. Джамазов, Археологически проучвания за средновековната история на Пловдив и Пловдивския край, Сб. Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив, 1966, стр. 105, обр. 15.

зид, бе запълнено с много голямо количество фрагменти от глинени съдове и кости от животни. То вероятно е служело за боклучна яма или над него е било отходното място на замъка.

Помещение 9 е затваряло източния ъгъл на замъка, като е опирало на самия ръб на отвесно спускащата се скала. Между него и помещение 8 е имало коридор, широк 1,2 м, който е отвеждал към стръмна стълба с изсечени в скалата стъпала. По нея се е слизало до кладенец, който се е намирал в подножието на рида близо до реката. Помещение 9 първоначално е било дълго 6,1 м и широко 4,3 м. По-късно югозападната и северозападната му стена са били удебелени, като са били изградени допълнително стени отвътре, а североизточната му стена е била уплътнена отвън, като са били запълнени пространствата между контрафорсите (обр. 5 А-А и 12). Това удвояване на стените е било направено, за да се укрепи кулата, която без съмнение се е издигала над помещението и е охранявала източния ъгъл на замъка и стълбата, която е отвеждала надолу до кладенеца. В насипа бяха намерени фрагменти от обикновена и сграфито керамика, глинено кръгче за игра, медна облица със сферична висулка, костено рогче, глинен прешлен за вретено.

При разчистването на огромния насип, който запълваше до горе помещенията на замъка, бяха намерени голямо количество железни ковани гвоздеи, различни по големина и форма — с кръгли или четвъртити глави, или завършващи като кука. Те показват, че при изграждането на замъка е бил употребен много дървен материал, който е бил използван предимно при направата на подовите на горния етаж и на покривната конструкция. Помещенията в долния етаж са служели за стопански цели и конюшни, докато на горния етаж са били жилищата и стражевите помещения. Жилищата вероятно са били в югоизточното крило на замъка, което е било на най-високата и най-добре защитената част на цитаделата. На ъглите на замъка са се издигали кули

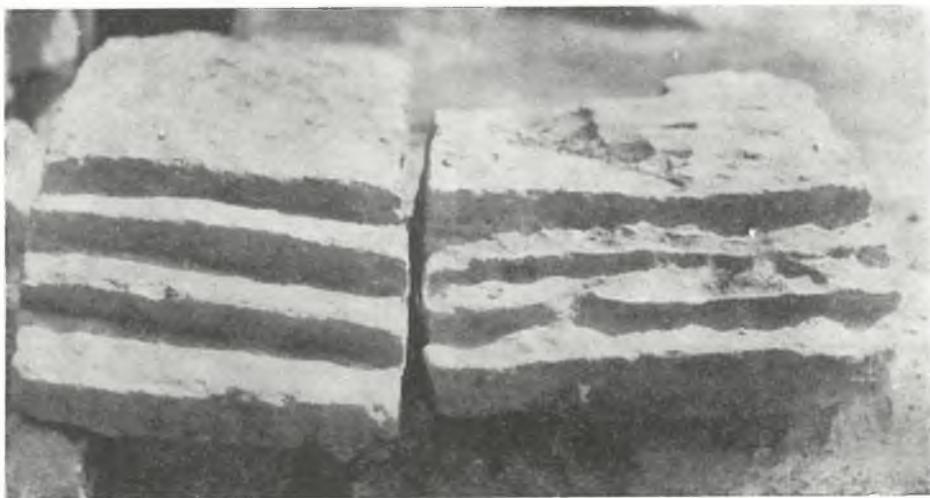

Обр. 12. Югоизточната част на помещение 9

Fig. 12. La partie sud-est du local 9

както при първоначалния етап от неговото съществуване, така и след разширението му. За основи на кули са служели помещения 1а, 1б, 4, 6 и 9, които са били малки правоъгълни или квадратни помещения. Възможно е да е имало кула и над входа на замъка. До горния етаж се е достигало не само по каменната стълба, която е била долепена откъм двора до помещение 1, а несъмнено е имало и дървени стълби. Може да се допусне, че след разширяването на замъка една от стълбите е била през помещение 8, което отгоре е било оформено като чардак. По такъв начин е бил осигурен достъпът на светлина към допълнително изградените помещения. Прозорците са били с плътни стъкла, късчета от които намерихме в насипа. Замъкът е бил покрит с масивни извити керемиди. Под покрива е минавал профилиран четиристъпален корниз от местен варовик, от който се откриха няколко къса (обр. 13).

В югоизточната част на двора непосредствено до края на стръмнината се е издигала постройка с трапецовидна форма и размери: дължина 16 м и ширина 4,5 м. Била е изградена от зидове, споени с кал, дебели 1 м, които сега са запазени само на 0,3 м височина. Състояла се е от едно помещение. Югоизточният зид е продължавал в североизточна посока и е служел за ограден зид от тази страна на замъка. Освен малкото фрагменти от керамика в нея бе открита и една малка желязна брадвичка. Тази постройка е имала стопанско предназначение. Не е изключено да е служела за склад на жито или сено.

Обр. 13. Корнизни камъни от замъка
Fig. 13. Pierres des corniches du château-fort

Обр. 14. Вътрешността на църквата
Fig. 14. L'intérieur de l'église

Срещу входа на замъка в източния край на двора се е издигала малка църква. За съжаление тя е силно пострадала от изкопите на иманяри. Освен това поради близостта ѝ до скалата по-голямата част от строителния ѝ материал е бил свлечен от местното население за градеж. Тя е едноапсидна, кръстополна църква, с притвор и вход на западната страна. Измерена отвън, тя е имала дължина 13,4 м и ширина 7,6 м. Апсидата е тристенна. Църквата е градена в ре-

дова зидария от дялани блокове, в средата с пълнеж от ломени камъни с бял и на някои места червен хоросан. Зидовете са запазени до 0,8 м височина, докдето не е употребена сантрачна система и липсва разчленяване на фасадите. На северната страна на някои места на 0,8 м от основата е запазен един ред от тухли, което показва, че стените отвън са били украсени с редуващи се пояси от камъни и тухли. В насипа на църквата бяха намерени корнизни камъни с торуси и заострени от едната страна тухли от подпокривния корниз. Имаше и фрагменти от декоративна керамика, което ни дава основание да приемем, че стените по-нагоре са били разчленени в слепи арки, чиито архиволти са оброчени с декоративна керамика. Отвътре стените на църквата са били покрити със стенописи. Куполът се е издигал върху четири масивни квадратни стълба в средата на наоса (обр. 14). Макар и малка по размери, църквата е имала предапсидно пространство. Диякониконът и протезисът са били отделени от пресбитерия със стени с по един вход в тях. Църквата е била покрита със слабо извити големи керемиди. Тази църква, означена от нас като църква 3, по своя план, начин на строеж и украса принадлежи към църквите от епохата на Втората българска държава.¹¹ В североизточната ѝ част отвън, близо до апсидата, се откри мраморен къс от едноредов старобългарски надпис. Чете се думата „подвигом“ и съюза „и“ (обр. 15). Буквите са грижливо врязани, високи 4,8 см. Лицевата страна на плочата,

Обр. 15. Фрагмент от ктиторския надпис на църквата
Fig. 15. Fragment de l'inscription du donateur de l'église

върху която е вдълбан надписът, е добре изгладена, широка 8,2 см със скосени от двете страни ръбове, горният — широк 1 см и долният — 3 см. Отзад плочата е издялана във вид на триъгълник, който е бил вграден в една от страните на църквата. Плочата е имала продълговата форма. Дължината на запазената част е 25 см. Без съмнение това е част от ктиторския надпис на църквата, в който се е казвало от кого и кога е била построена тя. По палеографски данни той е от XIII—XIV в.¹² По стените се забелязват следи от графити с български букви, които за съжаление са силно заличени. В югоизточния край отвън на църквата добре се чете **АЗЪРОМЪ**.¹³

Пред входа поради силния наклон теренът е бил запълнен с донесена отвън пръст. Тук бяха разкрити две погребения без инвентар.

Водоснабдяването на замък е било пригодно за продължителна самостоятелна обсада. Освен преустроеното за цистерна помещение в самия замък в двора е бил вдълбан в скалата резервоар с квадратен отвор със страна 1,5 м.¹⁴ От него са черпели вода с кофа с въже, прикрепено на дървени греди, препречени през отвора на резервоара. Леглата са им били издълбани в скалата. Главен източник за вода обаче е бил кладенецът в подножието на крепостта. До него се е слизало по изсечени в стръмната скала стъпала, които водят в проход, образуван от два успоредни масивни зида, които зигзагообразно са се спускали по долната по-полегата част на рида до кладенеца в подножието му. Сега са запазени отделни части от зидовете, които са образували прохода.

¹¹ К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 143.

¹² И. Гошев, Търновски царски надгробен надпис от 1388 г., Български старини, кн. XIV, 1945, стр. 41, табл. IV.

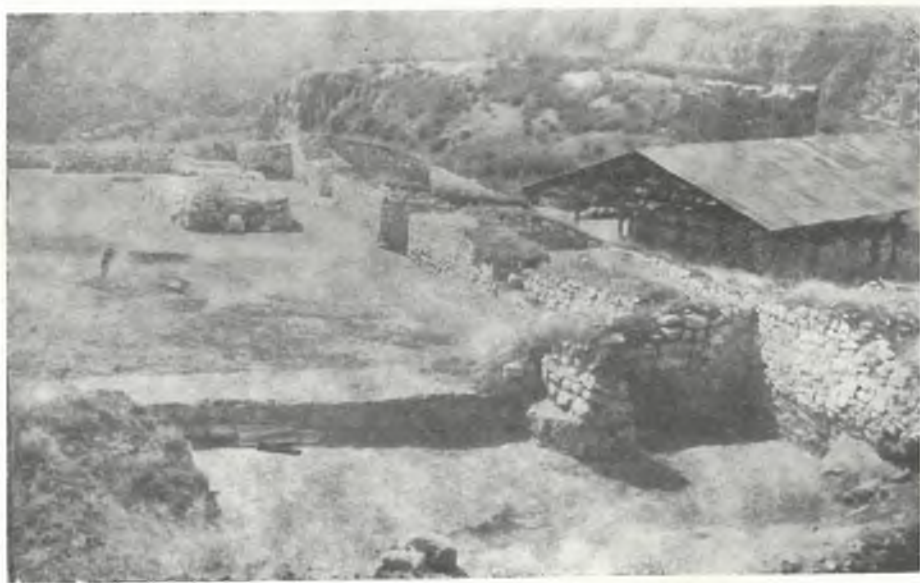
¹³ Графитите ще бъдат предмет на специално изследване.

¹⁴ Дълбочината на резервоара още не е установена, защото е запълнен с големи камъни.

Замъкът в Червен е типичен феодален замък от епохата на късния феодализъм (XII—XIV в.). Служел е за жилище на феодала, който с твърде голяма вероятност можем да допуснем, че е бил червенският епископ. В подкрепа на това предположение се явяват двете монументални църкви, които са се издигали непосредствено до замъка. По своята грижлива изработка и богата декоративна украса те съперничат на най-красивите църкви в Несебър. При това едната от тях — църква 2 — е била епископска църква поради наличието на синтрон в нея.¹⁵ Макар и да се е намирал в непристъпна крепост, оградена с крепостни стени, с кули и ров, замъкът е представлявал сам за себе си малка крепост, пригодена за самостоятелна отбрана и продължителна обсада. Снабден е бил с кули, една от които, укрепена с двойни стени и охраняваща излаза до водата, е имала вероятно предназначението на донжон — последно убежище на обитателите на замъка. По своята форма и предназначение замъкът прилича на феодалните замъци от останалата част на Европа.¹⁶ За съжаление не сме в състояние да направим напълно сигурна реконструкция, защото са запазени само стените от долния му етаж.

Замъкът е бил изграден на два етапа през една и съща епоха — Втората българска държава. За това свидетелствува както характерът на находките, така и начинът на строеж, който и в двете части на замъка е еднакъв. След двореца на българските царе във В. Търново замъкът в Червен е единственият засега изцяло разкрит и проучен феодален замък от тази епоха. По план той прилича твърде много на него.¹⁷

В средновековния град Ловеч при разкопаването на най-високата част на крепостта е бил разкрит комплекс от XII—XIV в., обхващащ квадратно пространство с размери 20×30 м, който е бил ограден от трите страни с крепостни стени. На двете му страни са били наредени помещения във форма на буква Г, а на източната страна, която опира до най-стръмната част на скалата, се е издигала църква. По описанието на плана този комплекс, който за съжаление е много разрушен, напомня плана на замъка от Червен.¹⁸ Твърде е възможно той да е бил феодалният замък в крепостта.

Обр. 16. Общ изглед към северозападната част на замъка и част от зид на кал върху насип в помещение 5

Fig. 16. Vue générale sur la partie nord-ouest du château-fort et une partie d'un mur effrité sur un déblai du local 5

¹⁵ С. Георгиева и В. Димова, Църква 2 в средновековния град Червен, стр. 71.

¹⁶ Wasmuths Lexicon der Baukunst, I, Berlin, 1929, стр. 677—682; S. Toy, A History of Fortification from 3000 BC to ad 1700, London, 1955, стр. 128—147; B. Ebhardt, Der Wehrbau Europas im Mittelalter, Berlin, 1939, стр. 1—31.

¹⁷ К. Миятев, Царевград Търнов, Археология, IV, 1964, кн 3, стр. 8.

¹⁸ Й. Чангова, Разкопки на Ловешката крепост, Археология, VIII, 1966, кн. 2, стр. 33.

При превземането на Червен от турците замъкът е бил разрушен и опожарен. Градът загубил предишното си значение, като на негово място се издигнал пристанищният град Русе, гдето се преместило и седалището на червенския епископ.¹⁹ Постепенно той загубил градския си облик и до неговите развалини се създадо малко село, което продължило да носи името Червен. Крепостта не била подновена и използвана от турците. Замъкът също бил изоставен и запустял. Само в северната му част при разкопките бяха разкрити две помещения върху помещения на замъка 5 и 8, които са били оформени от по-високо запазените зидове на замъка и от допълнително изградени зидове от ломени камъни, споени с кал, върху насип от разрушения, дебел 0,6 м (обр. 16). Впоследствие и тези помещения били изоставени и върху развалините на единия от зидовете, споени с кал, по-късно било направено огнище с диам. 1 м. Основата му била изградена от каменни блокове, а отгоре постлано с тухли, взети от разрушенията на замъка и на църквата. Вероятно това огнище е било в колибата на овчари, които пасели стадата си върху обраслите с трева и тръни развалини на величествения някога феодален замък.

5461/68

ОПРЕДЕЛЕНА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН

¹⁹ А. Кузев, Приноси към историята на средновековните крепости по долния Дунав, I, Тутракан и Русе, Известия на НМВ, II (XVII), 1966, стр. 34, 36.

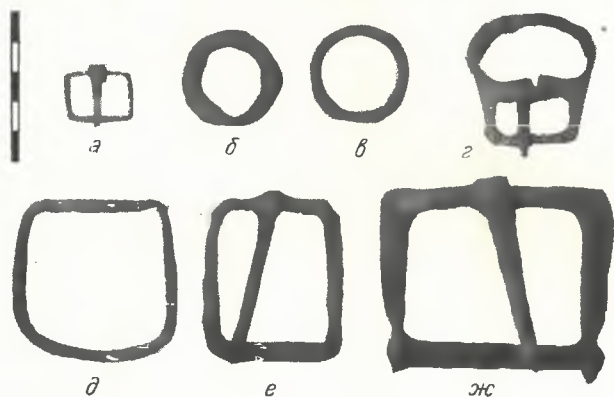
КАТАЛОГ

Намерените в замъка материали са твърде еднообразни. Липсват ценни и с художествена стойност предмети. Това се дължи на обстоятелството, че той е бил ограбен при неговото превземане. Възможно е обитателите му предварително да са напуснали замъка, като са отнесли със себе си най-скъпите вещи.

Между предметите преобладават железните токи и халки, ножчета, подкови и прешлени за вретено.

Токи

По форма токите най-често са едноклетъчни и правоъгълни. Само една от тях е двуклетъчна и трапецовидна. Всички токи са изработени от желязо, само една от бронз.

Обр. 17. Железни токи и халки
Fig. 17. Boucles en fer et anneaux

1. Тока, правоъгълна, езичето липсва. Дълж. 2 см, шир. 1,5 см. В двора до главния вход. Инв. № 773.
2. Тока, правоъгълна, бронзова. Дълж. 2,3 см, шир. 1,7 см. Пом. 1. Инв. № 779 (обр. 17 а).
3. Част от тока, правоъгълна. Дълж. 4 см. Пом. 2. Инв. № 800.
4. Тока, правоъгълна, езичето липсва. Дълж. 4,4 см, шир. 4,3 см. Пом. 2. Инв. № 881.
5. Тока, квадратна, със страна 3 см. Пом. 2. Инв. № 813.
6. Тока, елипсовидна, езичето липсва. Дълж. 8,8 см, шир. 3,1 см. До североизточния зид отвън. Инв. № 831.
7. Тока, кръгла, с част от езичето. Диамет. 4 см. Пом. 3. Инв. № 907.
8. Тока, правоъгълна, езичето липсва. Дълж. 7,6 см, шир. 6 см. Пом. 3. Инв. № 915.
9. Тока, правоъгълна, езичето липсва. Дълж. 3,5 см, шир. 6,3 см. Пом. 3. Инв. № 920.
10. Част от тока, правоъгълна. Дълж. 3,3 см, шир. 2,2 см. Пом. 9. Инв. № 955.
11. Тока, правоъгълна. Дълж. 5,5, шир. 4,5 см. Пом. 3. Инв. № 961 (обр. 17 е).
12. Тока, правоъгълна, с отчупено езиче. Дълж. 1,8 см, шир. 1,7 см. Пом. 7. Инв. № 977.
13. Тока от конска сбруя, правоъгълна. Дълж. 7,5 см, шир. 6 см. Пом. 6. Инв. № 516 (обр. 17 жс.).
14. Тока, правоъгълна. Дълж. 5,3 см, шир. 2,4 см. Пред главния вход отвън. Инв. № 1001.
15. Тока, трапецовидна, със заоблени ъгли, езичето липсва. Дълж. 5,4 см, шир. 5,5 см. Пом. 9. Инв. № 1096 (обр. 17 д).

16. Тока, правоъгълна. Дълж. 5,3 см, шир. 4 см. Пом. 9. Инв. № 1102.

17. Тока, трапецовидна, двуклетъчна. Дълж. 4,5, шир. 3,5 см. Пом. 9. Инв. № 801 (обр. 17 з).

18. Тока, правоъгълна, езичето липсва. Дълж. 3,7 см, шир. 3,5 см. Пом. 9. Инв. № 1107.

Халки (обр. 17 б, в)

Халките са от желязо и няколко от кост, обикновено с диам. от 2,3 см до 3 см. Намираха се във всички помещения на замъка.

Ножове

Едни от ножовете са с равномерно стесняващо се към върха острие, а на други острието отгоре е скосено под тъп ъгъл (обр. 18 а, б).

Обр. 18. Железни оръдия: а-б — ножове; в — бравичка; г — шило; д — огрибка
Fig. 18. Outils en fer: а-б — couteaux; в — hochette; г — poinçon; д — grattoir

1. Нож, дълг 10,1 см, широк 1,3 см. Пом. 1. Инв. № 790.
2. Част от нож. Дълж. 8 см, шир. 1,9 см. Пом. 2. Инв. № 819.
3. Нож, дълг 18 см и широк 2,2 см. Пом. 2. Инв. № 829.
4. Нож, дълг 11,9 см, широк 1,5 см. Пом. 2. Инв. № 830.
5. Предна част от нож. Дълж. 7,7 см, шир. 1,5 см. В северния край на замъка отвън. Инв. № 835.
6. Нож, дълг 13,3 см, широк 1,8 см. В северния край на замъка отвън. Инв. № 838.
7. Нож, дълг 16 см, широк 1,5 см. Пом. 1. Инв. № 866.
8. Нож, дълг 15,3 см, широк 1,8 см. Пом. 1. Инв. № 867.

9. Нож с отчупена тилна част. Дълж. 13,8, шир. 1,6 см. Пом. 3. Инв. № 891.
10. Нож, дълж. 14,5 см, широк 2,3 см. Пом. 3. Инв. № 903.
11. Нож, дълж. 11,9, широк 2,2 см. Пом. 3. Инв. № 914.
12. Нож, дълж. 15,1 см, широк 2,3 см. Пом. 9. Инв. № 931.
13. Нож, дълж. 9,4 см, широк 1 см. Пом. 8. Инв. № 936.
14. Част от нож. Дълж. 9,5 см. шир. 2 см. Пом. 8. Инв. № 945.
15. Нож с отчупен връх. Дълж. 14,6 см, шир. 1,5 см. Пом. 6. Инв. № 982.
16. Нож, дълж. 13,5 см, широк 1,6 см. Пом. 6. Инв. № 992.
17. Нож, дълж. 15,3 см, широк 1,4 см. Пом. 2. Инв. № 998.
18. Нож, дълж. 20 см, широк 1,8 см. Пом. 2. Инв. № 999.
19. Част от нож. Дълж. 8,2 см, шир. 1,5 см. Пом. 2. Инв. № 1010.
20. Нож с отчупен връх. Дълж. 13 см, шир. 1,6 см. Пом. 2. Инв. № 1015.
21. Нож, дълж. 15,3 см, широк 1,8 см. Пом. 2. Инв. № 1017.
22. Нож, силно повреден. Дълж. 11,5 см, шир. 2,8 см. В двора. Инв. № 1049.
23. Нож с отчупен връх. Дълж. 11,6, шир. 1,6 см. В двора. Инв. № 1065.
24. Нож с отчупен връх. Дълж. 14,8 см, шир. 2,2 см. Пом. 8. Инв. № 1076.
26. Нож, дълж. 11,2 см, широк 1,3 см. Пом. 8. Инв. № 1077.
27. Нож с отчупен връх. Дълж. 8,7 см, шир. 1,7 см. Пом. 8. Инв. № 1078.
28. Предна част от нож. Дълж. 6,8 см, шир. 2,7 см. Пом. 8. Инв. № 1079.
29. Нож, дълж. 10,8 см, широк 1,3 см. Пом. 9. Инв. № 1087.
30. Нож с отчупена тилна част. Дълж. 12 см, шир. 2 см. В двора пред църквата. Инв. № 1128.
31. Нож с отчупен връх. Дълж. 10,5 см, шир. 2,2 см. В двора пред църквата. Инв. № 1129.
32. Част от нож. Дълж. 8,2 см, шир. 1,6 см. В двора пред църквата. Инв. № 1130.
33. Нож с отчупен връх. Дълж. 12 см, шир. 2,1 см. Пом. 2. Инв. № 1143.
34. Нож, дълж. 13 см, широк 1,9 см. Пом. 2. Инв. № 1144.

Подкови

Подковите са два вида: с дълбока извивка и тесни рамене, използвани за подковаване на коне, и с по-плътка извивка и широки рамене — за магарета или волове.

А. Подкови с широки рамене

1. Подкова. Дълж. 9 см, шир. 6,1 см. Пом. 1. Инв. № 769.
2. Част от подкова. Дълж. 5,4 см, шир. 4 см. Пом. 1. Инв. № 772.
3. Част от подкова. Дълж. 6,5 см, шир. на раменете 2,9 см, Пом. 1. Инв. № 780.
4. Част от подкова. Дълж. 9,1 см, шир. 9,3 см. При главния вход отвън. Инв. № 796.

5. Подкова, дълга 10,5 см, широка 10 см, шир. на раменете 3,7 см. Пом. 3. Инв. № 893.

6. Подкова със запазени две пирончета. Дълж. 9,7 см, шир. на раменете 4,6 см. Пом. 3. Инв. № 899.

Обр. 19. Железни ключове и мандала

Fig. 19. Clés et loquest en fer

7. Подкова, дълга 10,8 см, шир. на раменете 3 см. Пом. 3. Инв. № 911.
8. Подкова, дълга 12 см, шир. на раменете 3 см. Пом. 3. Инв. № 912.
9. Подкова, дълга 10,4 см, шир. на раменете 2,9 см. Пом. 3. Инв. № 916.
10. Част от подкова. Дълж. 11,2 см, шир. на раменете 3,2 см. Пом. 3. Инв. № 917.
11. Подкова, дълга 10,7 см, шир. на раменете 3,7 см. Пом. 3. Инв. № 918.
12. Подкова, дълга 5,1 см, широка 7,2 см. Пом. 6. Инв. № 991.
13. Подкова, дълга 9,3 см, широка 10,4 см. Пом. 2. Инв. № 1000.
14. Подкова, дълга 8,7 см, широка 6 см. Пом. 2. Инв. № 1018.
15. Подкова, дълга 10,3 см, широка 11,3 см. Пом. 2. Инв. № 1025.
16. Подкова, дълга 9,1 см, широка 7,7 см. Пом. 2. Инв. № 1035.
17. Подкова, дълга 10,7 см, широка 10,8 см. Пом. 2. Инв. № 1044.
18. Подкова, дълга 10,6 см, широка 10 см. В двора. Инв. № 1052.
19. Подкова, единият ѝ край отчупен. Дълж. 12,5 см, шир. 13,2 см. Пом. 9. Инв. № 1093.
20. Подкова, отчупена в единия край. Дълж. 11,5 см, шир. 12,4 см. Пом. 9. Инв. № 1108.

21. Подкова, отчупена в единия край. Дълж. 12 см, шир. 11,5 см. Пом. 9. Инв. № 1109.

22. Подкова, отчупена в единия край. Дълж. 13,1 см, шир. 13,7 см. Пом. 9. Инв. № 1110.

23. Подкова, отчупена в единия край. Дълж. 8,7 см, шир. 9,5 см. Пом. 9. Инв. № 1111.

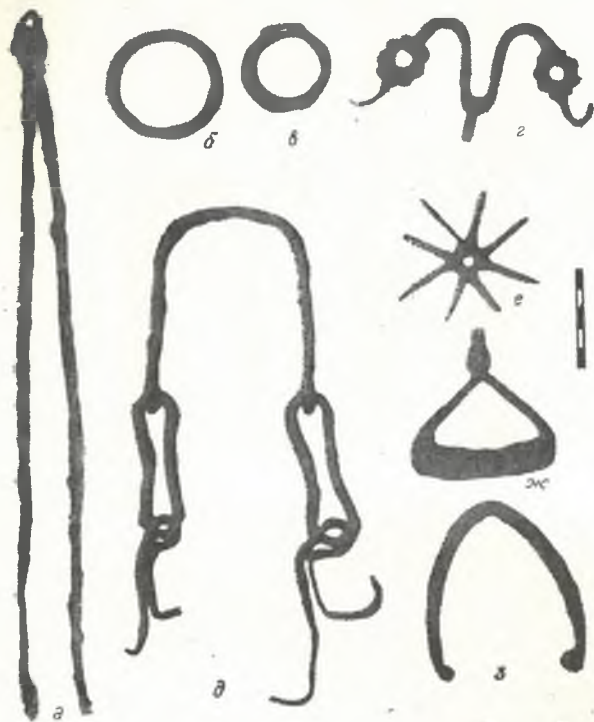
24. Подкова, дълга 9,6 см, широка 7,8 см. В двора пред църквата. Инв. № 1126.

25. Подкова, отчупена в единия край. Дълж. 11,8 см, шир. 13 см. В двора пред църквата. Инв. № 1127.

Б. Подкови с тесни рамене (обр. 20 з)

26. Част от подкова, Дълж. 8,8 см, шир. на раменете 1 см. Пом. 2. Инв. № 817.

27. Подкова, дълга 9 см, широка 6,5 см. При северния ъгъл на замъка отвън. Инв. № 837.

Обр. 20. Железни предмети :

а — маша; б-в — халки; г — аппликация; д — дръжка от съд; е — зъбчато колело от шпора; ж — част от юзда; з — подкова

Fig. 20. Objets en fer :

а — tisonnier; б-в — anneaux; г — application; д — anse de vase; е — molette d'éperon; ж — partie de mors; з — fer à cheval

28. Части от подкова. Дълж. 10 см, шир. 6,3 см. Пом. 3. Инв. № 888.

29. Подкова, дълга 9,9 см, широка 8 см. Пом. 6. Инв. № 983.

30. Част от подкова. Дълж. 13,3 см. В двора. Инв. № 1065.

Шпори

1. Част от желязна шпора. Дълж. 10,1 см. Пом. 9. Инв. № 922.

2. Зъбчато колело от шпора, желязно. Диамет. 7,2 см. Пом. 9. Инв. № 943 (обр. 20 е).

3. Шпора, желязна със зъбчато колело. Дълж. 16,2 см.

4. Зъбчато колело от шпора, желязно. Диамет. 5 см. Между помещения 7 и 8. Инв. № 1136.

Прешлени за вретено (обр. 24 а—в)

1. Прешлен за вретено, от глина, светлокафяв цвят. Вис. 1,1 см, диам. 2 см. Пом. 1. Инв. № 768.

2. Прешлен за вретено, с форма на двоен конус, от глина, сивочерен цвят. Вис. 1,6 см, диам. 2,4 см. Пом. 2. Инв. № 784.

3. Прешлен за вретено, с форма на двоен конус, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,4 см, диам. 2,5 см. Пом. 2. Инв. № 802.

4. Прешлен за вретено, с форма на пресечен конус, глина, сивочерен цвят. Вис. 1 см, диам. 2 см. Пом. 2. Инв. № 803.

5. Прешлен за вретено, с форма на пресечен конус, глина, сивочерен цвят. Вис. 2 см, диам. 0,8 см. Пом. 2. Инв. № 804.

6. Прешлен за вретено, цилиндричен, от глина. Вис. 2 см, диам. 2,5 см. Пом. 2. Инв. № 818.

7. Прешлен за вретено, с форма на пресечен конус, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,7 см, диам. 2,5 см. Пом. 1. Инв. № 864.

8. Прешлен за вретено, с форма на двоен конус, глина, сивочерен цвят. Пом. 3. Инв. № 898.

9. Прешлен за вретено, с форма на двоен конус, глина. Вис. 2,3 см, диам. 2,8 см. Пом. 3. Инв. № 908.

10. Прешлен за вретено, с форма на двоен конус, глина, светлокафяв цвят. Вис. 1,4 см, диам. 2,8 см. Пом. 3. Инв. № 909.

11. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, тъмнокафяв цвят, с х-видна украса от вдълбани точки. Вис. 1,8 см, диам. 2,3 см. Пом. 9. Инв. № 930.

12. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,4 см, диам. 2,2 см. Пом. 9. Инв. № 942.

13. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,2 см, диам. 2,1 см. Пом. 3. Инв. № 957.

14. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 2,1 см, диам. 2,6 см. Пом. 6. Инв. № 988.

15. Прешлен за вретено, конусовиден, от бронз. Вис. 0,8 см, диам. 1,4 см. Пом. 2. Инв. № 1005.

16. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,2 см, диам. 2,4 см. Пом. 10. Инв. № 1074.

17. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, светлокафяв цвят. Вис. 2 см, диам. 3,1 см. Пом. 8. Инв. № 1082.

18. Прешлен за вретено, цилиндричен, глина, светлокафяв цвят. Вис. 2 см, диам. 3,2 см. Пом. 9. Инв. № 1098.

19. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,9 см, диам. 2,5 см. Пом. 9. Инв. № 1112.

20. Прешлен за вретено, двойноконусовиден, глина, сивочерен цвят. Вис. 1,8 см, диам. 2,5 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1145.

21. Прешлен за вретено, конусовиден, олово. Вис. 0,6 см, диам. 1,8 см. Пом. 1. Инв. № 776.

Тежести

1. Тежест, цилиндрична, с дупка в средата, глина, кафяв цвят. Вис. 2 см, диам. 5,3 см, диам. на дупката 1,3 см. Пом. 3. Инв. № 956.

2. Тежест, цилиндрична, с дупка в средата, глина, светлокафяв цвят. Вис. 4 см, диам. 3 см. Пом. 1. Инв. № 770.

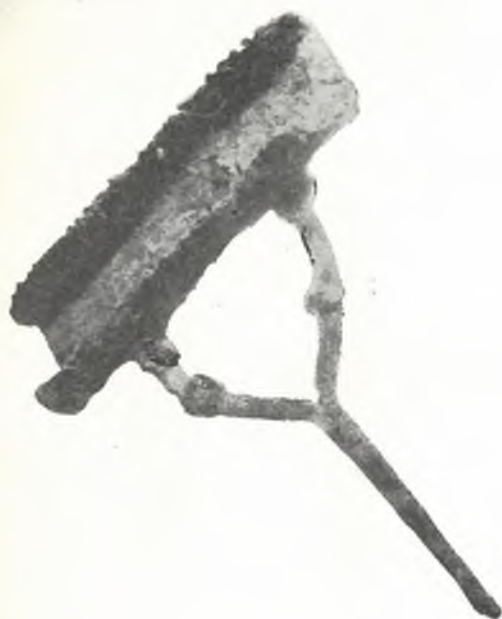
3. Тежест, цилиндрична, с дупка в средата, глина, кафяв цвят. Вис. 4,7 см, диам. 4 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1135.

Глинени кръгчета (обр. 24 г-д)

Във всички помещения на замъка се намериха много кръгли плочки, направени от керамични фрагменти. Те са с диам. от 2,2 см до 5,3 см. Вероятно са служели за игра или за капачета.

Железни сечива

1. Чесало за коне. Дълж. 19,5 см, шир. 16,2 см. Пом. 1. Инв. № 879 (обр. 21).

Обр. 21. Желязно чесало
Fig. 21. Etrille en fer

2. Част от ножица. Дълж. 13,8 см. Пом. 1. Инв. № 868.
3. Маша за огнище. Дълж. 36,5 см. Пом. 1. Инв. № 880.
4. Лопата, отчупена отгоре. Дълж. 23 см, шир. 25 см. Пом. 9. Инв. № 929.

5. Косер. Дълж. 10,3 см, шир. на острието 1,5 см, дълж. на острието 4,7 см. Пом. 1. Инв. № 869.

6. Част от косер. Дълж. 7,7 см, шир. 2 см. Пом. 2. Инв. № 1041.

7. Шило. Дълж. 11,5 см, деб. 0,5 см. Пом. 8. Инв. № 1083 (обр. 18 г).

8. Шило. Дълж. 13,1 см, деб. 0,6 см. Пом. 9. Инв. № 1122.

9. Длето. Дълж. 18,3 см, шир. 1,5 см. В двора. Инв. № 1050.

10. Огрибка, с отчупена дръжка. Дълж. 6,9 см, шир. 4 см. Пом. 9. Инв. № 923.

11. Огрибка. Дълж. 17 см, шир. 5,5 см. Пом. 9. Инв. № 925 (обр. 18 д).

12. Огрибка, с отчупена дръжка. Дълж. 7,5 см, шир. 7,1 см. Пом. 9. Инв. № 1124.

13. Бравичка. Дълж. 10,1 см, шир. на острието 4,5 см. При северния ъгъл на замъка отвън. Инв. № 839.

14. Бравичка. Дълж. 11 см, шир. на острието 7,1 см. В сградата в югоизточната част на двора. Инв. № 1064 (обр. 18 в).

Железни предмети

1. Ключ с подковидна форма, дълж. 6,5 см. В двора. Инв. 1053 (обр. 19 г).

2. Ключ, дълж. 18,5 см. Пом. 3. Инв. № 892 (обр. 19 а).

3. Ключ, дълж. 5,3 см. Пом. 6. Инв. № 971.

4. Ключ, дълж. 14,7 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1131 (обр. 19 б).

5. Панта за врата, дълж. 9,8 см. Пом. 3. Инв. № 806.

6. Дръжка за ведро, подковообразна вита. В двата края са нанизани по една халка, прищипната в средата. В халките са нанизани нитове. Вис. 25,5 см. Пом. 1. Инв. № 881 (обр. 20 д).

7. Част от дръжка на съд, вита, единият край завършва с халка. Вис. 7,1 см. Инв. № 969.

8. Част от дръжка за ведро. Запазеният край е разширен в кръгла пластинка с дупка в средата. Вис. 7 см, шир. 2,6 см. Пом. 9. Инв. № 1099.

9. Част от юзда, с триъгълна форма, завършваща с кукичка. Дълж. 7,6 см, шир. 7,1 см. Пом. 3. Инв. № 897.

10. Мундшук за юзда, дълж. 9,3 см, шир. 4,2 см. Пом. 3. Инв. № 902.

11. Мандало за врата. Единият край завършва с кука, а другият с халка. Дълж. 9,8 см. При главния вход. Инв. № 798.

12. Мандало за врата. Кукага е отчупена. Дълж. 4 см. Пом. 1. Инв. № 807.

13. Мандало за врата. Кукага отчупена. Дълж. 8,7 см. При северния ъгъл на замъка отвън. Инв. № 834.

14. Предмет, на който единият край е завит в кръгла халка, а другият — в четириъгълна. Дълж. 8,3 см, шир. 1 см. Пом. 9. Инв. № 932.

15. Обръч с диам. 18 см, шир. 1,7 см. Пом. 9. Инв. № 948.

16. Скоба, дълж. 6,5 см, широка 0,9 см. Пом. 9. Инв. № 953.

17. Скоба, дълж. 4,9 см, широка 0,6 см. Пом. 6. Инв. № 966.

18. Мандало за врата. Дълж. 9,6 см. Пом. 2. Инв. № 1023 (обр. 19 в).

19. Апликация във вид на буквата Л. В двата извити края има по една розета с дупка в средата. Дълж. 9 см, шир. 5,2 см. В двора. Инв. 1046 (обр. 20 г).

20. Мандало, кукага отчупена. Дълж. 14,2 см. Пом. 9. Инв. 1123.

Бронзови предмети

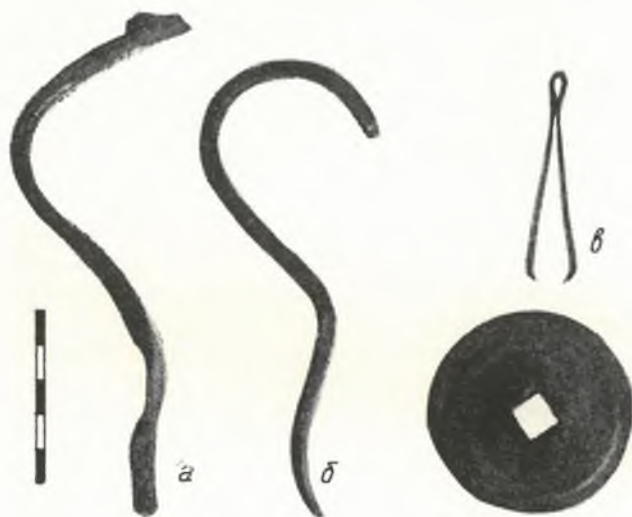
Дръжка от бронзов съд, посребрена. Горният ѝ край завършва с животинска глава. Вис. 14 см. Пом. 2. Инв. № 814 (обр. 22 а).

2. Част от бронзов предмет с цилиндрична форма с дупка в средата. Дълж. 3,5 см, диам. 2,5 см. Пом. 2. Инв. № 815.

3. Кръгла бронзова пластинка, диам. 6,7 см. Пом. 3. Инв. № 919.

4. Правоъгълна бронзова пластинка с четириъгълни дупчици за нитове. Пом. 9. Инв. № 941.

5. Дръжка от бронзов съд, извита есвидно. В долния си край завършва листовидно, а отгоре има дупка. Дълж. 12,8 см, шир. 1,3 см, деб. 0,6 см. В двора. Инв. № 1016

Обр. 22. Бронзови предмети :

a-b — дръжки от съд ; в — пинсета ; z — втулк

Fig. 22. Objets en bronze :

a-b — anses de vase ; в — pincette ; z — douille

6. Бронзов предмет с умбовидна форма, в средата с квадратна дупка. Диам. 5,6 см. Дет. 0,3 см. Пом. 2. Инв. № 1031 (обр. 22 z).

7. Малко сферично звънче от конска амуниция. Вис. 2 см, диам. 1,5 см. Пом. 8. Инв. № 1081.

8. Бронзови шипци. Дълж. 6,1 см, шир. на раменете 0,6 см. Пом. 2. Инв. № 1013.

9. Бронзови шипци. Раменете са украсени с групи от по три врязани чертички. Дълж. 5,9 см, шир. на раменете 0,7 см. Пом. 2. Инв. № 1030 (обр. 22 в).

Предмети от кост

1. Предмет с цилиндрична форма, единият край завършва с четири клиновидни върха. Дълж. 3,2 см, диам. 1,7 см. Пом. 2. Инв. № 832.

2. Апликация, правоъгълна, украсена с две успоредни врязани линии, а между тях отвесни наклонени. По дължината й дупчици за закрепване. Дълж. 7 см шир. 1,6 см. Пом. 3. Инв. № 889.

3. Кръгла пластинка с дупка в средата. Диам. 2,2 см. Пом. 7. Инв. № 975.

4. Дръжка цилиндрична за инструмент. Дълж. 12,7 см, диам. 1,5 см. Пом. 2. Инв. № 1037.

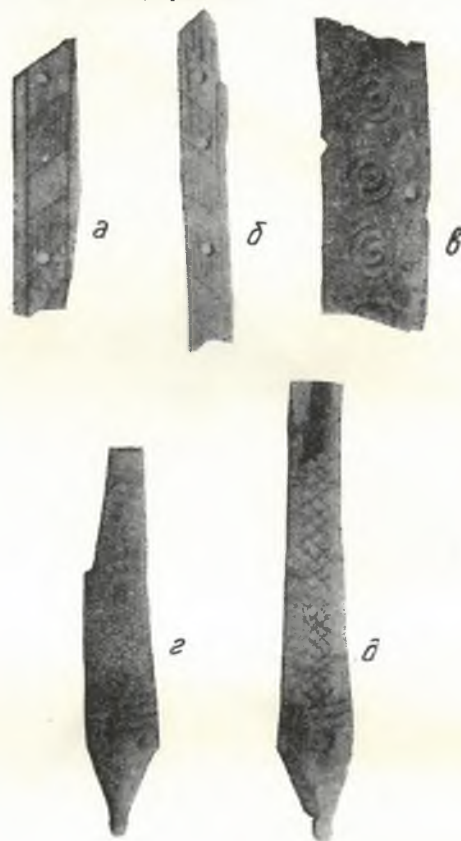
5. Рогче, кухо, извито, в двата края по две дупчици. Дълж. 9,8 см, диам. 2,5 см. Пом. 10. Инв. № 1075.

6. Кръгла пластинка с дупка в средата. Диам. 2,2 см, Между пом. 7 и 8. Инв. № 1147.

7. Част от апликация, леко извита, с 2 дугчици. Дълж. 5,1 см, шир. 1 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1149.

8. Част от апликация, украсена в двата края с по една врязана права линия, между тях наклонени линии, които затварят полета, запълнени през едно с хоризонтални линийки. По средата й дупчици за нитове. Дълж. 4,8 см, шир. 1,3 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1150 (обр. 23 б).

9. Част от апликация, в единия край украсена с врязана линия, от която започват наклонени. Полетата между тях са запълнени с хоризонтални линийки. По средата й дупки за нитове. Дълж. 6 см, шир. 0,9 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1151 (обр. 23 в).

Обр. 23. Костени апликации и дръжки на ножове

Fig. 23. Applications et manches en os de couteaux

10. Рогче с дупка в средата. Дълж. 4,7 см, диам. 1,6 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1154.

11. Дръжка на ножче, украсена чрез интарзия от сребърен тел с отвесни линии. В средата по дължината й ивица от врязани ромбчета. Дълж. 7,1 см, шир. 1,5 см. Пом. 9. Инв. № 1078 (обр. 23 д).

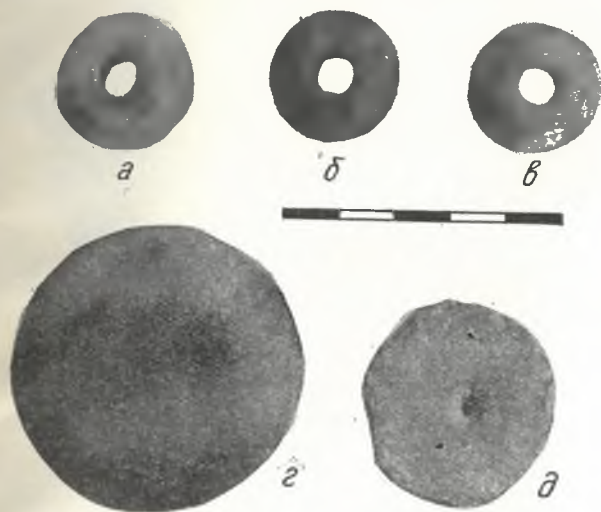
12. Дръжка на ножче, украсена чрез интарзия от сребърен тел с врязани отвесни линии. По дължината й ивица от врязани ромбчета. Дълж. 8,7 см, шир. 1,8 см. Пом. 9. Инв. № 1089 (обр. 23 г).

13. Част от костена апликация, дълга 5 см и широка 2 см. Украсена е с ивица от двойни концентрични кръгчета с точка в средата (обр. 23и).

Накити

1. Мънисто от глина, покрито със синьозелена глеч. Вис. 0,8 см, диам. 1,3 см. Пом. 2. Инв. № 805.

2. Мънисто от тъмносиньо стъкло, украсено с бяла паста. Диамет. 0,5 см. Пом. 2. Инв. № 1012.
3. Мънисто от синьо стъкло, украсено с пъпчици от бяла паста. Диамет. 1,4 см. Пом. 2. Инв. № 1042.

Обр. 24. Глинени прешлени и глинени кръгчета
Fig. 24. Fusairoles en argile, et rondelles en argile

4. Част от стъклена гривна, с тъмносин цвят, вита, украсена с бяла и червена паста. Дълж. 3,3 см, шир. 0,9 см. Пом. 9. Инв. № 944.

5. Част от стъклена гривна, с тъмносин цвят. Дълж. 4,7 см, диам. 0,5 см. Пом. 6. Инв. № 981.

6. Част от стъклена гривна от черно непрозрачно стъкло, украсена с две успоредни линии от червенокафява паста. Дълж. 4,5 см, шир. 0,9 см, деб. 0,5 см. Пом. 8. Инв. № 1086.

7. Медна обика със сферична висулка. Диамет. 1,2 см. Пом. 10. Инв. № 965.

8. Част от обика с украса от сферично топче. Диамет. 1,2 см. Пом. 9. Инв. № 1117.

Копчета

1. Копче, медно, сферично, посребрено. Диамет. 0,8 см. Пом. 8. Инв. № 935.

2. Копче, медно, сферично. Диамет. 2,1 см. Пом. 7. Инв. № 976.

3. Копче, медно, сферично. Диамет. 1,1 см. Пом. 6. Инв. № 985.

4. Две медни сферични копчета с диам. 0,9 см. Пом. 9. Инв. № 1091.

Оръжия

1. Железен меч, силно разрушен, на две части. Дълж. 31 и 13 см, шир. 5,5 см. Пом. 1. Инв. № 878.

2. Връх за стрела от желязо, листовиден. Дълж. 4,3 см, шир. 1,4 см, деб. 0,3 см. Пом. 3. Инв. № 900.

3. Връх за стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 6,3 см, шир. 2,4 см. Пом. 2. Инв. № 1033.

4. Връх на стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 6 см, шир. 1,8 см. Пом. 8. Инв. № 1084.

5. Връх за стрела, от желязо, триъгълна. Дълж. 5,2 см, шир. 1,3 см. Пом. 9. Инв. № 1101.

6. Връх на стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 8,3 см, шир. 1,9 см. Пом. 9. Инв. № 1113.

7. Връх за стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 8,1 см, шир. 2,8 см. Пом. 9. Инв. № 1114.

8. Връх за стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 6,8 см, шир. 2,8 см. Пом. 9. Инв. № 1115.

9. Връх за стрела, от желязо, листовиден. Дълж. 9,2 см, шир. 3,2 см. Пом. 9. Инв. № 1116.

10. Топка за прашка, от камък. Диамет. 5,5 см. Пом. 3. Инв. № 865.

11. Топка за прашка, от камък. Диамет. 2,5 см. Пом. 9. Инв. № 954.

11. Топка за прашка, от камък. Диамет. 2,5 см. Пом. 9.

12. Топка за прашка, от глина. Диамет. 2,7 см. Пом. 2. Инв. № 1028.

13. Топка за прашка, от камък. Диамет. 2,5 см. Пом. 2. Инв. № 1038.

14. Топка за прашка, от глина. Диамет. 2 см. Пом. 2. Инв. № 1039.

15. Топка за прашка, от глина. Диамет. 2,2 см. В двора. Инв. № 1048.

16. Топка за прашка, от камък. Диамет. 4 см. Пом. 9. Инв. № 1103.

17. Топка за прашка, от глина. Диамет. 1,9 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1146.

Каменни точила

1. Точило от сиво-черен камък. Дълж. 10,8 см, шир. 5,8 см. Пом. 2. Инв. № 785.

2. Точило от сиво-зелен камък. Дълж. 4,2 см, шир. 2,9 см. Пом. 2. Инв. № 812.

3. Точило от светлосив камък. Дълж. 11 см, шир. 2,9 см. Пом. 9. Инв. № 1121.

4. Част от точило от сиво-зелен камък. Дълж. 3,7 см, шир. 2,9 см. Между пом. 7 и 8. Инв. № 1153.

В най-голямо количество бяха фрагментите от глинени съдове.¹ По своя характер керамиката от замъка не се отличава от керамиката на другите късносредновековни селища у нас.² Върху съдовете със сграфито украса най-често се срещат геометрични и растителни орнаменти. По-редки са изображенията на птици (обр. 25, 26, 27).

Освен глинени съдове били са употребявани и съдове от стъкло, бронз и мед. Запазени са столчета от стъклени чашки, дъна от стъклени съдове и части от медни и бронзови съдове. Намерени бяха и глинени трикраки подставки, които са се използвали при изпичането на сграфито керамиката.

¹ Керамиката от замъка ще бъде публикувана в отделна статия.

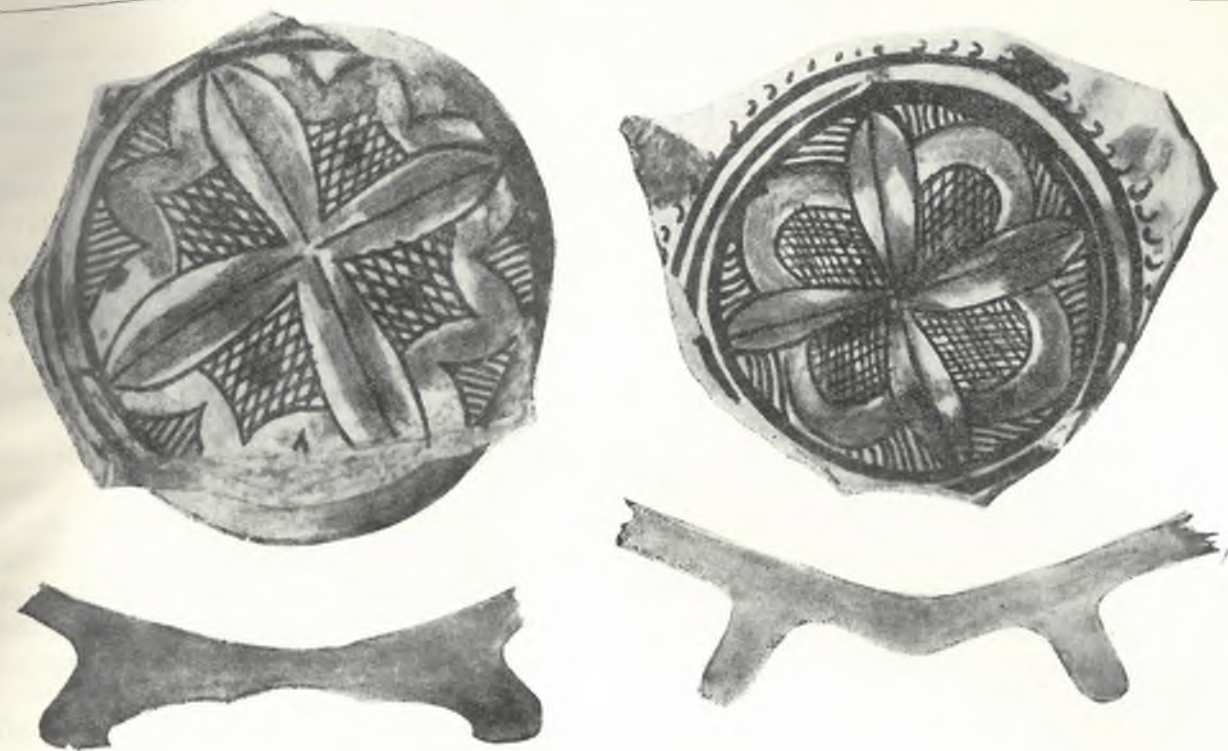
² Срв. С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царенц в В. Търново, Археология, VIII, 1966, кн. 4, стр. 6; Й. Чангова, Към проучването на сграфито керамиката в България от XII—XIV в., Археология, IV, 1962, кн. 2, стр. 25—33; М. Станчева, Средновековна сграфито керамика от София, Сб. Сердика, I, София, 1964, стр. 169—193.

Обр. 25. Фрагменти от сграфито керамика
Fig. 25. Fragments de céramique sgraffito

Обр. 26. Дъна от сграфито керамика
Fig. 26. Fonds de vase en céramique sgraffito

Обр. 27. Дъна от сграфито керамика
Fig. 27. Fonds de vase en céramique sgraffito

LE CHÂTEAU-FORT DE LA VILLE MÉDIÉVALE ČERVEN

S. GEORGIEVA ET V. DIMOVA

(Résumé)

Les ruines de la ville médiévale de Červen, se trouvent à 30 km au sud de Ruse près du village du même nom. Ce fut l'un des centres les plus importants du point de vue économique, stratégique et culturel de la Bulgarie du Nord-Est sous le second royaume bulgare (XII—XIVe siècle) et le siège d'un évêché. Situé sur un promontoire rocheux elle était entourée de trois côtés du Černi Lom. La forteresse de la ville ceinturée de solides murs de défense était édifée sur la partie la plus élevée et escarpée de cette colline. Dans son enceinte, au sommet, s'élevait le château qui, par son aspect et sa structure ne se distinguait en rien des châteaux féodaux des autres pays d'Occident. Il comportait une petite forteresse en état de se défendre et de soutenir un siège de longue durée. Sa forme était rectangulaire, mais l'un de ses côtés était relié à l'autre par un angle obtus, ce qui lui donnait une plus grande stabilité, la pente étant très raide à cet endroit. Sur les trois côtés s'alliaient des locaux qui entouraient une vaste cour.

Le château avait été construit en deux étapes. Il avait subi par la suite des transformations et des réparations supplémentaires. On l'avait agrandi au nord-est et de nouveaux locaux y avaient été édifés, accolés aux anciens (fig. 4).

Le château comprenait deux étages. A l'étage intérieure se trouvaient les magasins et les écuries, à l'étage supérieure les logements et le corps de garde. On y accédait par un escalier de pierre accolé à l'extérieur à l'un des locaux qui donnait sur la cour (local N° 1). Il est probable que des escaliers de bois y menaient également. Aux angles le château, et peut-être même l'entrée étaient flanqués de tours carrées. Les locaux carrés découverts à ces endroits nous laissent supposer que c'étaient les emplacements sur lesquels s'élevaient les tours -- locaux N°s 1 a et 1 b, local No 4 qui était une pièce d'angle du château lors de son aspect initial, et le local N° 9. La construction du châ-

4 Известия на Археологическия и-т, т. XXX

teau comportait un système d'ossature en chaîne de bois, c'étaient des murs renforcés par un réseau de poutres en bois. Ce procédé était courant pour les techniques de construction du Second royaume bulgare. Le toit devait être recouvert de grandes tuiles légèrement ondulées surmontant une corniche de pierre à quatre moulures.

Dans la cour s'élevait une église cruciforme à coupole à une nef avec une seule abside qui desservait le château. L'intérieur était entièrement décoré de peintures murales, l'extérieur était revêtu d'une rangée de blocs de pierre qui alternaient avec des rangées de briques agrémentées de céramique décorative. De nombreuses églises bulgares étaient décorées de cette manière sous le second royaume. On a trouvé dans le déblai un fragment de l'inscription du donateur, soigneusement gravée sur une longue et étroite plaque de marbre apposée sur l'un des murs extérieurs de l'église. On peut y distinguer le mot „podvigom“ et la conjonction „i“. D'après les données paléographiques l'inscription date du XIII—XIVe s.

Dans la cour du château, non loin de l'église, on avait creusé un réservoir d'eau de forme carré. On conservait aussi de l'eau dans l'un des locaux du château servant de réservoir. On y avait muré les deux entrées et le sol était recouvert de grosses tuiles carrées. Ses murailles et le sol étaient badigeonnés d'une couche épaisse d'un enduit imperméable qui comportait de nombreuses briques broyées. La ressource principale en eau du château était un puits qui se trouvait au pied du rocher. On y descendait par un sentier étroit en gradins pratiqué sur le versant raide et abrité par deux murs fortifiés parallèles conduisant en zigzag jusqu'au puits qui se trouvait au pied du promontoire près de la rivière.

A l'entrée de l'un des locaux (local N° 1) on a trouvé environ 30 boules de combat d'un diamètre de 0,5 m ce qui prouve que le château était muni d'un système de défense autonome et disposait de ses propres catapultes.

Lors de la prise et du sac de Červen par les Turcs à la fin du XIVe s., le château a été détruit et pillé. Plus tard des petites constructions en torchis lié à la boue apparurent sur les ruines, mais bientôt elles aussi furent abandonnées.

Lorsqu'on entreprit des fouilles dans le déblai parmi les matériaux de construction on trouva toute sorte d'objets: des monnaies, des objets domestiques des parures, des boucles de ceinture, des outils, des fragments de céramique. Les monnaies sont bulgares et byzantines du second royaume bulgare. Cependant deux de ces monnaies sont turques — l'une du début du XVe s., l'autre est détériorée. La céramique est ordinaire ainsi que de la céramique sgraffite, telle qu'on la retrouve dans les fouilles des autres secteurs de Červen et en général dans toutes les stations datant du second royaume bulgare.

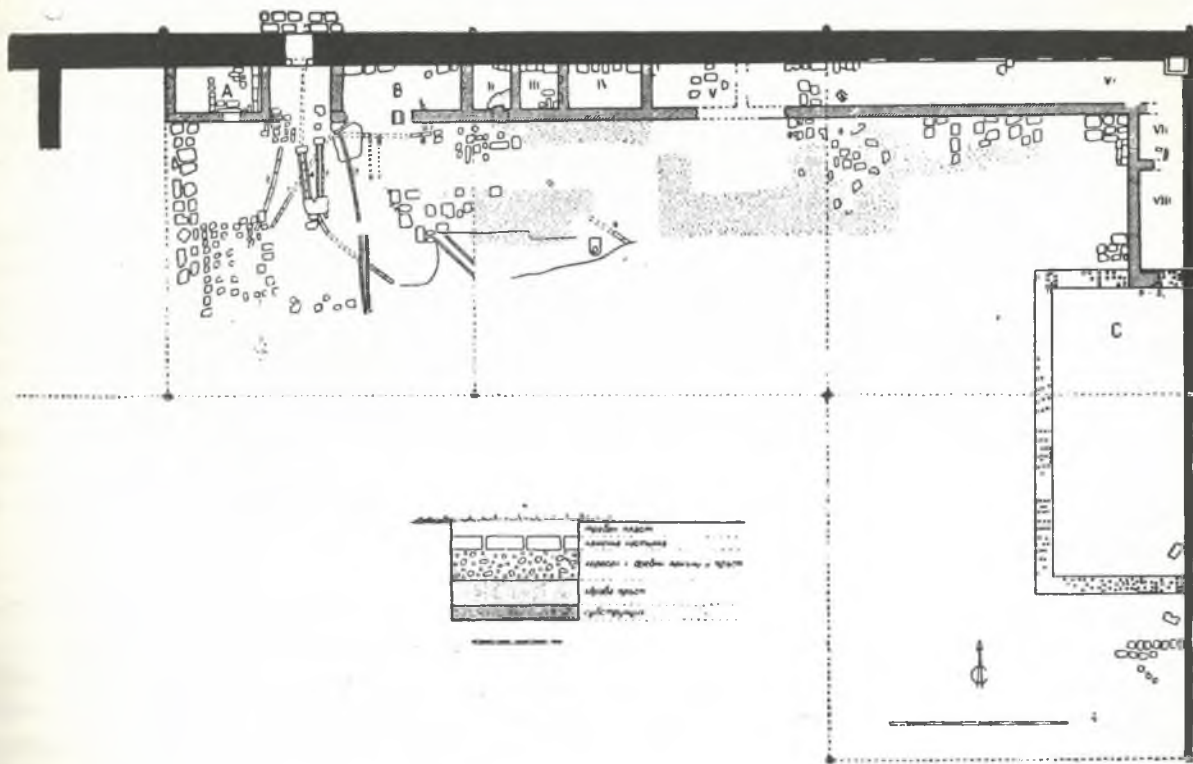
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В ЦЕНТЪРА НА ПЛИСКА
ПРЕЗ 1963—1964 г.¹

(Сектор А)

Вера Антонова

Сектор А се намира в кв. 181 от мрежата на Вътрешния град на Плиска и е разположен в източната половина на комплекса Малък дворец.

(През 1949 г. в североизточния ъгъл на оградната стена са правени разкопки от Ст. Михайлов.² Тогава са били открити останки от напречни зидове, без да е бил определен характерът на постройката, към която са принадлежали. Следваше да се разчистят горните стени, да се

Обр. 1. Сектор А. План на откритите помещения

Fig. 1. Secteur A. Plan des locaux découverts

¹ Главен ръководител на разкопките в Плиска през 1963—1964 г. бе ст. н. с. Ст. Михайлов, комуто сърдечно благодаря за разрешението да публикувам материала от сектор А.

² С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 107.

Обр. 2. Сграда В. Помещения, долепени до северния ограден зид

Fig. 2. Bâtiment B. Locaux accolés à la muraille nord

уточняват помещенията, разположени и долепени до оградния зид, да се определи техният характер, брой и датировка. Освен това наша задача бе да се установи дали е имало постройки и покрай останалите зидове на оградата.

На 11 м източно от Малкия дворец попаднахме на северния вход на комплекса, който е широк 1,50 м и се ограничава от два камъка, открити *in situ*. Той е представлявал вероятно за-своден отвор в тухлената оградна стена. К. Шкорпил дава за него известно описание.³ С уточняването на този вход на цитаделата се вижда сигурно, че откритата от Ст. Михайлов рисунка на крепост, изрязана върху каменния блок от оградния зид, се отнася за самата цитадела на Плиска.⁴

Непосредствено до входа, западно от него, бяха разчистени основите на малко помещение А, ориентирано изток—запад с размери 4,50×3 м (обр. 1 А). Зидовете му са долепени до оградната стена, без да бъдат конструктивно свързани с нея. Основите, състоящи се от два реда полуобработени камъни, са вкопани 0,60 м. Както се вижда от единствения запазен ред, надстройката е била тухлена. Спйката е здрав, розов хоросан като този, употребен в самата оградна стена. Прагът на помещението е оформен от каменен блок, дълъг 0,90 м. От двете страни на блока личат хоросанови следи от страниците му. Първоначалният под на помещението е бил от паралелепипедни каменни блокове, като някои от тях по-късно са били заменени с тухли. Като имаме пред вид, че помещение А е непосредствено до входа на комплекса Малък дворец, допускаме че то е било свързано с охраната на двореца.

Източно от входа, по цялото продължение на оградния зид, от вътрешната му страна, се откриха зидове от помещения на сграда В (обр. 2 и 1 В). Те са долепени до него и той ги огражда от север. Напечните стени оформят помещенията, от които ясно се очертаха пет. От междинните зидове на останалите има незначителни следи, като някъде са съвършено заличени. Размерите им са: дълж. 2 м; 2,60 м, 2,90 м, 4 м, 4,80 м. Размерите на двете помещения, очертани край източния ограден зид (обр. 3), са: дълж. 3,60 м и 5,50 м. Ширината на всичките помещения е от 2,80 до 3 м. Зидовете са запазени само в основи с изключение на южния общ зид, над който са запазени два, а на места и три реда тухли от надстройката. Основата, дълбока 0,70 м, се състои от големи ломени варовикови камъни със средни размери: дълж. 0,65—0,55 м и вис. 0,15 м. Спйката е бял ронлив хоросан.

³ ИРАИК, X, 1905, стр. 65, табл. IV, 2—X.

⁴ С. Михайлов, цит. съч., стр. 110, обр. 47.

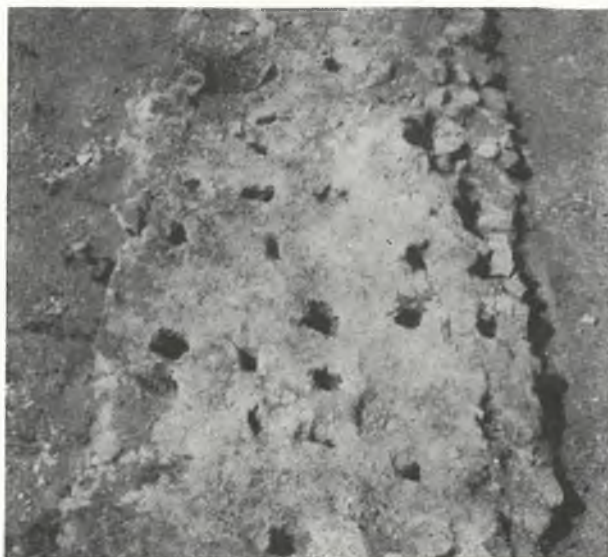

Обр. 3. Сграда В. Помещения, долепени до източния ограден зид
Fig. 3. Bâtiment B. Locaux accolés à la muraille est

Обр. 4. Сграда В. Южен зид
Fig. 4. Bâtiment B. Mur sud

В помещение II се откри част от тухлен под с хорсанова замазка, а в междинния зид се очерта вход към помещение III, широк 0,80 м. На входовете има по един праг. Старото ниво на комплекса се определя от каменната настилка, която разчистихме пред по-голямата част от помещенията. Първоначалната настилка, запазена добре в североизточния ъгъл и пред северния вход е била от големи оформени блокове, по-късно заменени с по-малки камъни, а някъде и с тухли. Тя се простира пред помещенията в пояс, широк около 10 м. Изглежда, че цялата площ в източната половина на комплекса е представлявала обширен двор, който само покрай постройките е бил настилан. Настилка от правоъгълни каменни блокове бе разчистена от външната страна на северния вход на оградния зид на комплекса. Навярно това са останки от уличната настилка, свързваща комплекса със Северната порта на каменната крепост. Подобен случай имаме и в укреплението при гара Цар Крум, където настилка от тухли е имало главно пред сградите, намиращи се покрай каменните крепостни стени, както и извън източната порта на укреплението, къ-

Обр. 5. Сграда С. Хоросанова субструкция
Fig. 5. Bâtiment C. Substruction de mortier

дето се образува също улица, настлана с тухли, свързваща каменната крепост със земления окоп.⁵ Останалата площ е без настилка.

При проверка на дълбочината на основата на западния зид на помещение VIII в северозападния му ъгъл се оказа, че зидът и каменната настилка лежат върху насип, изобилствуващ с късове хоросан, парчета тухли и камъни (обр. 1а—а₁). Под него, на дълбочина 0,90 м, минава субструкция на зид, широка 1 м и дебела 0,25 м от хоросан, размесен с дребни камъчета и доста едри късчета от червени и жълти тухли. Повърхнината на субструкцията е гладка, като на места личат легла на големи каменни блокове от основата. В нея се разчистиха квадратни дупки от изгнили дървени пилоти със страни 5 см, дълбоки до 0,40 м и разположени около 0,25 м една от друга (обр. 5). Субструкцията очертава помещение от сграда С, с посока север—юг, с размери 16×8,50 м. На времето Ст. Михайлов бе попаднал на част от северната субструкция на сградата.⁶ Дупки от пилоти се откриха в здравата пръст до самия източен ограден зид на комплекса (обр. 6).

Необходимо е в бъдеще на това място да се направят проверки и извън източния ограден зид, за да се установи дали субструкцията прекъсва до него или продължава извън зида на изток, като минава под него, от колко помещения се е състояла сградата и пр. Твърде вероятно е тя да е била построена преди издигането на оградния зид на комплекса и да е съвременна на сградите под Тронната зала и на тези под Малкия дворец. Подобна субструкция с дупки от пилоти е била откривана при всички изкопи, правени за установяване плана на голямата сграда под Тронната зала.⁷ По същия начин са укрепявани основите и на други монументални сгради в Плиска,⁸ както и на някои в Преслав.⁹ С пилоти е била и субструкцията на зидовете на банята в укреплението при гара Цар Крум.¹⁰ В пластове над сграда С бяха открити

⁵ В. Антонова и Ц. Дремсизова, Проучвания край с. Цар Крум през 1958 г., Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 22, обр. 3.

⁶ С. Михайлов, цит. съч., стр. 108, обр. 44.

⁷ К. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 108, обр. 177, 178, 179, 180, стр. 110.

⁸ С. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, стр. 237, обр. 6; С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 101, обр. 42.

⁹ Паметници от столица Преслав, Сб. България 1000 години, стр. 189.

¹⁰ В. Антонова, Нови проучвания в укреплението при с. Цар Крум, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 133, обр. 2.

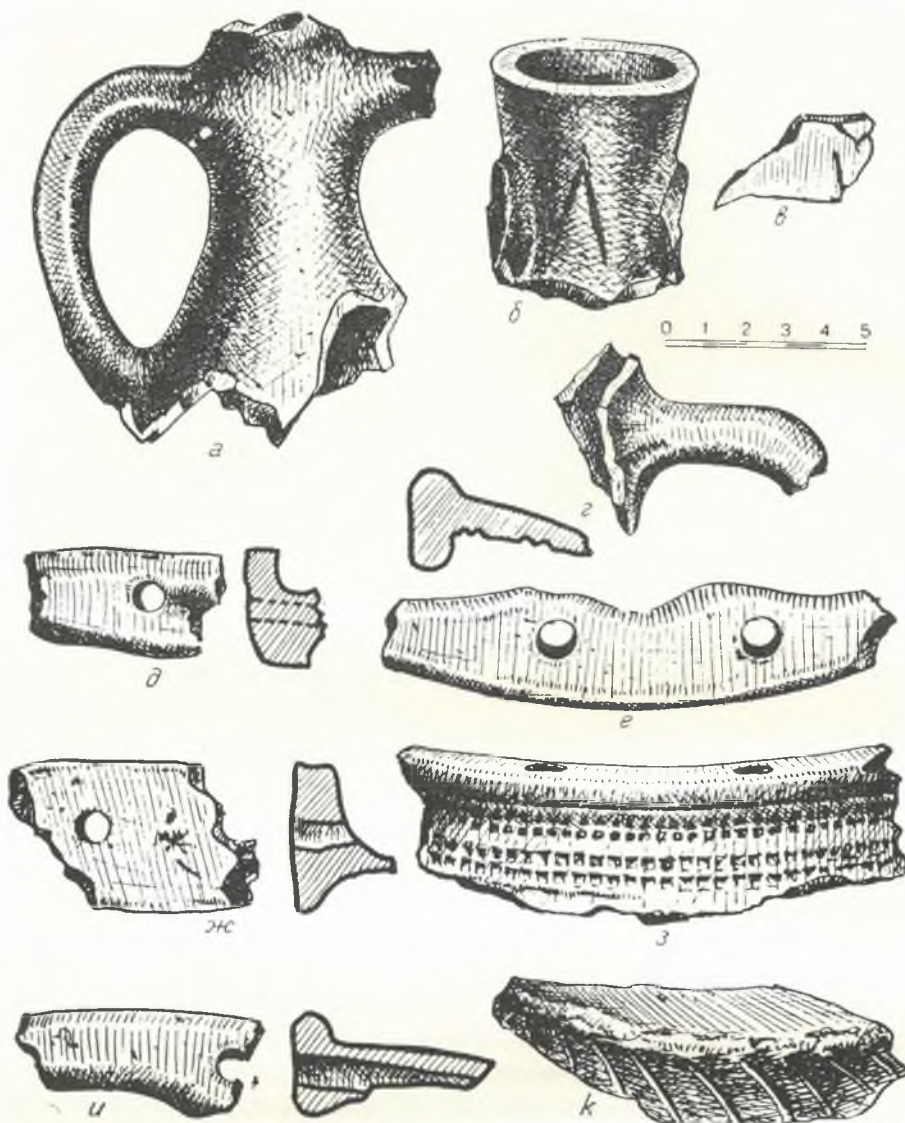
Обр. 6. Сграда С. Следи от дупки на пилоти до източния ограден зид

Fig. 6. Bâtiment C. Vestiges de pilotis près de la muraille est

значителен брой фрагменти от славянски тип гърнета, по своята форма и украса принадлежащи към IX—X в., късове дебелостенни амфори с широки нарязи по повърхността, втулки и късове от водопроводни тръби с различна дебелина на стените. Насипът изобилствуваше също и с животински кости, с парчета хоросан и много тухли. Тук бяха намерени и няколко къса от хоросанова мазилка, оцветена в охра, червено и жълто, както и византийска бронзова монета от Лъв VI. Всичкият този материал бе много размесен, очевидно попаднал тук след разрушаването на сградата.

На 2,60 м южно от хоросановата подложка, на дълбочина 0,60 м, попаднахме на къс от зид, долепен до оградния зид на комплекса, широк 0,60 м, от който е останал само един ред камъни, споени с кал. Изграден е от камъни с различни размери и обработка, явно тук употребени вторично. Принадлежи вероятно на по-късна постройка.

От вътрешната страна на южния ограден зид на комплекса, на 0,17 м от югоизточния му ъгъл, се откриха основи на сграда D, също долепена до последния. От източния зид бяха разчистени 2,10 м, а от северния 13 м, който продължава на запад и може би затваря сградата до южния вход на цитаделата. Основите са дълбоки 0,60 м. Състоят се от два реда добре обработени камъни със спойка от кал и с различни размери: $0,70 \times 0,26$ м; $0,65 \times 0,36$ м; $0,55 \times 0,20$ м; $0,51 \times 0,34$ м; $0,25 \times 0,40$ м и пр. Те са добре обработени, като върху някои от тях има врязани знаци, а върху един е издълбано легло за желязна скоба. Ширината на зида е 0,80 м. Пълнежът в средата е от дребни камъни и кал. Различните размери на блоковете, както и леглото за скоби говорят за тяхната вторична употреба. На 0,86 м от североизточния ъгъл на помещението се намира входът, широк 0,80 м. Почти в средата, на височината на основата, бяха разчистени две тухли от настилка на входа. Входът, а вероятно и цялото помещение са имали тухлен под. Това ни дава указание и за първоначалното ниво на сградата. В източния зид на помещението камъните са поставени така, че се образува четвъртата дупка със страна 0,20 м и с дълбочина 0,20 м, в която е била виестена вероятно греди. Източният зид на помещението може би е продължавал и в северна посока, както се вижда от останалия, от последния ред камъни, трошляк. Възможно е сградата да е била развита и на север. Насипът на това дълго помещение изобилствуваше с късове и цели тухли със и без хоросан по тях. Явно произхождат или от оградната тухлена стена, или от пода. Върху някои от тухлите са врязани различни знаци — кръстни, зигзаговидни и пр. Върху един къс на светлокафява тухла с калъп е нанесен изпъкнал релефен кръст; върху друг два пресечени триъгълника и пр. На пода на помещението, предимно до оградния зид, бяха на-

Обр. 7. Керамични фрагменти от сграда D
Fig. 7. Fragments de céramique du bâtiment D

мерени в голямо количество кости от едър и дребен добитък, на места скупчени по много. На дълбочина 0,40 м открихме и една византийска бронзова монета от император Йоан Цимисхи.

Керамиката от това място на насипа се отнася към славянски тип гърнета от IX—X в. с характерната за тях форма, с най-различни съчетания на украса на тялото, състояща се от вълнообразни и хоризонтални линии, ямички и др. Оттук произхождат няколко къса от дебелостенни съдове от сива глина с лъскав мрежест орнамент по повърхността, няколко къса от дъна и тела на малки амфори с плоски дъна, чиито дръжки излизат направо от устието, малко късове от високи съдове, покрити със зелена глазура. Бяха намерени също значителен брой от устиета на съдове от груба глина с примес на кварцови камъчета. От вътрешна страна устиетата са снабдени с малки уши с двойни дупки, предназначени за превръзване на връв и за окачване (обр. 7). Подобни съдове у нас са известни от м. „Джеджови лозя“ при с. Попина,¹¹ от Кадъкьой-

¹¹ Ж. Вържарова, Керамика от с. Попина, Силистренско, Изследвания в чест на Д. Дечев, София, 1958, стр. 590, обр. 8.

Обр. 8. Северен ограден зид

Fig. 8. Le mur nord

ското градище¹² и от други средновековни обекти. Подобни съдове са известни и в някои области в СССР — например от поселенията в източното Приазовие,¹³ по р. Дон,¹⁴ които някои учени приписват на прабългарите.¹⁵ Обстоятелството, че в сграда Д се срещат в едни и същи пластове съдове с горната форма, славянски гърнета и съдове, покрити с глазура, сочи, че те в дадения период вече са били едновременно употребявани от българското население, в чийто състав са влизали двата народностни елемента — славяни и прабългари.

Изхождайки от керамичния материал, от монетата и от вторично употребените в градежа обработени камъни, може да отнесем сградата към Х в., може би и малко по-късно. Камъните сигурно са донесени тук след събарянето на някои от солидните постройки, когато обаче оградният зид на комплекса все още е съществувал и той е ограждал от юг сграда Д. Като имаме пред вид голямата дължина и месторазположението на сградата — близо до дворците и до южния зид на цитаделата, както и до южния ѝ вход, — може да се предположи, че тя е служела за жилище на охраната — за малка казарма. За това говорят тухленият под, изобилният керамичен материал и струпаните на места кости на добитък. По същия начин, опряна до крепостната стена, е сградата, която се приема за казарма в укреплението при гара Цар Крум.¹⁶

На протежение 30 м от вътрешната страна на северния ограден зид се издава цокъл, широк 0,50 м, чиито камъни се редуват напречно и надлъжно и се свързват конструктивно със самия зид (обр. 8). В един от тях, до входа, е издълбана дупка за дървена греда. От мястото, където цокълът завършва, в камъните на основата на оградния зид са вдълбани изкуствено ниши, които се повтарят почти на равни разстояния до североизточния ъгъл, където се намира и съоръжението за вода.¹⁷ Възможно е в нишите допълнително да са били вградени каменни пиластри за навес, съществувал тук преди изграждането на околновръстните помещения на сграда В. Изобилието на кости от коне и говеда, открити близо до каменното корито и нишите, на същото ниво, ни дават основание да предполагаваме, че навесът и съоръжението за вода са имали стопанско предназначение.

¹² С. Станчев, Разкопки на обекта в Кадъкьойското градище, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 293, обр. 288.

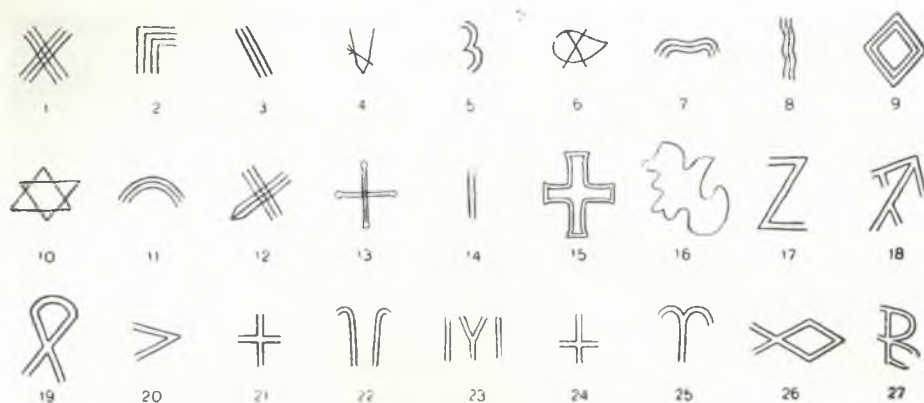
¹³ С. Плетнева, Номадски поселища през VII—X в. в Приазовието и басейна на р. Дон, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 4, обр. 4, стр. 5.

¹⁴ М. И Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, ИГИМК (3), Ленинград, 1955, стр. 50.

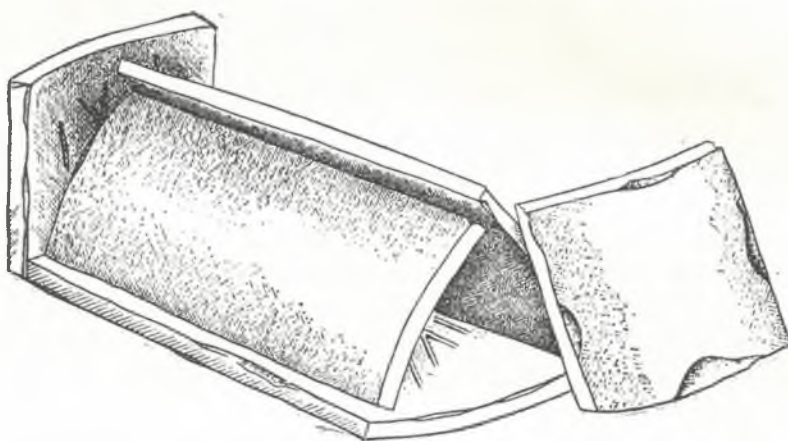
¹⁵ С. Плетнева, цит. съч., стр. 8.

¹⁶ Ц. Дремсизова, Разкопки в укреплението при гара Цар Крум. Материалът е под печат.

¹⁷ С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 109, обр. 45 и 46.

Обр. 9. Знаци върху тухли и върху каменни блокове от оградните зидове
Fig. 9. Estampilles sur briques et marques de maçon sur blocs de pierres des murs

Обр. 10. Гроб, ограден с керемиди
Fig. 10. Tombe bordée de briques

При разчистването на каменните основи на източния и южния ограден зид на комплекса върху лицевата страна на някои от блоковете се установиха редица знаци (обр. 9), каквито често се срещат по строителния материал на Плиска.

Над каменните основи при южния ограден зид има три реда тухли с размери: $0,32 \times 0,32$ м; $0,32 \times 0,19$ м; $0,33 \times 0,33$ м. От вътрешната страна на зида, близо до него, попаднахме на части от подложка от бял хоросан, размесен с късчета тухли и керемиди. Възможно е те да са следи от основи на сграда, чиито камъни са били измъкнати. На нивото на тухлената надстройка на южния ограден зид, извън него, непосредствено започва настилка от тухли, на места добре запазени, другаде натрошени. Редовете са спазени добре покрай самата стена. На две места се установи, че тухлите от настилка лежат върху хоросанов пласт, дебел от 5 до 7 см. Те продължават по посока на Големия дворец. Настилка е образувала вероятно пасаж между Тронната зала и комплекса подобно на пасажа между банята и жилището в укреплението при гара Цар Крум.¹⁸ В източната част тухлената настилка е разрушена от проведените през 1930 г. сондажи за установяване плана на Големия дворец.¹⁹ Върху някои от тухлите на настилка има знаци (обр. 8). Върху два къса личат части от изпъкнали римски легионерски печати с поле, от чиито знаци можахме да различим LM и _IXIIVPP. Върху настилка бяха открити една желязна стрела с форма „ластовича опашка“ и една токичка от тънка бронзова пластинка. Пред част от открития южен ограден зид тухленият пасаж е ограден с бордюр от плоски варовикови право-

¹⁸ В. Антонова, лит. съч., стр. 147, обр. 21.

¹⁹ К. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 72.

ъгълни плочи с размери: $0,60 \times 0,48$ м; $0,93 \times 0,43$; $0,96 \times 0,48$ м, поставени по дължина. Би могло да се помисли за каменни бордюри, каквито ограждат Големия дворец в Плиска или банята в укреплението при Цар Крум, но тук поради близостта им до южния вход на цитаделата по-правилно би било да се приеме, че те са поставени, за да поддържат портик.

В югоизточния ъгъл на комплекса, на 0,50 м дълбочина, бе открит малък гроб, направен от тегули (обр. 10), дълъг 0,72 м и широк 0,35 м. Едната тегула служеше за основа, други две бяха поставени под ъгъл по дължина над нея, а от двете страни гробът бе затворен с по половин тегула. Върху тегулите с пръст или тъп предмет са вдълбани знаци [Y]. В гроба бе открит скелет на малък индивид, дълъг 0,58 м, поставен в посока изток—запад със скръстени ръце, без всякакъв гробен инвентар. Подобен гроб досега в Плиска не е откриван. Не ни е известен и от други средновековни обекти. Такива се срещат в по-ранна епоха. Въз основа на знаците върху тегулите, срещани обикновено върху средновековни материали, можем да отнесем погребението към IX—X в.

На 10 м западно от източния ограден зид на комплекса, в незастроена площ, на дълбочина 1,50 м в здравата пръст, бяха забелязани очертания на стена на полуземлянка и на част от пода ѝ. Върху него бяха открити четири големи тухли, горели камъни от огнище, животински кости, овъглени зърна и фрагменти от гърнета с украса от вълнообразни линии и пасма по цялата повърхност. Погребението и землянката са може би от времето, когато столицата е била вече преместена в Преслав и Плиска загубила отчасти своето значение. ✓

ВОДОПРОВОДИ

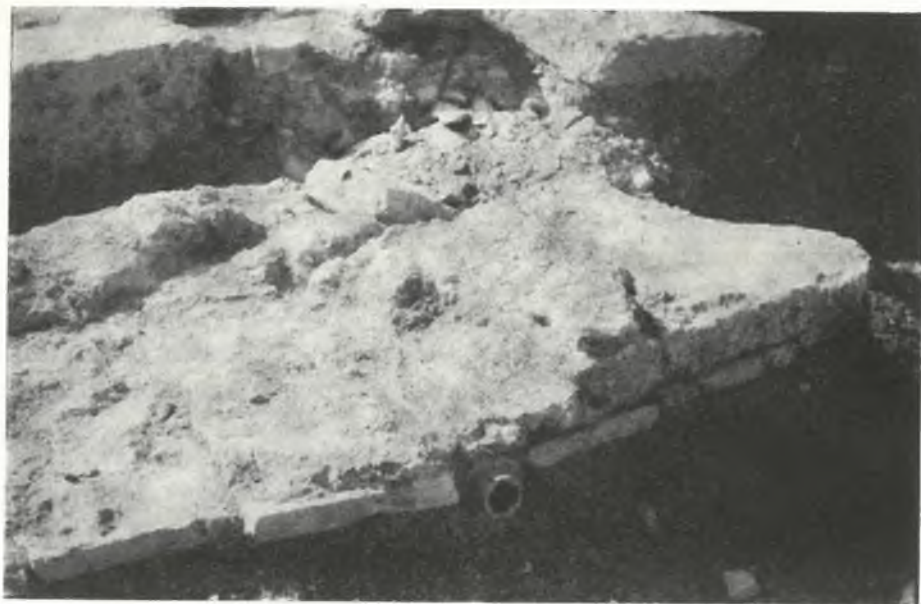
От вътрешната страна пред северния вход на комплекса бе открита гъста водопроводна мрежа. Попадна се на части от единадесет водопровода (обр. 1).

От водопровод 1 с посока североизток—югозапад бяха открити пет глинени тръби, лежащи в легло от розов хоросан. Горният водопровод е разрушил по-стария (№ 2), от който бяха открити две тръби *in situ*, разположени от двете страни на водопровод 1 (обр. 11). Тръбите на

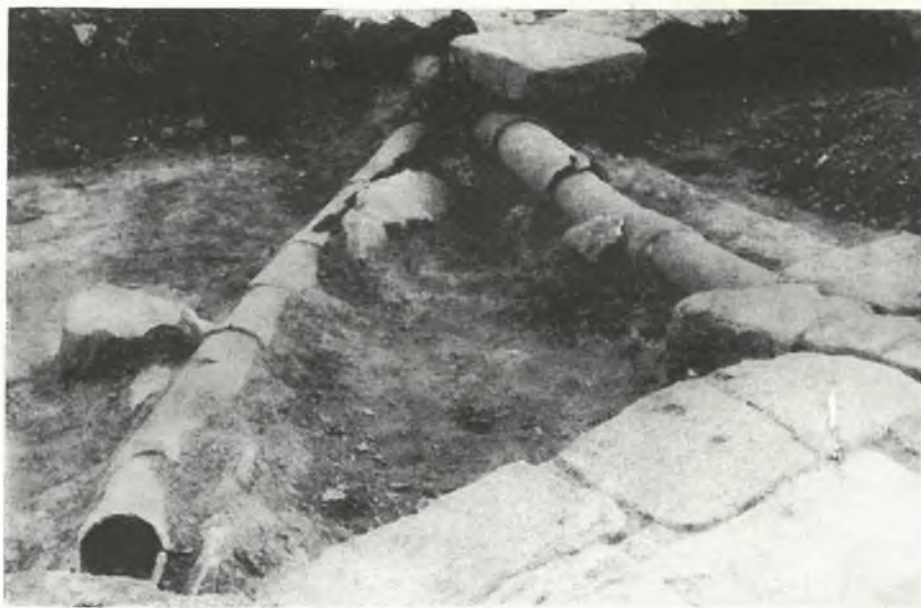

Обр. 11. Водопровод 1 и 2
Fig. 11. Conduites d'eau 1 et 2

втория водопровод лежат върху здрава пръст и минават в улей, широк 0,30 м, направен от тесни продълговати камъни. Водопровод 3 отстои на 0,80 м от водопровод 1 и върви почти успоредно на него. Тръбите са поставени върху здравата пръст и на места са прикрепени с малки камъни. Върху някои от тях има дупки за почистване (обр. 12). Водопровод 4 върви с посока север—юг, успореден на водопровод 3. Той лежи върху подложка от розов хоросан и залян също с такъв

Обр. 12. Водопровод 3
Fig. 12. Conduite d'eau 3

Обр. 13. Водопровод 9 и 5
Fig. 13. Conduites d'eau 9 et 5

хоросан. От него се откриха 6 тръби *in situ*. Минавайки на дълбочина 0,70 м под каменната настилка пред северния вход на комплекса, той се промушва под самия зид под входа и продължава в североизточна посока. Със същото направление е и водопровод⁵, от който е запазена само част от хоросановото легло с отпечатъци на глинени тръби. Под него, в северния му край, е минавал водопровод 9 с посока запад—изток (обр. 13). За да не бъде разрушен, понеже сигурно още е бил използван, върху него е била изградена тухлена защитна площадка, залята с хоросан. В нея минава водопровод 5, а от източния му край се подава тръба от водопровод 7. От последния са открити общо 7 тръби, поставени направо върху здравата пръст с посока северозапад—югоизток. Подобна посока и направа е имал и водопровод 10. Бяха открити части от

хоросановото легло с отпечатыци на глинени тръби за водопровод 6. За изясняване на водопроводната мрежа, която е така сложна в този пункт на комплекса, ще се работи и в бъдеще. Сега ще се задоволим само да подчертаем, че по-голямата част от водопроводите сочат североизток и следват естествения наклон на терена. Едни от тях минават през оградния зид. Те са носели водите към сградите на комплекса. Други са по-стари и се пресичат от оградния зид, а трети са от мрежата на самите помещения, които са долепени до северната стена. По височината на нивата си водопроводите също могат да се разделят. Най-ниско е нивото на тези, които лежат върху здравата пръст. Те се пресичат от оградния зид на комплекса, което показва, че са най-ранни и че са били използвани преди построяване на оградните стени на комплекса.

НАХОДКИ

Културният пласт на сектор А беше дълбок от 0,80 до 1,60 м. Изобилствуваше най-вече с тухли, с полепнал по тях хоросан. Освен това насипът съдържаха повече керамика, отколкото други материали.

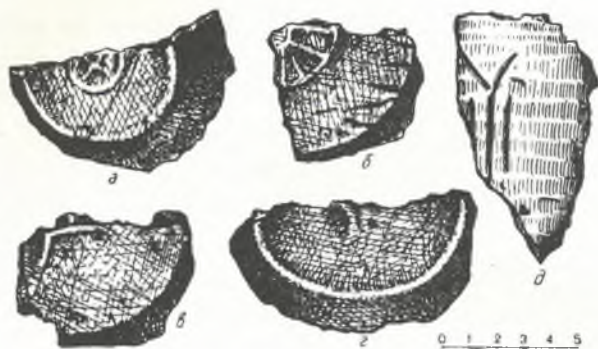
Строителна керамика. В зависимост от глината и размерите им тухлите могат да се разделят на няколко вида:

1. Тухли от тъмночервена, добре омесена и изпечена глина с размери $0,30 \times 0,22 \times 0,06$ м.
2. Тухли от жълта, също доброкачествена глина с размери шир. 0,30 м и деб. 0,05 м.
3. Тухли от добре изпечена глина в светлокафяв цвят с дебелина 0,06 м. Украсата върху горните тухли е най-разнообразна — диагонални линии, окръжности, осморки и др. Тухлите се откриваха най-често в насипа на помещенията, долепени до оградния зид. Това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че надстройката на тези зидове е била тухлена. Някои от късовете тухли носят изпъкнал

Обр. 14. Фрагменти от глинени съдове от сектор А

Fig. 14. Tessonns de céramique du secteur A

Обр. 15. Дъна и шийка от амфора със знаци
Fig. 15. Fonds et col d'amphore avec des marques de potier

Обр. 16. Керамични фрагменти от сектор А
Fig. 16. Tessons de céramique du secteur A

Обр. 17. Сектор А. Железни и други находки
Fig. 17. Secteur A. Objets en fer et d'autres trouvailles

римски печат с поле. Върху пет от тях стои печат DULES, върху една LM и върху две — AINNA с или без поле. Върху няколко къса има врязани пресичащи се квадрати, каквито се срещаха в голямо количество в градището при с. Цар Асен (Силистренско).²⁰

Глинени съдове. Във всички пластове най-изобилни бяха фрагментите от славянски тип гърнета с украса от различни съчетания на хоризонтални и вълнообразни линии, на ямички и др. (обр. 14 и 15). Процентно много по-малко бяха фрагментите от дебелостенни съдове с гладка повърхност и с украса от лъскави ивици. Характерни само за сграда D са късовете от съдове с вътрешни уши и такива, покрити с глазура. Прави впечатление, че голяма част от фрагментите в културния пласт на сектор A принадлежат на амфори или малки амфорки с плитки дъна и със знак [Y] върху шийката (обр. 16).

Други материали: железен косер, железен нож, скоба за врата от насипа на сграда B, шест върха от железни стрели от сграда B и D, бронзово кръстче, глинени прешлени, железни обковки и над 50 ковани гвоздеа с различни размери, открити най-вече край входовете на помещенията и северния вход на комплекса. Оттук имаме също няколко къса от стъклени гривни в син цвят, нашарени с жълта паста (обр. 17).

Бяха открити разпръснати в културния пласт и няколко каменни и мраморни детайла от вътрешната архитектурна украса на сградите, като част от малък капител с волута, облицовъчни мраморни плочки, няколко къса от барабани на мраморни колони, фрагмент от база. Оттук произхожда и един мраморен къс със следи от гръцки надпис, от който в два реда личат части от буквите ΘVL. Близо до входа на северния ограден зид бе открит ъглов камък от порта и друг трапецовиден от свод. Навсякъде насипът изобилствуваше с късове от водопроводни тръби, а при сграда C имаше и оцветена стена с хоросанова мазилка. До източния и южния ограден зид в помещения VI и VII бяха открити и много животински кости. От сектор A на дълбочина 0,60 м произхождат и две бронзови монети от императорите Лъв VI (896—912) и Йоан Цимисхи (969—976).

ИЗВОДИ

Разкопките, проведени в центъра на Плиска през 1963—1964 г., осветлиха до известна степен характера на източната половина на комплекса.

Резултатите са следните:

1. Установи се северният вход на оградния зид на комплекса и помещение A, предназначено за охрана на двореца. Обстоятелството, че то е конструктивно свързано с оградния зид и че първоначалната каменна настилка на вътрешния двор е съобразена с неговото ниво, сочи, че е строено заедно с крепостната стена на цитаделата.

2. В един от периодите, след издигането на крепостната стена, покрай източния и южния ограден зид са били долепени доста голям брой помещения с различно предназначение. Пред тях е минавала каменна настилка. Останалата площ в източната половина е представлявала вероятно двор. Каменна е била настилка и пред северния вход, от външната му страна. Това са останки от улична настилка, водеща към северната порта на каменната крепост.

3. Имаме основания да допуснем, че преди построяването на околновръстните помещения покрай северната стена са били разположени дълги стопански навеси.

4. От по-ранен период е хоросановата субструкция с дупки от пилоти. Откритите хоросанови късове оцветена мазилка в насипа над нея, както и леглата на големи каменни блокове от основата сочат, че тя се отнася към някаква представителна сграда, свързана по време, градеж и характер със сградите, чиито основи се намират под Тронната палата и съвременните ѝ основи от комплекса Малък дворец.

5. Известна светлина се хвърли и върху водоснабдяването на комплекса. Откритият материал, предимно битовата керамика и монетите, датират една част от обектите към X в. Към една по-ранна епоха сочи хоросановата субструкция със следи от пилоти по нея.

²⁰ Материалите се подготвят за печат.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES AU CENTRE DE PLISKA EN 1963—1964

(SECTEUR A)

V. ANTONOVA

(Résumé)

Pendant les fouilles effectuées en 1963—1964 dans le secteur est de l'ensemble du Petit Palais on a découvert l'entrée nord de la citadelle. Les fondations d'un bâtiment (A) lié à la défense ont été trouvés à proximité immédiate.

On a également mis au jour les fondations et une petite partie de la superstructure d'autres bâtiments (B et D), disposés le long de la muraille nord, est et sud de l'ensemble. Des étables ont dû exister le long de la muraille à juger par des pierres servant d'abreuvoirs.

Les fondations du bâtiment B passent au-dessus d'une substruction de mortier à pilotis. Ces fondations doivent être contemporains à celles se trouvant au-dessous du Grand Palais. La distribution d'eau est attestée par la découverte de 11 conduites d'eau, passant au-dessous de l'entrée nord du mur d'enceinte. Entre celui-ci et le Grand Palais un large passage, pavé de briques et bordé de pierres, fut mis au jour.

Des vestiges d'un pavage de rue en pierre furent découverts devant l'entrée principale pratiquée dans le mur nord de l'enceinte. D'après les trouvailles — surtout de la céramique et des monnaies des empereurs byzantins Léon (886—912) et Jean Tzimiskès (969—976) — les fondations découvertes peuvent être datées du Xe siècle.

КЕМПФЕРИ И ЙОНИЙСКИ КЕМПФЕРОВИ КАПИТЕЛИ ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Димитър Ил. Димитров

През V—VI в., когато кризата в робовладелския свят предизвикала западането на голям брой антични градски центрове, някои византийски градове запазили до голяма степен своето предишно икономическо благосъстояние. Един от тях бил и Одесос. По време и на най-силните робски вълнения и ожесточени варварски нападения благодарение на удобното си и добре поддържано пристанище той останал голям търговски морски център.¹ Твърде много спомогнало и сравнително малкото разстояние до новата столица Константинопол (Цариград). В Одесос били добре развити редица занаяти — златарство, каменоделство и др.² За значителния разцвет на града по това време свидетелствува и обстоятелството, че през втората половина на V и първата половина на VI в. в него са се заселили много колонисти, предимно занаятчи и търговци от Мала Азия и от Егейските острови.³ Логическа последица от това цветущо развитие на Одесос е превръщането му в административен център на създадената от Юстиниан с указ от 18 май 536 г. *quaestura exercitus*.⁴ От особено важно значение за живота на града било и превръщането му в голям християнски център — седалище на епископ. Щедро подпомагана и облагодетелствувана от държавната власт, през втората половина на V в. църковната община на Одесос се превърнала в крупен собственик на недвижими имоти — лозя, градини и др.⁵ Богатствата, с които разполагала християнската църква в Одесос, позволили през втората половина на V и първата половина на VI в. да разгърне широко строителство на църкви и манастири както в самия град,⁶ така и в близката му⁷ и по-далечна околност.⁸ Големѝ и красиви сгради,

¹ В. Велков, Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха, ИВАД, X, 1956, стр. 110.

² В сбирките на Варненския археологически музей се пазят голям брой паметници, изработени в занаятчийските работилници на Одесос. Въпреки това обаче, освен публикации на някои по-важни материали, не е правено специално изследване върху занаятчийското производство на града. По-важните паметници от ранновизантийската епоха вж. във Варненски археологически музей (пътеводител), София, 1964, стр. 139 и сл. и цит. лит. към отделните анотации.

³ В. Велков, цит. съч., стр. 110.

⁴ В. Велков, цит. съч., стр. 114.

⁵ В. Велков, цит. съч., стр. 112 и сл.

⁶ Църквите в чертите на града са сравнително слабо проучени. Една голяма базилика, от която произхождали няколко капители, находяща се на ул. Цар Крум № 34, е била известна на Шкорпил още в началото на века (IX отчет на Варненското археологическо дружество за 1914 г., Варна, 1915, стр. 21—22). В двога на същата къща бе открита подова мозайка (вж. М. Мирчев, Подова мозайка от гр. Варна, ИВАД, VIII, стр. 117—119). Някои архитектурни детайли са открити при частичното проучване на две църковни сгради: едната на ъгъла на ул. Поп Богомил и Дебър, другата на ул. Сан Стефано и Черноризец Храбър. През 1963 г. на ул. Климент № 18 бе разчистена апсидата на още една голяма базилика (и трите неиздадени).

⁷ Южно от Варна са разкопани две големи базилики, едната в м. Пиринч тепе (вж. Х. и К. Шкорпил, Одесус и Варна, ИВАД, III, 1910, стр. 14—21), другата в м. Джанавара (вж. ИВАД, VII, 1921, стр. 59—60; също Притурка към ИВАД, VII, стр. 22—25; срв. В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи, ГНМ, IV, 1922—1925, стр. 459—461).

⁸ През различно време южно от Варна са разкопани три базилики: а) при с. Галата (вж. М. Мирчев, Разкопки на тракийското селище при с. Галата, ИВАД, IX, 1953, стр. 21); б) при устието на р. Камчия (вж. С. И. По-

⁹ Известия на Археологическия и-т, т. XXX

украсени с декоративен мрамор и мозайки, строила и християнската община на близкия Марцианопол.⁹ От многобройните църковни сгради произхождат значителен брой мраморни архитектурни детайли — колони, капители, плочи от олтарни прегради и др.¹⁰ Голяма част от тези материали се намират сега във Варненския археологически музей. Въпреки значителния интерес, който проявявал към старохристиянските паметници тогавашният директор на музея Карел Шкорпил, почти всички са останали неизвестни за науката.¹¹ Нещо повече, държани десетки години на открито, от тях се изтрили напълно сигнатурните знаци. По крайно оскъдните бележки в инвентарните книги сега е почти невъзможно да се установи инвентарният им номер. По такъв начин за болшинството от тях не разполагаме с данни за местонахождение и обстоятелства на намиране. Въпреки това обаче те са ценен източник за изучаване на рановизантийската архитектура и изкуство в българските земи и специално в района на Варна. Ето защо е наложително пълното издаване на всички намиращи се във Варненския музей декоративни мрамори. Тъй като по технически причини е невъзможно те да бъдат публикувани наведнъж, това ще стане в няколко поредни статии.

В сбирката от мраморни детайли във Варненския археологически музей най-многобройни са капители — над 50 броя. Те са твърде разнообразни — представени са почти всички типове на ранновизантийски капители: коринтски, йонийски кемпферови, двузонни, кубични кемпферови и др. В настоящата работа са включени кемпферите и йонийските кемпферови капители.

І. КЕМПФЕРИ

Общо в музея се намират 13 кемпфера. Всички са изработени от едрозърнест бял мрамор със сивкав оттенък, понякога със синкави прослойки. Представяват правоъгълна пресечена пирамида, която отгоре завършва с масивен абак. Дългите им страни са без украса. Орнаментирани са, и то не винаги, тесните лицеви страни. В повечето случаи долната част на кемпфера по лицевата страна е косо отрязана, като се получава втора, подобна на абак правоъгълна плоча, която е обаче винаги по-тънка от абак. Шест от кемпферите имат само на едната лицева страна по един неравнораменен релефен кръст, докато останалите седем имат на едната страна подобен кръст, а на другата — растителен орнамент.

1. К е м п ф е р. Обща височина 0,27 м. Размери на правоъгълния абак: деб. 0,05 м, дълж. 0,82 м, шир. 0,59 м. Размери на основата: деб. 0,04 м, дълж. 0,44 м, шир. 0,43 м. Инв. № III 569 (обр. 1 а и 1 б).

Отчупен е един от ъглите. По долната страна на основата, към средата ѝ, е врязана гръцката буква Δ. Върху едната от лицевите (късите) страни в съвсем нисък плосък релеф е изобразен латински кръст със слабо разширени краища. В средата на другата лицева страна в същия плосък нисък релеф е представен друг латински кръст с разширени краища и малко топче (бисер) в средата. По средата и на двете рамена е издълбан триъгълен жлеб,

к р о в с к и, Християнска базилика до устието на р. Камчия, ИАИ, XIV, 1942, стр. 252—255) (намерени няколко капители); в) при с. Шкорпиловци (Фъндъклий) — голяма базилика с хубава полова мозайка, разкопана от Шкорпил (неиздадена). Частично е била проучена и една базилика в с. Осеново (Диш будак), от която произхождат три старохристиянски релефа с изображения на пауни, риби, бик и др. (вж. Д. Ил. Димитров, Раннохристиянски релефи от Варненско, Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 17—21).

⁹ Разкопани са две големи базилики: едната — западно от крепостните стени, с хубава полова мозайка, другата — върху развалините на античния амфитеатър (неиздадени).

¹⁰ Освен от споменатите обекти част от материалите в музея са били намерени употребени вторично като строителен материал при разчистването на част от насипа на земленото укрепление в кв. Аспарухово, строено от българите вероятно през VIII в. за защита на морския бряг срещу десантите на византийците (вж. Х. и К. Шкорпил, Древнебългарски паметници, Притурка към ИВАД, VII, стр. 9—11), и при събарянето през 1908 г. на останките от средновековната крепост на Варна, известна под името Барут хане. Една по-малка част са случайни находки от града и околностите на Варна.

¹¹ Карел Шкорпил е подготвил голяма монография за базиликите във Варненско. Тази работа трябвало да излезе съвместно с американския археолог Т. Whittemore. Whittemore обаче не осигурил издаването на монографията, като задържал при себе си ръкописа заедно с цялата богата документация. По такъв начин са загубени за нас много ценни данни за тези обекти.

Обр. 1. Кемпфер 1
Fig. 1. Imposte 1

който разделя горното отвесно рамо на две „стъбла“, които завиват под 45° и завършват с по едно трилистно лилиевидно цветче. Долният край на отвесното рамо е също разделен от жлеба на две стъбла, които са свързани с половинките на две големи акантови листа, четирите дяла на които заемат цялото пространство около „разцъфналия“ кръст. Листата на аканта са необичайно големи и „меки“. Много реалистично, дори натуралистично, те предават оригиналния вид на растението, послужило за първообраз на основния растителен мотив в римското и ранновизантийското скулптурно изкуство — мекия акант.¹² Реализмът на изображението се подсилва както от правилно предадената с тънки врязани линии нерватура на растението, така и от стремежа на художника да не се съобразява с трапецовидната форма на подлежащото на декориране поле, а да разположи листата като че ли върху цяла плоскост и накрая да „изреже“ ненужните му части, излизащи от очертанията му. Самият релеф е изпълнен много умело от ръката на добър майстор, който чрез изкусно прекараните жлебове е постигнал значително оживяване на иначе плоското изображение.

Изобразените върху този кемпфер акантови листа представляват един много рядък за архитектурната декорация мотив, който, изглежда, се задържа за кратко време. Твърде подобни, макар и третираны по-схематично, са акантовите листа върху един йонийски кемпферов капител, намерен при разкопките на Уваровската базилика до ранносредновековния Херсонес,¹³ датирана втората половина на V в. Сравнително редки са и „разцъфналите“ отгоре кръстове. Един подобен кръст, от двете „стъбла“ на който израства по едно голямо тривърхо акантово листче, намираме върху един кемпфер от Градската църква на античния и ранновизантийския град Стоби (Македония),¹⁴ която се датира към края на V в. Като вземем пред вид по-живата трактовка на изобразените върху кемпфера от Варненския музей акантови листа и „разцъфналия“ кръст спрямо указаните по-горе образци от Херсонес и Стоби, трябва да приемем, че нашият кемпфер е малко по-ранен или най-малко едновременно с тях. От друга страна, като знаем, че кемпферите в Константинопол, а следователно и в балканските земи на Византия се появяват в средата на V в.,¹⁵ следва да поставим варненския кемпфер във втората половина на V в., и то по-близо към средата на века.

2. Кемпф'ер. Обща височина 0,25 м. Размери на абака: зап. дълж. 0,78 м, шир. 0,54 м, деб. 0,05 м. Размери на основата: деб. 0,02 м, дълж. 0,41 м, шир. 0,36 м. Инв. № III 589.

¹² В старогръцкото изкуство за първообраз на този растителен мотив е послужил „острият“ или „бодлив“ акант (*acanthus spinosus*), а в римското — „мекият“ акант (*acanthus mollis*).

¹³ А. Л. Якобсон, Раннесредновековный Херсонес (Очерки истории материальной культуры), МИА, СССР, 63, 1959, стр. 134 и сл., обр. 51.

¹⁴ E. Kitzinger, *Dumbarton Oaks Papers*, № 3, 1946, обр. 154.

¹⁵ А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 138.

Обр. 2. Кемпфер 3

Fig. 2. Imposte 3

Липсват два от ъглите. Едната от лицевите страни е очукана, като е унищожен по всяка вероятност намиращият се на нея релефен кръст. В средата на другата стои неравнораменен релефен кръст с разширени краища, фланкиран от двете страни с по една половинка от двуделно акантов лист с по три и четири връхчета (лявата страна на кемпфера е отчупена и от листа личат само две от връхчетата). Вътрешността на листата е изрязана с триъгълни жлебове, които очертават жилките на листа и същевременно оживяват плоскостта на ниския релеф. Връхчетата са леко завити, като вътрешните се допират и образуват елипсовидни вдлъбнатини — „очи“.

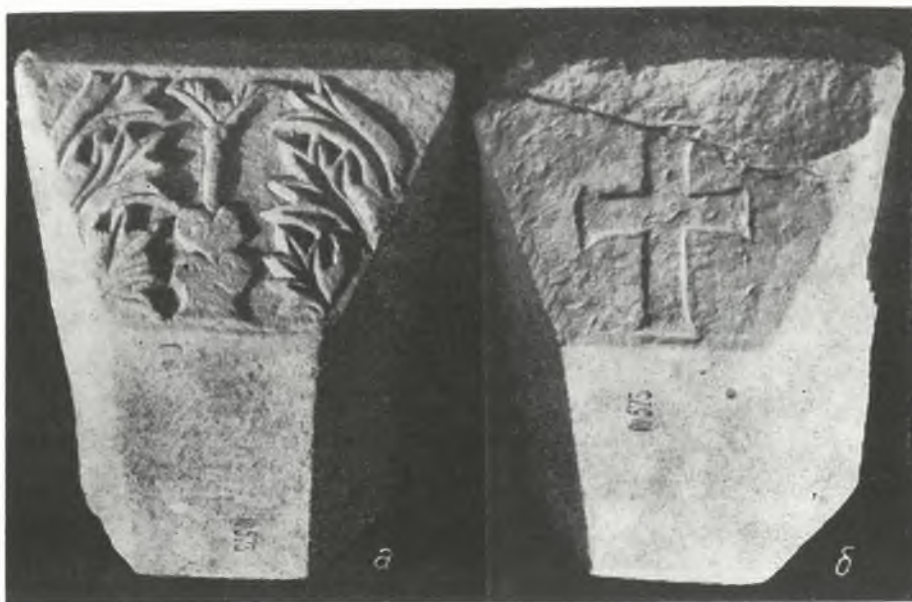
И тук, както при първия кемпфер, се среща с произведение на опитен скулптор, който с пестеливи средства е успял да предаде твърде голяма пластичност на ниския релеф. Изображението е трактовано все още твърде реалистично, в него може лесно да се разпознае мекият акант. Реалистични черти срещахме и в композицията на листата, които, както при описания по-горе кемпфер, не се възприемат само като орнамент, който трябва единствено да запълни свободното поле, а като живо, израснало на друго място растение, от което е отрязана част и поставена на лицето на кемпфера.

Точни аналогии на нашия кемпфер не ми са известни. Подобни, но по-стилизирани са акантовите листа върху кемпфера на един йонийски кемпферов капител от атриума на базиликата Йоан Студиос в Константинопол, построена през 463 г.¹⁶ Като вземем под внимание стилистичната и композиционна общност между двата кемпфера от Варна, както и приликата на последния с капитела от базиликата Йоан Студиос, можем да поставим втория кемпфер във втората половина на V в., но малко по-късно от първия.

3. Кемпфер. Обща височина 0,21 м. Размери на абака: деб. 0,055 м, зап. дълж. 0,43 м. Размери на основата: деб. 0,02 м, шир. 0,37 м. Инв. № III 584 (обр. 2).

Едната лицева страна, върху която обикновено се намира неравнораменен релефен кръст, е отчупена. В средата на запазената лицева страна е представен в нисък релеф неравнораменен кръст с разширени краища. От двете страни на кръста, покрай страничните стени на кемпфера, е поставена по една половинка на двуделен акантов лист с по три и четири върха. С триъгълен

¹⁶ R. Kautzsch, Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin—Leipzig, 1936, стр. 167, табл. 33/540 a.

Обр. 3. Кемпфер 4

Fig. 3. Imposte 4

жлеб са очертани, както при кемпфер № 2, жилките на листата, а от допирането на вътрешните връхчета са получени характерните овални „очи“. Както в техническо (много добра изработка), така и в композиционно-стилистично отношение кемпфер № 3 стои съвсем близко до по-първия. Не е изключено двата кемпфера да принадлежат към един архитектурен ансамбъл, на което не противоречи и приблизително еднаквата им големина.

4. К е м п ф е р. Обща височина 0,30 м. Размери на абака: деб. 0,06 м, дълж. 0,70 м, шир. 0,45 м. Размери на основата: дълж. 0,41 м, шир. 0,205 м. Инв. № III 573 (обр. 3 а и б).

По едната от лицевите страни се намира релефен неравнораменен кръст с разширени краища. Средата на другата лицева страна е заета от непознато двулистно цветче с малка, прилична на топче чашка и дълга права дръжка (стъбло?), която израства от сърцевидна луковица, поставена върху друга подобна сърцевидна фигура (луковица?). Листенцата на цветчето са представени в полупрофил, като с тънка врязана линия са очертани както основната, така и второстепенните жилки на листата. От двете страни на цветчето, като че ли повееяна от вятъра, е надвесена по една триделна половинка от силно стилизирани акантови листа. Вътрешните връхчета на аканта се допират, като образуват познатите сега триъгълни „очи“. Чрез триъгълни жлебове, но много по-грубо направени, са предадени жилките на листата. За разлика от първите три кемпфера тук ролята на аканта е схваната чисто декоративно — той запълва празното пространство, като в зависимост от големината на трапецовидното поле на кемпфера долните части на листата са със значително по-малки размери от горните.

От казаното по-горе става ясно, че в стилно-композиционно отношение капител 4 трябва да се постави по-късно от първите три. Листата на неговия акант имат известна прилика с някои кемпфери, намерени в Херсонес.¹⁷ Херсонеските екземпляри показват обаче един малко по-късен тип. Като вземем датировката на кемпферите от Херсонес (първата половина на VI в.),¹⁸ за *terminus ante quem*, а на кемпфер 3 от Варна (средата на втората половина на V в.) за *terminus post quem*, можем да датираме четвъртия кемпфер от Варна към 500 г.

5. К е м п ф е р. Обща височина 0,29 м. Размери на абака: деб. 0,9 м, дълж. 0,71 м, шир. 0,43 м. Размери на основата: деб. 0,035 м, дълж. 0,47 м, шир. 0,29 м. Инв. № III 568 (обр. 4).

¹⁷ Л. А. Якобсон, цит. съч., стр. 141, рис. 49/2 и 4.

¹⁸ Пак там, стр. 138—140.

Обр. 4. Кемпфер 5
Fig. 4. imposte 5

В техническо и стилно отношение кемпфер 5 стои много близко до кемпфер 4. В композицията на първия обаче намираме някои нови черти: симетрията в него е проведена още по-последователно и най-важното — за запълване на празното пространство от растението се вземат отделни, несвързани с общото стъбло части. Отбелязаните обаче различия между декорацията на двата кемпфера още не означават, че капителите не могат да бъдат съвременни или най-малкото близки по време. Този стилно-композиционен похват намираме още през втората половина на V в. както в посочения по-горе пример от църквата Йоан Студиос в Цариград,¹⁹ така и в един капител, намерен при направените разкопки в Коринт и датиран около 500 г.²⁰ Към същото време, а именно границата между V и VI в. и по-скоро самото начало на VI в., трябва да поставим и кемпфер 5 от Варна.

6. Кемпфер. Обща височина 0,23 м. Размери на абака: деб. 0,06 м, дълж. 0,73 м, шир. 0,55 м. Размери на основата: деб. 0,035 м, дълж. 0,43 м, шир. 0,42 м. Инв. № III 567 (обр. 5).

По едната лицева страна намираме неравнораменен релефен кръст с разширени краища. В средата на другата лицева страна е разположен неравнораменен кръст с разширени краища и „бисер“ в центъра. През средата на рамената му е издълбан обичайният триъгълен жлеб, който е разделил долното отвесно рамо на две „стъбла“ („разцъфнал“ или по-скоро „прораснал“ кръст), които се съединяват с фланкиращите кръста от двете страни акантови листа. Листата са на особено мек акант със слабо издадени връхчета, при допирането на които се получават познатите яйцевидни „очи“. Той много напомня акантовото растение от варненския кемпфер 1. Между тях обаче има значителни различия. Дълбокият жлеб, прокаран през средата на всеки от отделните дялове на листата, който при това в повечето случаи не достига до връхчетата им, мъчно може да даде представа за нерватурата на растението. Дори повече разкъсва, отколкото обединява отделните части на листа. Съвсем различно е и разположението на листата, дяловете на които почти не се свързват и се възприемат повече като отделни растения, наредени едно до друго в една плоскост. От всичко казано дотук следва, че кемпфер 6 е значително по-късен от кемпфер

¹⁹ R. Kautzsch, цит. съч., стр. 167, табл. 33/540 а.

²⁰ Пак там, стр. 83, табл. 17/244.

Обр. 5. Кемпфер 6

Fig. 5. Imposte 6

1. За по-точната му датировка може до известна степен да ни помогне един капител от църквата Св. Йоан в Ефес, изобразеният акант върху който заема средно място между двата кемпфера от Варна.²¹ Като вземем за *terminus post quem* за нашия кемпфер датата на капитела от Ефес — около 500 г. или даже самото начало на VI в.²² — и си припомним несъмнената му прилика с посочените два примера, можем да поставим кемпфер 6 в първата половина на VI в., но не по-рано от средата на периода и по-близо до средата на VI в.

7. Кемпфер. Обща височина 0,19 м. Размери на абак: деб. 0,04 м, зап. дълж. 0,79 м, зап. шир. 0,35 м. Размери на основата: деб. 0,02 м. Инв. № III 590 (обр. 6).

Задната и двете странични (дълги) стени липсват. В средата на запазената лицева страна е изрязан в съвсем нисък плосък релеф неравнораменен кръст с разширени краища. От двете страни на долното рамо на кръста са очертани с дебела врязана линия по една волута. След волутите следват наредени в хоризонтална редица копиевидни фигури — крайно стилизирани акантови листа. В гънките при допирането на вътрешните връхчета са образувани овални „очи“. Освен очите обаче почти нищо не показва акантовото растение — тук то се е разложило напълно, изгубило е своя реален вид и се е превърнало в геометрична фигура. За сухостта на декорацията на кемпфера са спомогнали както плоскостният характер на орнамента, който е загубил почти напълно пластичността си, така и неумелото ѝ изпълнение. Сравнително грубата изработка и особено плоскостната и схематична трактовка на изображението ни дават достатъчно основание да отнесем кемпфера най-рано към втората половина на VI в., а може би и значително по-късно.

8. Кемпфер. Обща височина 0,28 м. Размери на абак: деб. 0,06 м, дълж. 0,90 м, шир. 0,60 м. Размери на основата: деб. 0,05 м, дълж. 0,41 м, шир. 0,405 м. Инв. № III 578.

Липсва единият от ъглите. Долната част на основата е очукана, а в средата ѝ личи квадратна дупка с диаметър 0,04 м. Лицевите страни са много добре изравнени и полирани. Едната лицева страна е гладка, а върху другата е изсечен неравнораменен кръст с разширени краища.

²¹ R. Kautzsch, цит. съч., табл. 18/267.

²² Пак там, стр. 91—92.

Обр. 6. Кемпфер 7
Fig. 6. Imposte 7

Обр. 7. Йонийски кемпферов капител 3
Fig. 7. Chapiteau-imposte ionique 3

9. Кемпфер. Обща височина 0,24 м. Размери на абака: деб. 0,06 м, зап. дълж. 0,71 м, зап. шир. 0,58 м. Размери на основата: шир. 0,44 м. Инв. № III 577.

Липсват части както от едната лицева страна, така и от едната странична. Повърхността му, включително по лицето, е обработена твърде грубо. По лицевата страна е изсечен неравнораменен релефен кръст с разширени краища.

10. Кемпфер. Запазена височина 0,24 м. Размери на абака: зап. дълж. 0,28 м, шир. 0,51 м. Инв. № III 576.

По-голямата част, включително едната липева страна, липсва. Запазените страни са гладко изравнени. По запазената лицева страна се вижда висок релефен неравнораменен кръст с разширени краища.

11. Кемпфер. Обща височина 0,28 м. Размери на абака: деб. 0,065 м, дълж. 0,80 м, зап. шир. 0,51 м. Размери на основата: деб. 0,01 м, дълж. 0,40 м, шир. 0,34 м. Инв. № III 572.

Липсва дългата страна на абака. Едното от лицата е гладко, другото е заето от релефното изображение на неравнораменен кръст с разширени краища. Повърхността както на лицевите, така и на страничните страни е неравна, само бучардисана.

12. Кемпфер. Обща височина 0,21 м. Размери на абака: деб. 0,06 м, дълж. 0,71 м, шир. 0,36 м. Размери на основата: деб. 0,05 м, дълж. 0,27 м, шир. 0,20 м. Инв. № III 580 (обр. 7).

Повърхността му, обработена твърде грубо, само с бучарда. Едната от лицевите страни е гладка, в средата на другата е изсечен релефен неравнораменен кръст, който е с разширени краища.

13. Кемпфер. Обща височина 0,19 м. Размери на абака: деб. 0,04 м, дълж. 0,68 м, шир. 0,37 м. Размери на основата: деб. 0,025 м, дълж. 0,39 м, шир. 0,20 м. Инв. № III 582.

Повърхността е твърде грубо обработена — тя е само бучардисана. Едната от лицевите страни е гладка, а по другата е изсечен неравнораменен кръст, който има съвсем слабо разширени краища.

В качеството на изработката на последните 6 кемпфера с украса само от кръстовете нами-
раме значителна разлика. Двата от тях са много грижливо огладени и шлифовани, докато оста-
налите 4 са с не съвсем равна повърхност и само бучардисани. Различни са и кръстовете. Докато
при първите кемпфери те са с удължени пропорции, с ясно очертано разширение на краищата,
при другите те са по-къси, с по-дебели рамена и едва забележимо разширение на краищата. Въпреки
това обаче от тези различия не сме в състояние да правим изводи за тяхната хронология.

II. ЙОНИЙСКИ КЕМПФЕРОВИ КАПИТЕЛИ

Конструктивните подбуди, които предизвикват изнамирането на кемпфера във византий-
ската архитектура — нуждата да се получи по-голяма и по-устойчива четвъртита носеща площ,
способна да поеме петата на тухления свод, — довеждат до създаването и на йонийския кемп-
феров капител.²³ Този капител представлява един архитектурен хибрид, получен от свързването
в един блок на римския йонийски капител с византийския кемпфер. Наскоро след своето съз-
даване (V в.)²⁴ йонийският кемпферов капител намерил приложение и в църковното строителство

Обр. 8. Йонийски кемпферов капител 5

Fig. 8. Chapiteau-imposte ionique 5

на Одесос. Във Варненския археологически музей се намират 12 капители от този вид. Повечето
са изработени от сивобял едрозърнест мрамор, почти идентичен на мрамора на кемпферите.
Всички имат приблизително еднакво устройство и форма. Капителът, който служи за предаване
на кръглата форма на правоъгълния кемпфер и оттам на петата на свода, е запазил до голяма
степен основните елементи на своя първообраз. В ъглите на лицевите му (тесните) страни стоят
обичайните волути. Дългите страни са заети от познатите ни възглавници (*pulvinus*), пристегнати
в средата с характерния пояс (*balteus*). Разбира се, между класическия и нашия капител съще-
ствуват значителни различия. Така неговата височина е прекомерно скъсена, като се движи
между 0,065 и 0,12 м. Волутите са също намалени и са прибрани изцяло в тялото на капителя.
Не е очертан и волутният мотив, който се е слял напълно с ехина. Липсва абакът, ролята на

²³ R. Kautzsch, цит. съч., стр. 165—166.

²⁴ Пак там, стр. 166.

Обр. 9. Йонийски кемпферов капител 6
Fig. 9. Chapiteau-imposte ionique 6

който е поета от кемпфера. Във формата на последния не намираме почти никаква разлика спрямо оригинала му. Твърде опростена и бедна е и декорацията на йонийските кемпферови капители, пренесена главно в долната им част. В средата на ехина, между волутите, намираме или типичните ови (яйца) със или без стрели, или растителен орнамент. Тялото на възглавниците е също украсено най-често с листа на акант или други растителни видове. Още по-бедна е декорацията върху кемпферовата част. Само един от капителите има по-богата растителна украса. Друг има монограм, а останалите само по един релефен кръст.

1. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,23 м. Размери на капителя: вис. 0,08 м, дълж. 0,44 м, шир. 0,36 м. Диамет. на леглото за колоната 0,30 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,055 м, дълж. 0,74 м, шир. 0,44 м. Инв. № III 586 (обр. 8).

Един от ъглите е отчупен. В ъглите на лицевите страни чрез широк триъгълен жлеб е изрязана по една волута. Между волутите и от двете страни стои по едно голямо яйце с черупката си, оградено с две стрели с върховете надолу — крайно стилизирано изображение на неразпукало се лotosово цветче. Възглавниците, пристегнати с обичайната лента (балтеус), са контурирани по краищата с двойни линии, очертаващи триъгълници със заоблени върхове, които започват от балтеуса. По двете лицеви страни на кемпфера е изсечен по един релефен неравнораменен кръст с разширени краища. Полето около кръстовете е обработено само с бучарда, а и самите кръстове са също твърде груби.

За датировка на капителя може да ни послужи декорацията на ехина между волутите — яйцевидният орнамент с двете стрелички. Този характерен за класическия йонийски капител орнаментален мотив в този му съкратен вид намираме в паметници, отнасящи се към втората половина на V в. — в споменатия по-горе капител от Уваровската базилика до древния Херсонес²⁵ и върху капители от Градската църква при Стоби (Македония).²⁶ Въпреки грубата му изработка нашия кемпферов капител трябва да поставим в същото време — втората половина на V в.

2. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,32 м. Размери на капителя: вис. 0,10 м. Размери на кемпфера: зап. дълж. 0,56 м, зап. шир. 0,51 м, деб. на абака 0,08 м. Инв. № III 581 (обр. 9 а и б).

Отчупена е изцяло едната от лицевите и едната от дългите страни. Много е повредена и запазената част от капителя (разбирай винаги долната му част, без кемпфера). Все пак може да се установи орнаменталната схема. В ъглите е изрязана една волута. В средата на ехина, между волутите, стои едно яйце с черупката си, фланкирано от малки акантови листчета. По заоблените откъм волутите възглавници намираме гъсто наредени едно до друго заострени листчета.

²⁵ МИА СССР, 63, стр. 145, рис. 51.

²⁶ Р. Егер, Истраживања у Стобима. Градска црква у Стобима. Гласник Скопског научног друштва, кн. V, Скопље, 1929, стр. 21, обр. 18—20.

Особено богато е украсен кемпферът. В средата на запазената лицева страна е изсечен неравнораменен кръст с разширени краища. Отдолу кръстът е „разцъфнал“ — разширените му краища са свързани с големи триделни акантови листа, които са изпълнили почти цялото пространство на кемпфера. Върхчетата на аканта и тук се допират и образуват познатите ни овални „очи“. От най-крайния и заедно с това най-издигнатия дял на листата измежду най-горните му върхчета излизат две (по едно от двете страни) лилиевидни цветчета върху дълга дръжка, които плавно се извиват и запълват останалото празно поле между страничните и горното отвесно рамена на кръста. Вътрешността на листата и на цветчетата е обработена по известния ни вече начин, с което е очертана нерватурата на растението и се създава известна пластичност на плоския релеф. За разлика от описаните по-горе кемпфери (1—7), където растителен орнамент намираме само по едната от лицевите страни, при нашия кемпфер-капител е декорирана по същия начин и запазената част от дългата странична стена, по която стои един подобен на предишните триделен лист. За съжаление останалите две стени са загубени напълно, поради което не можем да установим дали е била декорирана цялата повърхност на кемпфера или само запазените му части.

Въпреки че в композицията на акантовото растение намираме значителна симетрия, самото изображение все още е предадено твърде живо и образно. Между отделните части на листата все още съществува органична връзка, като с растението на аканта е съединено дори едно чуждо на този растителен вид цветче. С тази трактовка на растителния орнамент нашият капител стои съвсем близко, дори и малко по-рано, до споменатия вече йонийски кемпферов капител от църквата „Йоан Студит“ в Цариград.²⁷ На тази близост не противоречи и орнаментът на йонийската част — яйце с черупка, оградено от две лилиевидни цветчета, на друг един капител от същата църква.²⁸ По такъв начин можем да поставим и нашия капител във втората половина на V в.

3. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,27 м. Размери на капитела: вис. 0,09 м, дълж. 0,50 м. Диамет. на колоната 0,38 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,06 м, дълж. 0,71 м, шир. 0,46 м. Инв. № III 588.

Липсва едната от дългите страни. Много повредена е и запазената лицева част. Все пак до голяма степен може да се установи орнаменталната схема: в ъглите на лицата на капитела са изрязани с дълбок жлеб волути. Между тях, в средата на ехина, се намира яйце с черупка, оградено от малки листчета. По възглавницата, пристегнатата в средата от широка лента, са изобразени две половинки от акантови листа. Листата са с издълбан в средата им жлеб, който достига до четирите върхчета на всеки лист. Трите страни на кемпфера са гладки, а върху

Обр. 10. Йонийски кемпферов капител 8
Fig. 10. Chapiteau-imposte ionique 8

²⁷ R. Kautzsch, цит. съч., табл. 33/540 a.

²⁸ Пак там, табл. 33/540 b.

Обр. 11. Йонийски кемпферов капител 10
Fig. 11. Chapiteau-imposte ionique 10

едната от лицевите е запазена част от страничното рамо на релефен кръст. Формата на акантовите листа и яйцевидният орнамент, само ограден от растения, ни карат да отнесем капитеља към края на V или началото на VI в.

4. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,25 м. Размери на капитеља: вис. 0,12 м дълж. 0,52 м, шир. 0,46 м. Диам на колоната 0,41 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,06 м, зап. дълж. 0,75 м, зап. шир. 0,55 м. Инв. № III 570 (обр. 10).

Липсват значителни части от кемпфера, а и капителът е твърде очукан. В средата на леглото за колоната е издълбана кръгла дупка. В ъглите на лицата на капитеља са издълбани големи волути. Между тях са изобразени гъсто наредени в два реда островърхи листа на маслина (?). По възглавницата, пристегната от тънка лента, са разположени твърде стилизирани акантови листа, допрените връхчета на които образуват известните „очи“. По стилизацията на аканта и заместването на яйцевидния орнамент изцяло с растителен трябва да отнесем капитеља към първата половина на VI в.

5. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,28 м. Размери на капитеља: вис. 0,08 м, дълж. 0,50 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,05 м, зап. дълж. 0,78 м, зап. шир. 0,36 м. Инв. № III 574 (обр. 11).

Липсват едната от дългите и едната от късите страни. Възглавницата на капитеља е изцяло очукана. По запазеното лице намираме в ъгъла дълбоко изрязана волута. По запазената част на ехина се вижда трилистно лилиевидно растение, което по всяка вероятност е ограждало единично яйце. По средата на лицето на кемпфера е запазен релефен неравнораменен латински кръст с разширени краища. Полето около кръста не е особено добре огладено, докато волутата и особено листата на растението са много майсторски изработени. Макар и да е запазена много

Обр. 12. Йонийски кемпферов капител 12
Fig. 12. Chapiteau-imposte ionique 12

малка част от декорацията на капителя, по начина на издълбаването на листата можем с известна резерва да го поставим в първата половина на VI в.

6. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,28 м. Размери на капителя: вис. 0,09 м, шир. 0,39 м. Диамет. на колоната 0,34 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,065 м, зап. дълж. 0,52 м, шир. 0,57 м. Инв. № III 583.

Липсват значителни части от едната лицева страна. Твърде повредена е и повърхността на запазения ехин. По ъглите на лицето личат познатите ни волути. В средата на ехина едва се различават следи от листа на растение, наподобяващо акант (?). Листата са издълбани в средата. По възглавницата, пристегната с тясна лента, са очертани с двойна линия триъгълни фигури със заоблен връх, обърнат към балтеуса. По кемпфера, в средата на лицевата му страна, е издялан неравнораменен кръст с разширени краища. Полето е много добре огладено и полирано. Поради сравнително добрата изработка и по липса на повече запазени части от орнамента отнасяме капителя най-общо към първата половина на VI в.

7. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,23 м. Размери на капителя: вис. 0,08 м, дълж. 0,44 м, шир. 0,39 м. Диамет. на колоната 0,34 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,05 м, зап. дълж. 0,76 м, шир. 0,55 м. Инв. № III 579 (обр. 12 а и б).

Два от ъглите на кемпфера са отчупени. В центъра на леглото за колоната е издълбана голяма квадратна дупка, широка 0,04 м. В ъглите на лицевата страна на капителя са изрязани с дълбок жлеб волути. Между тях върху целия ехин е изобразено вертикално разположено стъбло, разделено на две от дълбок жлеб по средата му. От двете стъбла израстват по едно трилистно лилеевидно цветче. Вътрешните листчета на цветчетата извиват плавно навътре и се допират до стъблата, като образуват обичайните овални „очи“. Листчетата са получили значителна пластичност чрез изрязването на вътрешността им за означаване на нерватурата.

Произходът на този мотив е съвсем ясен. Тук направо е „отрязано“ горното отвесно рамо на „разцъфнал“²⁹ кръст и в готов вид е поставено върху ехина на капителя. Самият първообраз е копиран съвсем точно със спазване на всички подробности в оригинала. Върху другата лицева страна на капителя намираме едно яйце с черупката му. Върху възглавниците, пристегнати с широка релефна лента, от двете страни са изрязани по една триъгълна фигура, заместила растителната украса. Върху лицето на кемпфера е изобразен релефен неравнораменен кръст с разширени краища.

Този йонийски кемпферов капител, както видяхме, има по ехина си част от украса която е характерна предимно за втората половина на V в. Това обаче в никакъв случай

²⁹ Срв. декорацията върху кемпфер 1, стр. 43.

Обр. 13. Йонийски кемпферов капител
Fig. 13. Chapiteau-imposte ionique

не значи, че и този капител можем да отнесем към същото време. Произволното откъсване на част от един цялостен мотив, заменянето на растителния орнамент върху възглавниците с геометрична фигура и изпускането на стрелите при яйцевидния орнамент говорят решително против такава датировка. Най-вероятната дата на капитела е първата половина на VI в. и по-точно към началото на Юстиниановата епоха (527—565 г.).

8. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,23 м. Размери на капитела: вис. 0,065 м, дълж. 0,41 м, шир. 0,37 м. Диамет. на колоната 0,33 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,05 м, дълж. 0,74 м, шир. 0,46 м. Инв. № III 585 (обр. 13).

По ъглите на лицевите страни са изрязани с дълбок жлеб волути. Между тях в средата на ехина намираме върху едното лице голямо яйце с кръгла форма заедно с черупката му, а върху другата страна — две трилистни лилиевидни цветчета, вътрешните листчета на които са обвити около две разположени една до друга кръгли вдлъбнатини. Произходът на този мотив е също твърде ясен. При него е използван в готов вид орнаментът върху капител 7, като е бил пропуснат горният край на рамото на кръста. По пристегнатите с балтеус възглавници са изобразени стилизирани акантови листа. В средата на двете лицеви стени на кемпфера е изсечен по един релефен кръст с разширени краища.

Обстоятелството, че за украсата на единия ехин на този капител е използван в опростен вид орнаментът върху капител 7, показва, че първият е поне малко по-късен. Същевременно яйцевидният орнамент върху единия ехин показва, че той не е по-късен от Юстиниановата епоха.

9. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,28 м. Размери на капитела: вис. 0,085 м, дълж. 0,51 м. Диамет. на колоната 0,41 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,05 м, зап. дълж. 0,88 м, зап. шир. 0,57 м. Инв. № III 571 (обр. 14).

Липсват едната от дългите и част от едната къса страна. В средата на леглото за колоната е издълбана кръгла дупка. В ъглите на лицевите страни са издълбани с широк жлеб добре оформени волути. Върху единия ехин са наредени в редица три яйца (ови) заедно с черупките им. По другия ехин намираме едно яйце, оградено от две трилистни цветчета. Цветчетата са се сраснали с яйцето, като вътрешните им листенца дори са заместили черупката му. В средата на възглавницата намираме вече не пояс, който я пристяга, а релефна лента, която я разделя на две еднакви полета, запълнени с удължени тривърхи силно стилизирани акантови листа, които израстват от две доближени едно до друго кръгли „очи“. Тук наблюдаваме по-нататъшното разлагане на същия мотив, при което „очите“ на две растения се свързват сега само с един лист. По едната от добре полираните лицеви стени на кемпфера стои релефен неравнораменен кръст с разширени краища.

Обр. 14. Йонийски кемпферов капител
Fig. 14. Chapiteau-imposte ionique

Изтъкнатото по-горе още по-силно разложение на растителния орнамент сочи, че този капител е поне малко по-късен от предишния. Овите по двата му ехина, особено тези, свързани с две трилистни цветчета, показват, че той все още трябва да се отнесе към епохата на Юстиниан.³⁰

10. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,23 м. Размери на капитеља: вис. 0,07 м, дълж. 0,40 м, шир. 0,32 м. Диам. на колоната 0,30 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,05 м, зап. дълж. 0,54 м, шир. 0,47 м. Инв. № III 587.

Липсват значителни части от лицевите страни на кемпфера. По едната от лицевите страни са изрязани в тългите твърде груби волути. Между тях, по средата на ехина, намираме една голяма кръгла вдлъбнатина, която можем да сметнем еднакво и за „око“, и за яйце. Тя е обвита от вътрешните листчета на две трилистни цветчета по същия начин, както и при предния капител. По възглавницата със съвсем плитка врязана линия са очертани някакви фигури, наподобяващи растителен орнамент.

Ако се ръководим само от орнамента върху ехина, можем да поставим капитеља приблизително към средата на VI в.

11. Йонийски кемпферов капител. Обща височина 0,36 м. Размери на капитеља: вис. 0,115 м, шир. 0,48 м. Размери на кемпфера: деб. на абака 0,075 м, зап. дълж. 0,62 м, шир. 0,74 м

Изработен от бял доброкачествен мрамор. Намерен при разкопките на базиликата в м. Пиринч тепе до Варна.³¹ Инв. № III 591 (обр. 15).

Липсва едната от лицевите страни. В тългите на другата са очертани с правилна спираля големи волути, които, разбира се, не излизат вън от тялото на капитеља. В средата на ехина се намира трилистно растение (цветче?) с елипсовидни листа, дръжката на което се раздвоява и се съединява със стъблата на две вейки със заострени листа, заели свободното пространство между волутите и растението. Запазените части на възглавниците са изцяло покрити с гъсто наредени заострени листа. Върху гладкия масивен абак са издълбани гръцките букви ΖΩ.

Гладко полираните стени, елегантните линии на капитеља и майсторското изпълнение на орнамента свидетелствуват за високото професионално майсторство на скулптора. За съжаление документацията от разкопките на базиликата е изгубена³² и затова и тук трябва да си послужим само със стилистичен анализ на орнамента. Подобна украса върху капители намираме в споменатата вече Градска църква в Стоби.³³ Освен това нещо подобно виждаме и върху един капител от Ефес от времето на Юстиниан.³⁴ По такъв начин засега можем да поставим най-общо този капител от Варна в първата половина на VI в.

³⁰ Срв. използването на подобна украса върху един капител от църквата Св. Иван в Ефес — R. Kautzsch цит. съч., стр. 177—178, табл. 35/566 d.

³¹ ИВАД, III, 1910, стр. 17 и табл. I.

³² Вж. тук, стр. 42, бел. 11.

³³ Р. Егер, цит. съч., стр. 21, обр. 21.

³⁴ R. Kautzsch, цит. съч., стр. 177—178, табл. 35/566 e и сл.

Обр. 15. Йонийски кемпферов капител
Fig. 15. Chapiteau-imposte ionique

Обр. 16. Йонийски кемпферов капител
Fig. 16. Chapiteau-imposte ionique

12. Йонийски кемпферов капител. Запазена обща височина 0,26 м. Размери на кемфера: зап. дълж. 0,45 м, зап. шир. 0,56 м, деб. на абака 0,065 м. Намерен през 1960 г. при строежа на жилищна сграда в гр. Варна, ъгъла на улиците Сан Стефано и Черноризец Храбър. Инв. № III 594 (обр. 16).

Изгубени са едната от лицевите и едната от дългите страни. Капителът е почти напълно изчукан, като от него се вижда само част от едната волута. В средата на лицевата част на кемфера се намира релефен монограм, ограден с двоен кръг. По майсторската изработка на капитела и широко разпространения в Юстинианово време обичай да се изрязват монограми върху капители с голяма резерва можем да поставим поради липса на каквито и да е други данни и този капител в същата епоха.

IMPOSTES ET CHAPITEAUX-IMPOSTES IONIQUES DE LA HAUTE
ÉPOQUE BYZANTINE DU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE VARNA

D. IL. DIMITROV

(Résumé)

Aux Ve—VIe siècles lorsque de nombreuses villes antiques étaient en pleine décadence, Odessos (Varna) connaissait encore des années de prospérité. La transformation d'Odessos en un grand centre chrétien exerça une forte influence sur la vie de la cité. Largement aidée par l'Etat, la municipalité ecclésiastique d'Odessos disposait de ressources importantes qui lui permirent d'édifier dans la ville et dans ses environs, un grand nombre d'édifices destinés au culte chrétien, décorés artistiquement et d'une grande richesse architecturale. Au musée de Varna sont conservés un grand nombre d'éléments architecturaux en marbre, tels que : colonnes, chapiteaux, panneaux de cancels, etc. Karel Škorpil avait rédigé une monographie importante sur les églises de Varna et l'avait remise, avec toute la documentation, à l'archéologue américaine Whittemore, pour la faire publier, et où il figurerait comme co-auteur. Whittemore n'assura pas la publication de cette monographie et garda la documentation. Comme le musée ne possède aucune copie de ce document, on ne sait presque rien des circonstances dans lesquelles la plupart des matériaux archéologiques furent découverts. Jusqu'ici la collection très riche de marbres décoratifs de la haute époque byzantine du musée de Varna n'a pas été mise en valeur et était inaccessible aux chercheurs. L'étude actuelle des impostes et des chapiteaux-impostes ioniques les mieux conservés du musée marque le début de la publication complète de la collection. Cette étude comprend 13 impostes et 12 chapiteaux-impostes ioniques. Tous, sauf deux, sont en marbre gris-blanc à gros grains, peut être de Proconèse. Les impostes sont décorées sur les façades. Sept d'entre elles ont, sur l'une des façades, un ornement — feuilles d'acanthé et sur l'autre — une croix latine dont les bouts vont en s'élargissant. Sur les chapiteaux, la décoration est surtout concentrée sur leur partie ionique. Dans les angles des parties faciales, nous trouvons, tracée par une profonde rainure, une volute qui ne dépasse pas la colonne.

Sur l'échine, entre les volutes, figure d'abord la variété simplifiée de l'ornement classique ovoïde (ove à coquille et deux flèches) qui, peu à peu, est remplacée par des motifs végétaux. Le pulvinus, enserré par le balteus caractéristique, est décoré presque toujours de motifs végétaux. Sur leur partie imposte, nous ne rencontrons qu'une croix latine en relief, excepté au No 2 (fig. 15). On peut nettement suivre la stylisation et la dégénération dans la représentation de l'acanthé, surtout sur les parties faciales des impostes Nos 1—7. L'auteur a tâché de dater la plupart de ces matériaux. D'après lui, on peut rapporter les impostes No 1—3 et les chapiteaux No 1 et 2, à la seconde moitié du Ve s., l'imposte No 4 et le chapiteau No 3, à la limite du Ve et VIe s., les impostes Nos 5 et 6 à la première moitié du VIe s., ainsi que les chapiteaux Nos 4—12. L'imposte No 7 est la plus récente et remonte à la seconde moitié du VIe s. ou peut-être même plus tard. A cet effet il s'est basé sur l'analyse du style et la décoration et sur une confrontation des matériaux du musée de Varna avec ceux des édifices de Constantinople, de Chersonèse, de Stobie, d'Ephèse et d'autres centres byzantins, dont la datation est certaine.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ЗАПАДНОМ СЕКТОРЕ
НОВЕ В 1965 Г.Стефан Парницки-Пуделко, Людвика Пресс,
Станислава Колкувна, Ян Трынковски*Под редакцией Казимежа Маевского*

Шестая кампания исследовательских работ в западном секторе Нове, проводившаяся археологической экспедицией Варшавского университета под руководством проф. д-ра Казимежа Маевского с 23 августа по 3 октября 1965 г., велась согласно плану работы на участках II, III, IV и V и в зондаже у южной оборонительной стены. Отчеты об исследовательских работах на отдельных участках обработали научные сотрудники, проводившие исследования и составившие документацию этих участков.¹

Участок II. Основной целью работ на участке II было установление или исключение возможности существования следов западных городских ворот на квадрате XV-98, а также определение контуров конструкций вдоль внешней стороны оборонительной стены на оси башни — квадраты XV-157, 177, 197 (рис. 1).

В результате исследования шурфа 3 м длины, заложенного на квадрате XV-98, было установлено, что оборонительная стена проходит на этом участке без перерыва, как и вдоль северной стороны шоссе (см. Участок V). Этот факт исключает возможность существования ворот под настоящим шоссе и в его ближайших окрестностях, так как ворота с сооружениями, находившимися обычно при них (башни) занимали бы больше места, чем ширина шоссе и их фрагменты вероятно были бы обнаружены при зондажах.

В результате продолжения работ, начатых в 1961 году на отрезке квадратов XV-177, 179 длиной 4,5 м и шириной 2 м, была определена длина сооружения, находившегося с наружной стороны оборонительной стены на оси башни. Ее длина составляла около 10,20 м. Определение ширины этого сооружения в дальнейшем оказалось невозможным, так как нельзя было расширить траншею в западном направлении, чему препятствовала проселочная дорога, исполь-

¹ На участке II и в зондаже у южной оборонительной стены — мгр Станислава Колкувна, на участке III и V — проф. д-р Стефан Парницки-Пуделко в сотрудничестве с научными работниками Вроцлавского университета — мгр Бригидой Закжевской и д-ром Юльюшом Зиомецким, на участке IV — д-р Людвика Пресс. Кирпичи с клеймом и черепицы обработал мгр Ян Трынковски, монеты идентифицировала д-р Мария Новицка. Геофизические исследования на участке V и у юго-западного угла оборонительной стены провел мгр инж. Войтех Стопиньски. Кроки на месте (горизонтальные проекции и профили) выполнил Вальдемар Шуберт, за исключением одного, исполненного Янушем Зембиньским. Перерисовку иллюстрационной документации на копировальную бумагу исполнила инж. Данута Трынковска и Казимеж Поправски. Фотографические снимки на месте произвели проф. д-р Стефан Парницки-Пуделко и Вальдемар Шуберт, находки фотографировали Станислав Биневски и Тадеуш Биневски.

Рис. 1. Нове — Западный сектор. Схематический план

зубая владельцами виноградников. Таким образом функция этого сооружения осталась не выясненной (рис. 2).

Участок III. Исследовательские работы на участке III ограничились зондажем в районе северо-западного угла городской стены с его внутренней стороны. Зондаж был заложен между обнаруженной там уже при предыдущих исследовательских работах уличной канализацией (квадрат II-161). Целью этих работ было исследование наиболее старых слоев поселений в этой части города. Эти исследования являлись в известной степени окончанием работ прошлого сезона в этом месте, где стратиграфия была в принципе ненарушена и где над уровнем каналов исследовали залегающие там 6 слоев. В прошлой кампании уже частично был исследован слой VII. Шурф, в котором производили работы последней кампании, был небольших размеров и сверху представлял неправильный четырехугольник — $2,70 \times 2,40 \times 1,40$ м. Вся толщина слоя VII вместе с частью, исследованной в прошлом году, равнялась 0,20—0,35 м. В ее состав входили, главным образом, желтоватая глина с серо-бурыми прослойками, много мелких фрагментов кирпича и

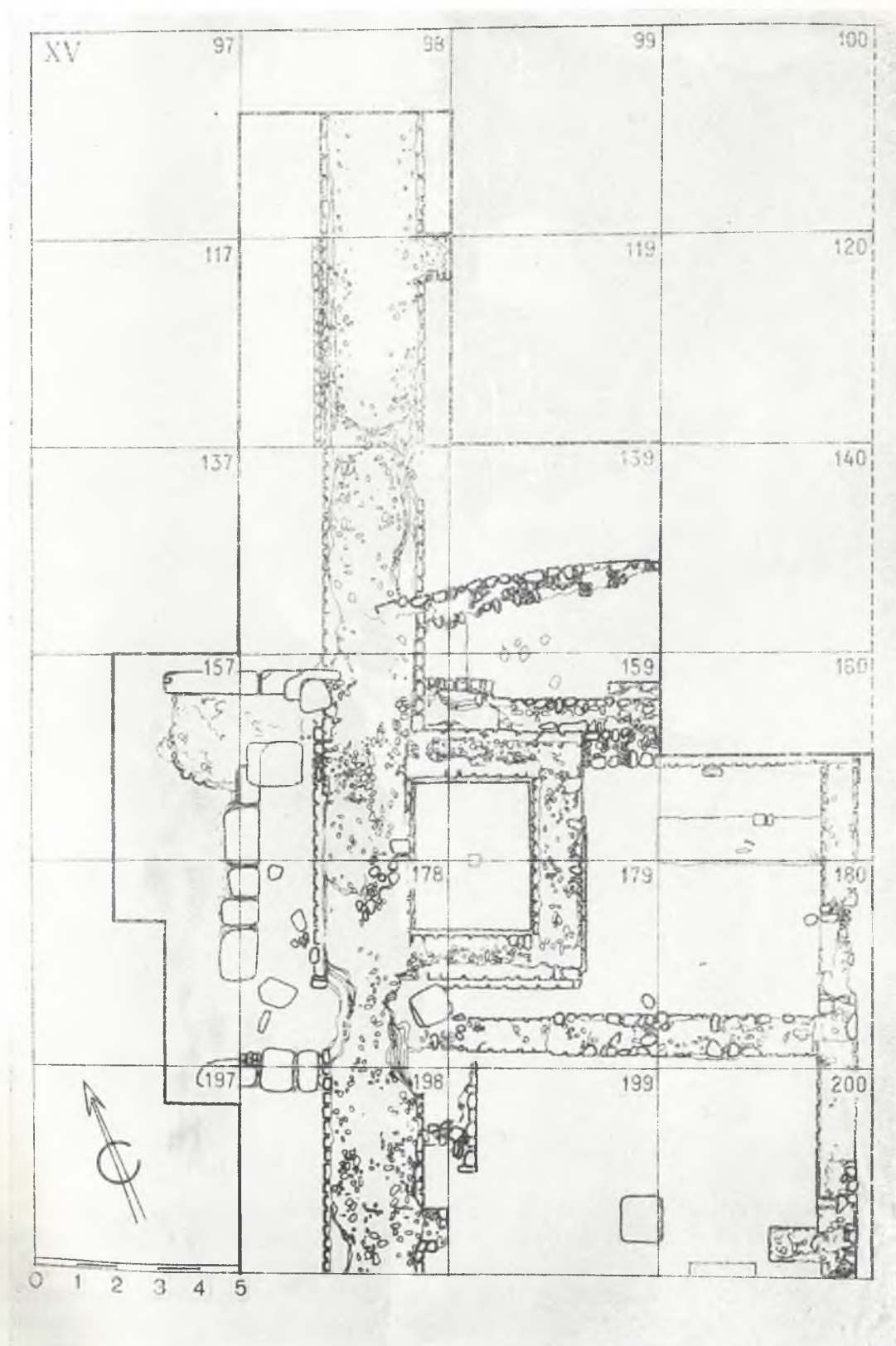

Рис. 2. Участок II. План

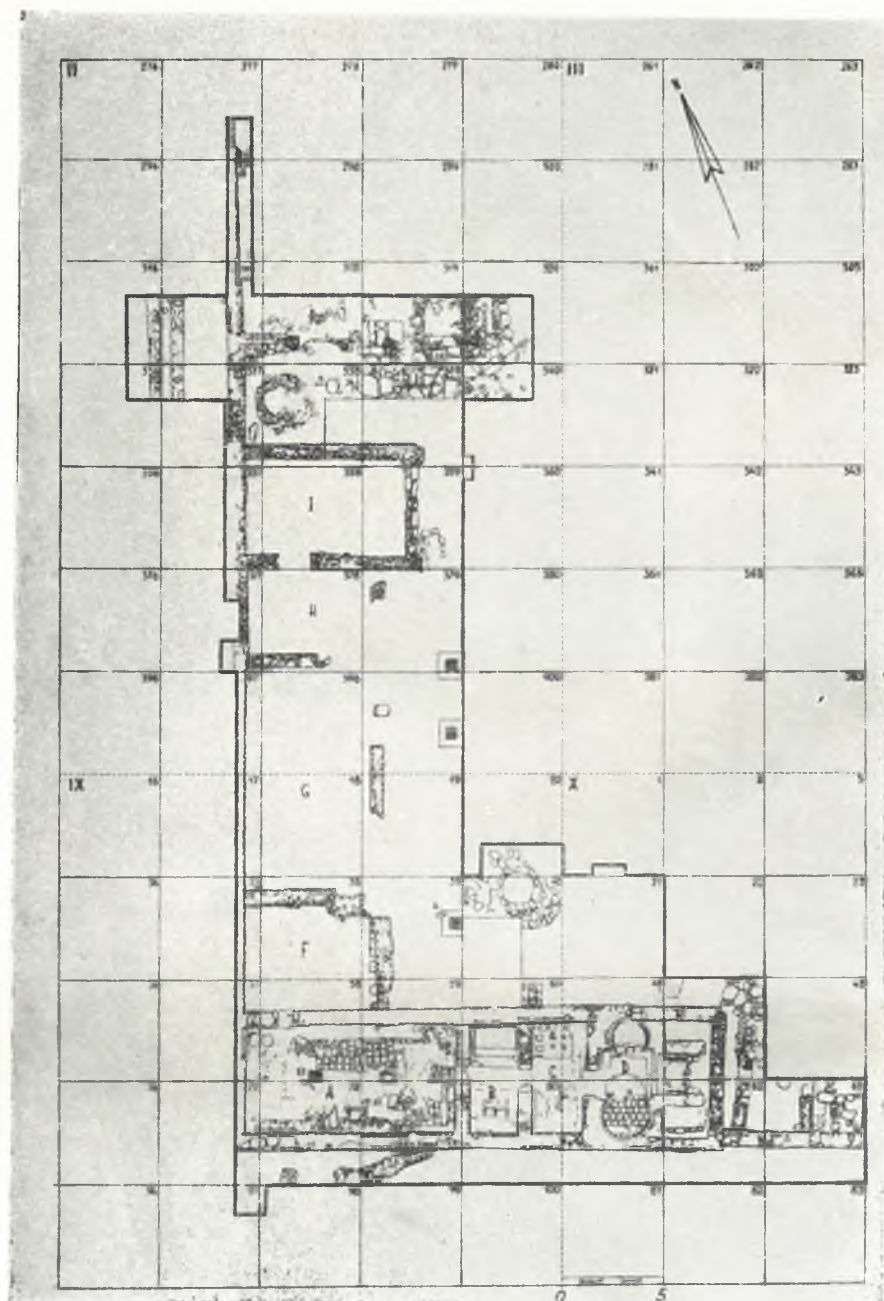

Рис. 3. Участок IV. План

черепицы, несколько сот фрагментов посудной керамики, несколько сильно поврежденных фрагментов железных гвоздей и медных пряжек, а также два фрагмента бус из стеклянной пасты.

Слой VIII, лежащий на нетронутой глине, был у южного края зондажа толщиной 0,25 м, а у северного края 0,75 м. Он состоит главным образом из желтоватой глины, перемешанной с бурой землей. В этом слое было обнаружено свыше 300 фрагментов посудной керамики, два фрагмента глиняных светильников, несколько сильно поврежденных коррозией железных предметов. Исходя из керамических находок, можно заключить, что слой VII и VIII относятся к первым столетиям н. э.

Рис. 4. Восточная часть помещения Г. Участок IV

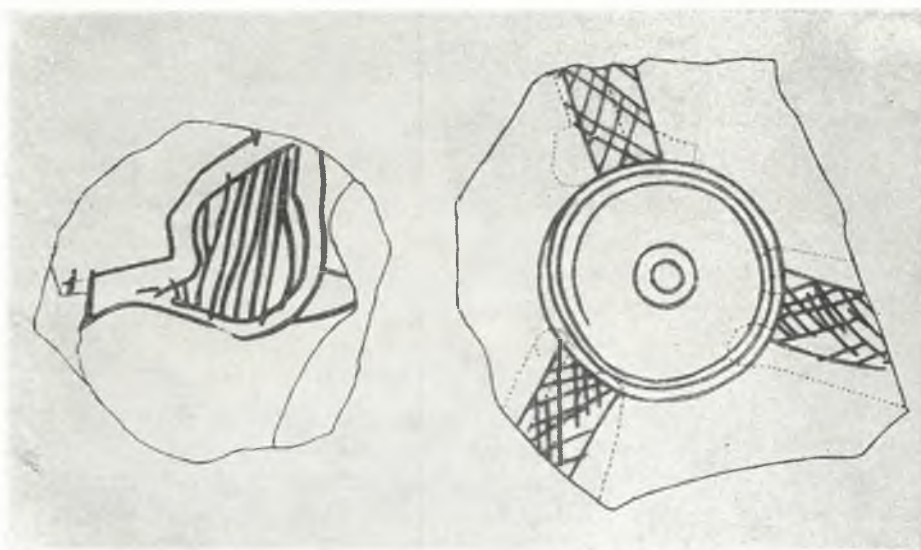

Рис. 5. Фрагменты поливной керамики. Участок IV. Рис. М. Цурыло

Участок IV. Внимание сосредоточено главным образом на средней части постройки с системой центрального отопления (рис. 3), начиная с исследования квадратов II-338 (юго-восточная часть), II-339 (средняя часть), II-358 (восточная часть), II-359, 379, 398, 399; IX-18, 19, 38, 39, 58 (северная часть), IX-59 (северная часть). Кроме того углублены квадраты IX-40 (западная часть), IX-60 (северная часть), как и шурф за западной стеной постройки, на пересечении четырех квадратов II-316, 317, 336, 337. Исследования квадратов доведены до различной глубины — от 0,70 до 2,60 м. В шурфе за западной стеной, который был углублен с целью определить положение слоев и достичь нетронутого грунта, достигли максимальной глубины 3,30 м.

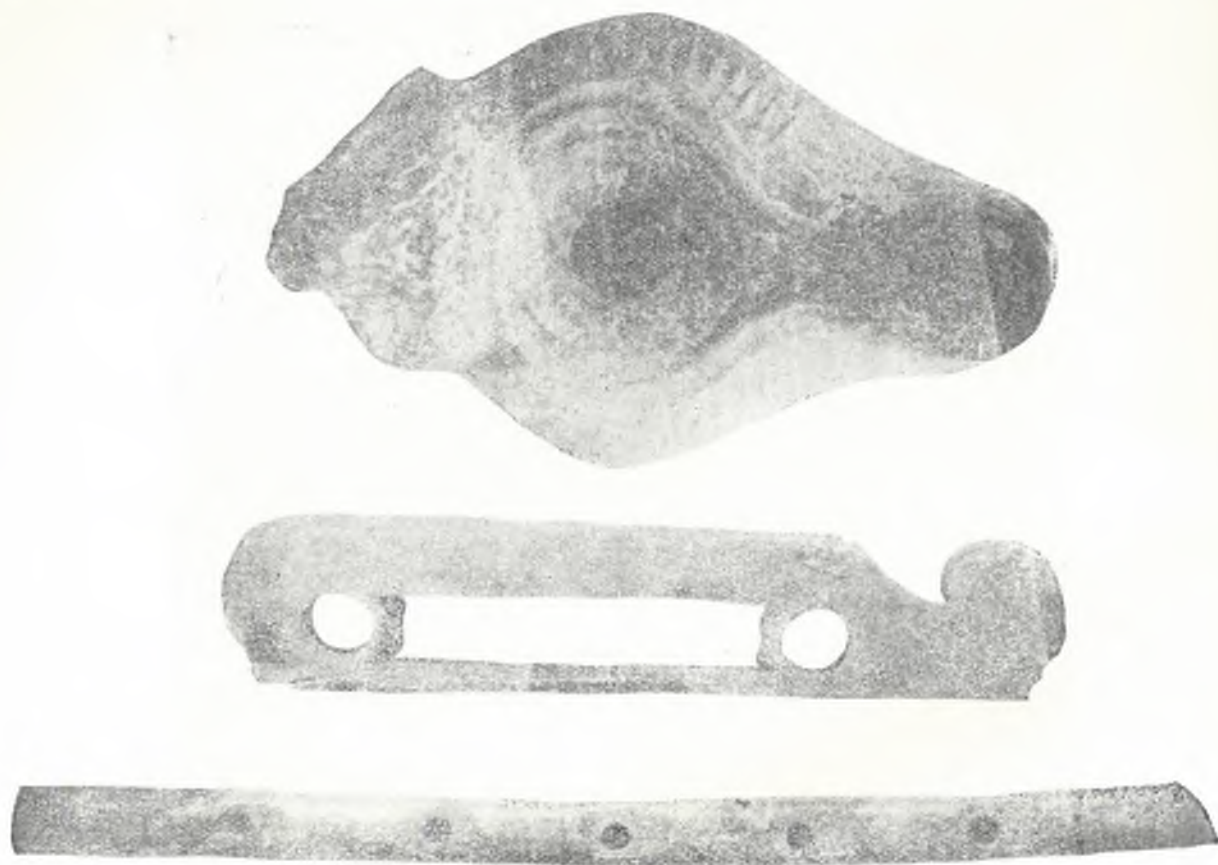

Рис. 6. Терракотовый светильник, костяное украшение для прически и костяная свирель. Участок IV

В результате проведенных работ была определена линия хода некоторых перегородочных стен, являющихся остатками внутренних помещений, расположенных к северу от углового помещения А. К их числу принадлежит помещение F, доведенное до уровня пола (рис. 4). В полу сохранился с северной стороны один кирпич *in situ* с клеймом LEG I ITAL и места скрепления известковым раствором. При исследовании помещения F на глубине 2—2,20 м было отмечено изменение слоя. Там намечался совсем тонкий, не везде видимый слой гари, содержащий кусочки обгорелой древесины и фрагменты закопченных сосудов. К характерным находкам в этом помещении можно причислить керамическое колесо-игрушку с восьмью радиальными углублениями, обломок стеклянного браслета и насадку ручки металлического сосуда.

Следующие помещения, обозначенные буквами G, H, I, отличаются большими размерами, сохранностью и положением. Из этих мест происходит: большое количество строительной керамики (часть кирпичей с клеймами легионов), посудной керамики — преимущественно больших сосудов, обломки поливной керамики (рис. 5), фрагменты светильников (один из них сохранился полностью), костяная свирель, костяная пряжка для прически² (рис. 6).

К востоку от комплекса помещений F, G, H мы наткнулись на остатки колоннады, колонны которой, диаметром 0,34—0,36 м, частично разбиты. Одна из колонн в северной части постройки была поставлена на фундамент высотой 0,54 м (рис. 7, 8).

Углубив шурф за стеной (II—316, 317, 336, 337), определили, что на глубине 2,30—2,50 м его пересекает канал шириной 0,60 м в направлении с севера на юг. Каменные стенки канала —

² В связи с подобной находкой в Intercisa (могила 19) в 1949 г. K. S a g y, Intercisa I, Arch. Hung. XXXIII, 1954, стр. 72, сопоставляет такие известные украшения, принадлежащие преимущественно к инвентарю погребений женщин. Он подчеркивает, что мода на такие украшения относится к началу IV в.

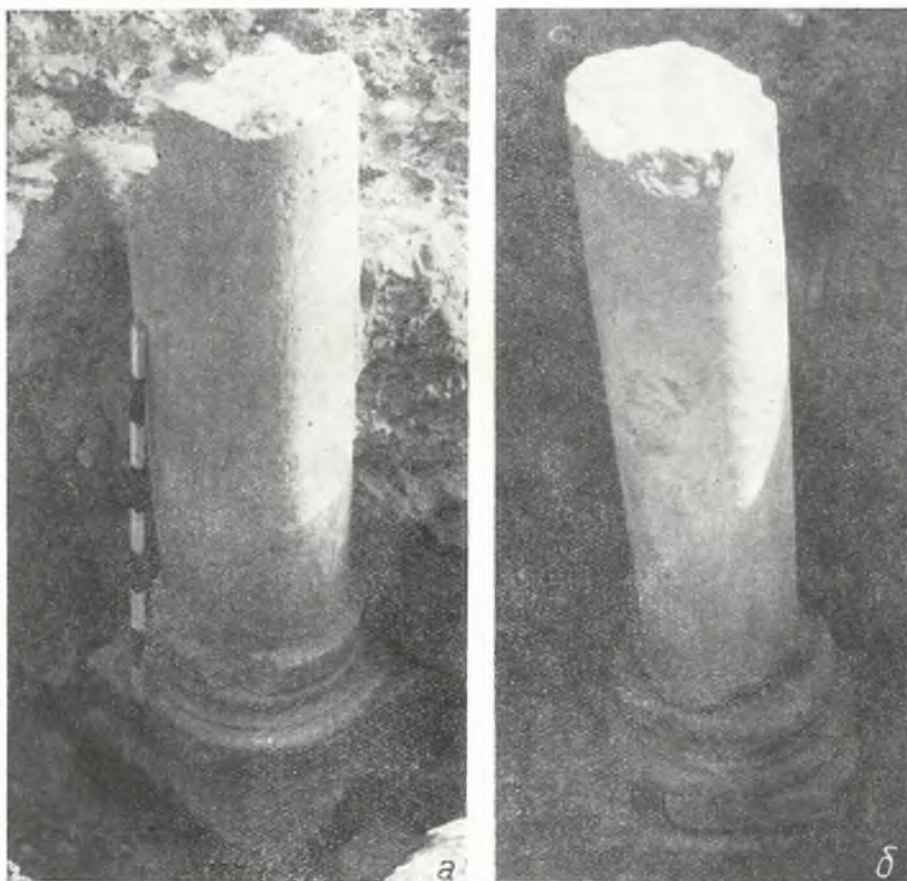

Рис. 7. Колонны

а — из кв. IX — 39 ; б — из кв. II—399. Участок IV

около 0,60 м толщины. К восточной стене примыкает бурая земля рва, западная стена погружена в плотный глинистый слой земли, окраска которой постепенно изменяется, переходя из серо-желтой в зеленовато-желтую. Здесь мало находок (рис. 9). Ход канала, открытого к западу от постройки, на отрезке длиной 5 м (рис. 10), позволяет допустить существование связанной с ним несохранившейся улицы.

К находкам этого выкопа принадлежат: бронзовая фигурка львицы (рис. 11), высотой 0,07 м, фрагмент стеклянного браслета, обломок керамики с клеймом VETTI, кирпичи с клеймами обоих стоявших в Нове легионов. Монету, обнаруженную на глубине 2 м, сильно поврежденную, невозможно определить.

Участок V. Продолжая исследования 1961 и 1962 гг. на северной стороне нынешнего шоссе, вскрывали следующие части западного отрезка городской стены (рис. 12). В результате исследовательских работ в этой части города, мы наткнулись прежде всего на остатки западных ворот, находящиеся на расстоянии около 24 м от шоссе (кв. XV-397, 398). Пока обнаружены частично только остатки южного крыла ворот длиной 5,40 м (рис. 13). Еще не открыты остатки западного окончания этого крыла. Сохранилась только нижняя часть стены, облицованная большими блоками с рустом с внутренней стороны ворот, т. е. с севера. С северной стороны этой стены, на отрезке длиной 7,20 м, открыт слой позднеантичной мостовой и фрагмент посудной керамики, под которой лежал слой мостовой из небольших камней. На керамической мостовой сохранились сильно разрушенные остатки стен, относящиеся вероятно к последнему периоду истории города, когда, ворота, как и старая оборонительная стена, были уже разрушены, а по-

Рис. 8. База на фундаменте. Вид сверху. Участок IV

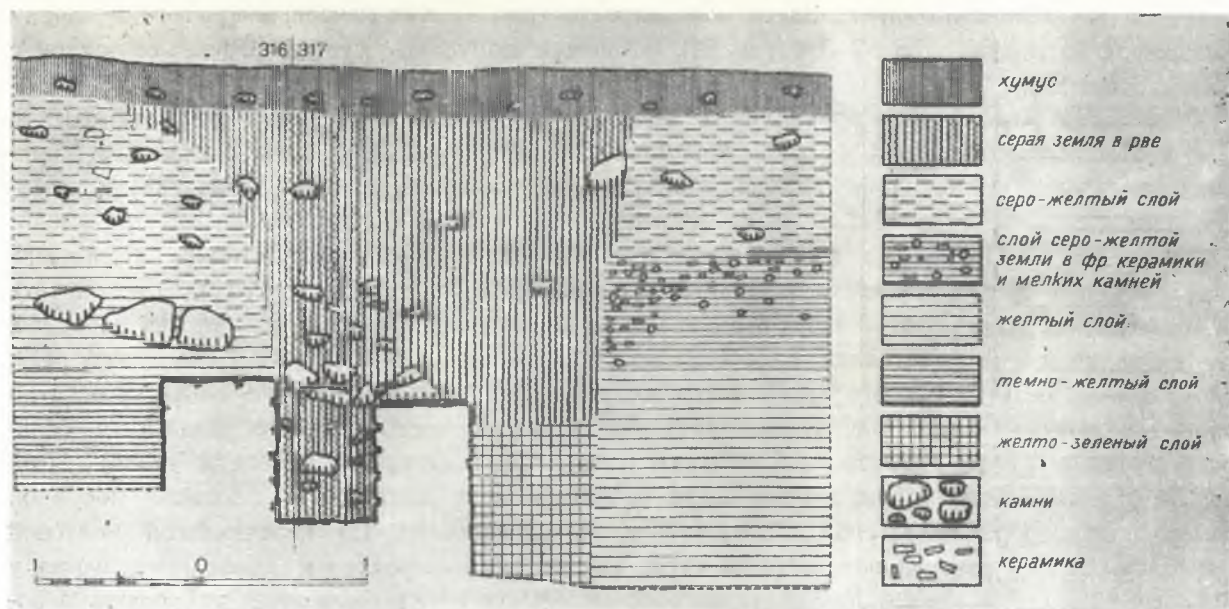

Рис. 9. Профиль северной стенки шурфа за стеной постройки. Участок IV

Рис. 10. Канал обнаруженный к западу от постройки. Участок IV

Рис. 11. Бронзовая фигурка львицы. Участок IV

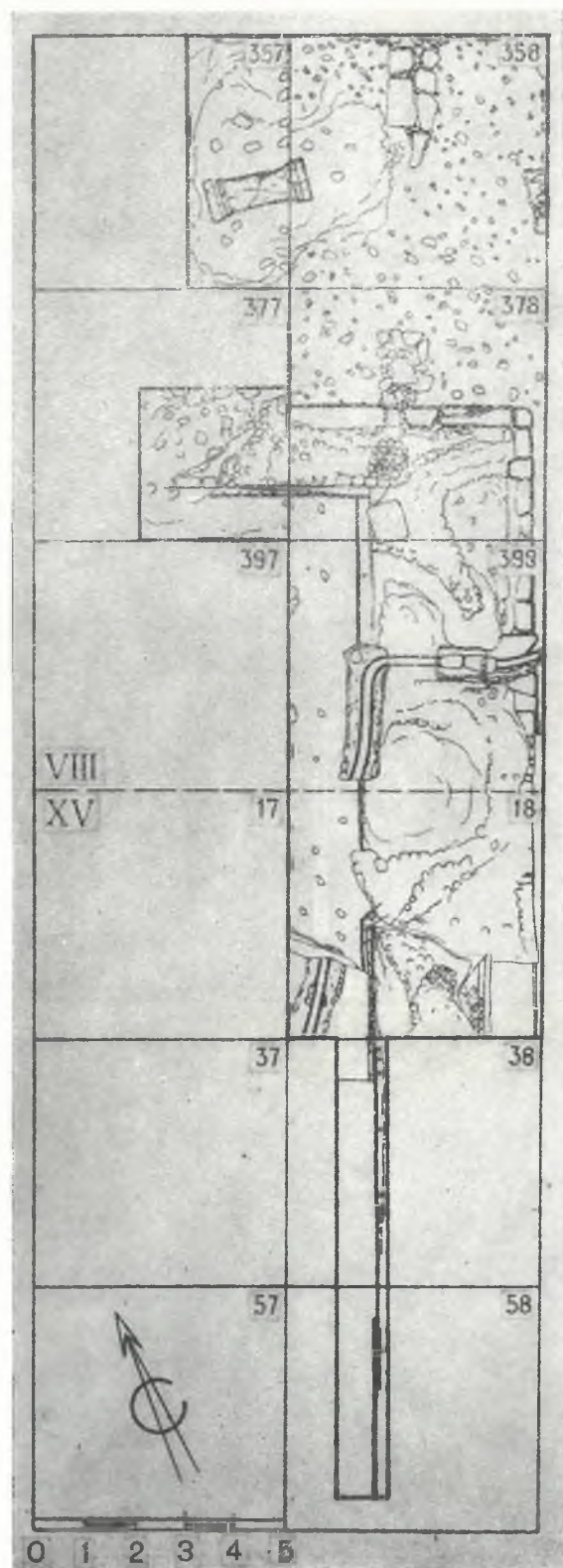

Рис. 12. План шурфа у свиштовского шоссе.
Участок V

Рис. 13. Фрагмент южной стены западных ворот и ее фундамента и остатки оборонительной стены (правой стороны).
Участок V

селение расширилось на запад, за черту этой стены. Пока еще не обнаружено остатков северного крыла ворот.

Толщина оборонительной стены у южного крыла ворот на отрезке 11,20 м составляла в среднем 3,50 м, тогда как в ее части в южном направлении она не превышала 2,30 м. Более толстой стена сохранилась только в нижней части в форме массивной конструкции, облицованной тесаным камнем с заполнением бутовым камнем, связанными известковым раствором. Южная часть стены сохранилась хуже чем остальные части. Ясно видно, что она заполняла пролом в оборонительной стене, образовавшийся раньше каким-то разрушением.

В остатках массивной конструкции сохранились части небольшого канала, проходившего с юго-запада в центр города (рис. 14 а, б). Часть этого канала была уже открыта во время третьей кампании раскопок с западной стороны оборонительной стены. Стенки канала сложены из камня на глиняном растворе, внутри обмазанные водонепроницаемым раствором, из чего видно, что канал был водопроводным. Он был сооружен после разрушения оборонительной стены и расширения города в западном направлении.

На расстоянии 4,00 м к северу от южного крыла ворот был обнаружен каменный алтарь вышиной 2,05 м, перемещенный с первоначального места (рис. 15). Алтарь отчасти разрушен и разломан на две части. Надписи на трех сторонах алтаря также частично разрушены. Надписи будут опубликованы отдельно доктором Юрием Колендо. Надпись посвящена Юпитеру Депульсору (I. O. M. Depulsori) pro salute императора Севера Александра, имя которого было умышленно стерто. Судя по надписи, алтарь был воздвигнут офицером legio I Italica Severiana. К сожалению, его должность и отчасти имя повреждены. Посвящение (dedicatio) совершили дня

Рис. 14. Часть водопроводного канала у западных ворот
а — вид с запада ; б — вид сверху с северо-востока. Участок V

5 октября 227 года легат провинции Мёзии L. Mantiņius Sabinus и легат I Итальянского Легиона Servaeus Cornelianus. Эта надпись дает интересные и новые сведения об особенностях культа Юпитера Депульсора. Кроме того она является ценным источником для просопографических исследований, особенно в отношении Q. Servaeus Fuscus Cornelius, cursus honorum, которого мы знаем из одной недатированной надписи. Эта надпись имеет также большое значение для истории Нове, как один из аргументов тезиса, что город был резиденцией наместника в провинции Moesia Inferior.

Среди мелких находок на участке V были обнаружены главным образом фрагменты амфор и другой посудной керамики, много фрагментов кирпича и черепицы. На некоторых из них имеются клейма, чаще всего legio I Italica. Вследствие смещения земли при извлечении окрестным населением камней стен для вторичного употребления, эти находки, относящиеся к различным периодам, не дают достаточного основания для точной датировки открытых в этой части Нове строительных объектов.

Рис. 15. Алтарь у западных ворот (с юго-запада)

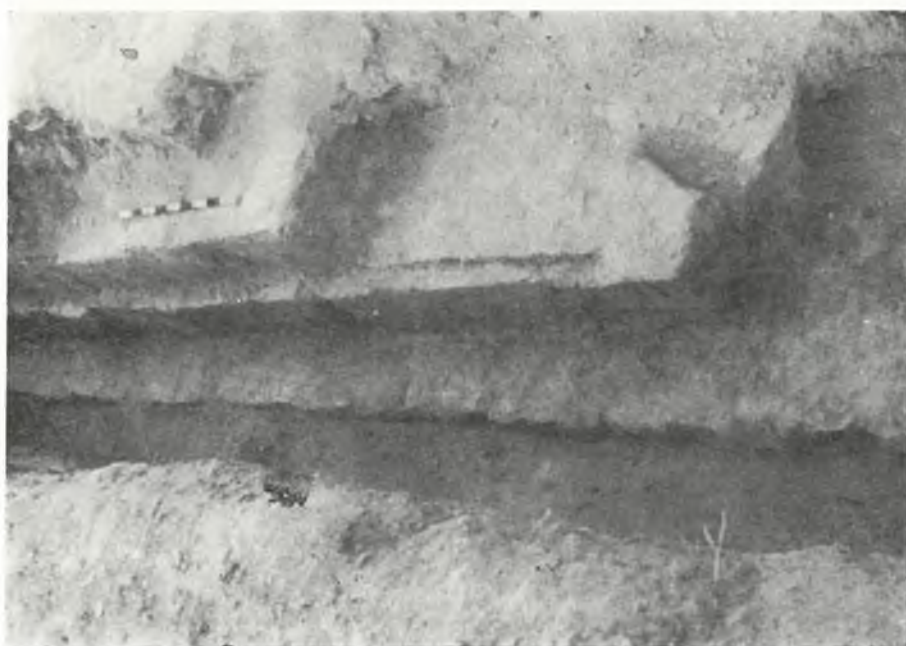

Рис. 16. Внешняя лицевая сторона южной оборонительной стены с банкетами (с востока)

Зондаж у южной оборонительной стены. В текущем году продолжались, начатые в 1964 году, исследования южной оборонительной стены. Исследования проводили с применением системы зондажей на квадратах XXXVIII-101—104, а также на квадратах XXXVII-114—120. В результате исследований было установлено, что оборонительная стена на протяжении около 14 м на квадратах XXXVIII-101—104 была разрушена до основания на глубине 2,20—2,40 м (от нынешней поверхности). Это было подтверждено исследованием расширенного в северном направлении зондажа на квадрате XXXVIII-103. Дно покрыто слоем известкового раствора толщиной 0,15—0,20 м. Пролом в стене заполнен наваленным кирпичем и измельченным

Рис. 17. Общий вид конструкции на квадратах XXXVII- 115—118, 135—138.
Вид с востока

раствором, смешанными с землей. Он ясно отграничен от плотных слоев, которые можно наблюдать в нижних частях южной стенки шурфа. Здесь виден также слой гари толщиной 0,10—0,15 м на протяжении нескольких метров на квадратах XXXVIII-101, 102. На южной оборонительной стене на протяжении 13,70 м обнаружили два банкета. Ширина верхнего банкета — 0,08—0,09 м, а в западной части он уменьшается и затем исчезает. Нижний банкет хорошо сохранился и его ширина составляет 0,35 м. Блоки облицовки, сохранившиеся в верхних частях стены, тщательно отесаны. Их размеры: длина от 0,52 до 0,40 м, ширина — 0,32—0,27 м (рис. 16).

В зондаже, расширенном в южном направлении на 1 м — 3,5 м (на квадратах XXXVII-115, 118) открыт комплекс сооружений, принадлежащих вероятно южным городским воротам (рис. 17).

Рис. 18. Водопроводный канал у южной оборонительной стены (с севера)

С восточной стороны обнаружили часть постройки, вероятно башни. Ее восточная стена обнаружена на глубине 0,80 м, а южная — на глубине 1,80 м. К башне примыкают с западной стороны большие каменные блоки, принадлежащие по-видимому воротам. Среди них выделяется камень с углублением 0,30 м длины и ширины и 0,07 м глубины.

К западу от этого комплекса конструкций (на квадрате XXXVII-116, 136) открыт каменный водопроводный канал, проходящий с юга на север. Размеры — ширина наверху 0,40 м, глубина от 0,18 до 0,30 м. Разрез канала имеет форму буквы U. Он внутри покрыт слоем водонепроницаемого раствора толщиной 0,01—0,015 м. В южной части он перекрыт каменным блоком (рис. 18). По каналу подавали воду в город, вероятно из водоема, находившегося над питомником, в 200 м от шоссе из Тырново в Свиштов, в 1 км от последнего. Трассу этого водопровода определили гипотетически Стефанов³ на основании наблюдений этой территории. Вдоль западной стороны водопроводного канала открыты части двух плохо сохранившихся стен, функция которых не выяснена. Одна из них — в северо-южном, а другая — в восточно-западном направлении. Эти стены были покрыты толстым слоем битого камня и кирпича, смешанных с большим количеством известкового раствора. Весь этот слой розоватого цвета.

В зондажах отрезка южной оборонительной стены обнаружено большое количество посуды керамики, которая, однако, происходит главным образом из перемешанных слоев, поэтому она не дает ничего нового для датировки слоев. Здесь обнаружено довольно много кирпича и черепицы с клеймами (14 экземпляров).

КИРПИЧ И ЧЕРЕПИЦА С КЛЕЙМАМИ

Из 68 кирпичей и черепиц с клеймами 65 имеют клейма *legio I Italica*, 2 кирпича — *legio XI Claudia* (№ 51, 52), одна черепица принадлежит вероятно частному изготовителю... *ERI* (№ 53). Среди клейм *legio I Italica* выделяется целая группа (№ 33—50) с разными вариантами легенды: *legionis primae Italicae figlina ORTV* (...?). Интересны также: № 8 — *LEG(io) I ITAL(ica)*

³ С. Стефанов, Римские водопроводы на *Novae*, ИАИ VI, 1930/1931, стр. 277—278, обр. на стр. 266.

ANT (opiniana), № 9 — в форме *planta pedis* с надписью, составленной редко встречающимся способом, № 10 — с надписью, заканчивающейся свастикой и № 11 — с буквами, вписанными в схематический рисунок корабля. Удалось установить, что клейма, опубликованные под коллективными номерами — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, а также 33 были исполнены с помощью штамп, идентичных с штампами, известными из ранее опубликованных отчетов — 1, 2, 3, 7, 12, 13.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ВОСТОЧНОМ СЕКТОРЕ НОВЕ В 1965 Г.

Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, В. Найденова

Археологические раскопки в Восточном секторе Нове в 1965 г. велись с 1 августа по 30 сентября.¹ Цель исследований заключалась главным образом в продолжении очистки внутренней части башен восточной и южной крепостных стен с учетом уточнить хронологию крепостных сооружений. Работы в башнях 1, 2, 5 и 6 велись под руководством М. Чичиковой, а в башне 8 — под руководством А. Димитровой. Кроме того сделано шесть зондажей в городе, недалеко от башен 7 и 8, под руководством А. Димитровой и В. Найденовой с целью обнаружить следы трассы более ранней крепостной стены, которая, возможно, ограждала город с востока.

Башня 1. Башня примыкает к восточной крепостной стене и имеет в плане $5,80 \times 5,90$ м.² Стены ее хорошо сохранились на высоте до 1,60—1,80 м (рис. 1), причем разрушен только се-

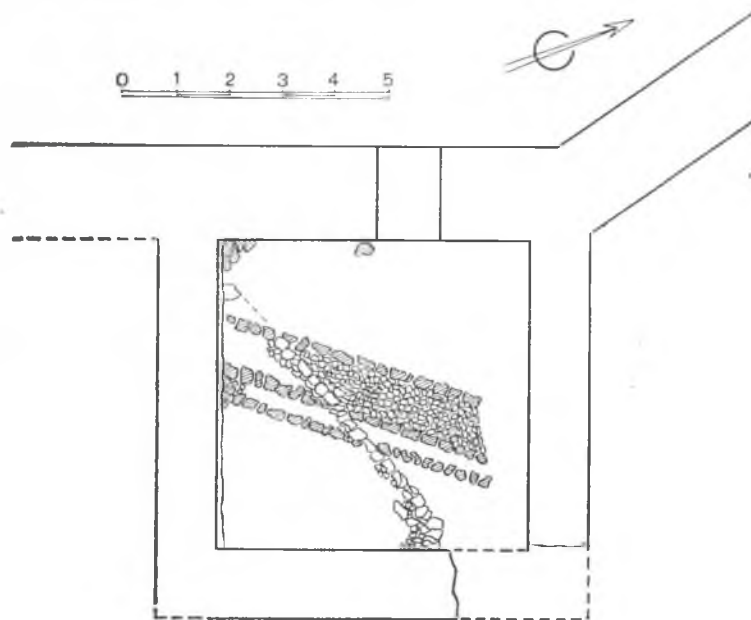

Рис. 1. План башни 1 с обнаруженной в ней мостовой и поздней стены

веро-восточный угол. Западной стеной башне служит куртина крепостной стены, в которой находится вход шириной 1,25 м. Стена под входом до 0,70 м хорошо оформлена с лицевой стороны; затем следует фундамент 0,60 м высоты. Южная стена, сохранившаяся на высоте 1,85 м, имеет гладко оформленную лицевую поверхность до банкета, появляющегося приблизительно в 1,20 м от ее

¹ В 1965 г. в состав экспедиции входили: проф. Д. П. Димитров, чл.-корресп. БАН — главный руководитель М. Чичикова, н. сотр. АИМ — зам. руководителя, А. Димитрова, н. сотр. АИМ, В. Найденова, специалист, Л. Мускурова и Т. Никова, техник при АИМ БАН.

² Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Раскопки в восточном секторе Нове в 1961 году, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 137 и сл.

Рис. 2. Башня 1 (с северо-запада)

Рис. 3. Сосуд с барботинным украшением из башни 1

торца. Банкет в юго-восточном углу выступает на 0,25 м, причем к середине стены постепенно уменьшается и почти сливается с ней. Фундамент под банкетом спускается на глубину 0,65 м. Лицевая поверхность всех стен и башни хорошо оформлена, гладка и швы между камнями заполнены известковым раствором. В башне раскопки производили на глубину 2,80 м от поверхности земли и приблизительно на 0,50 м ниже ее фундамента с целью изучить грунт, на котором она была сооружена. Верхний пласт до 0,80 м глубины на уровне, совпадающем с уровнем входа, в изобилии содержал обломки черепицы, известкового раствора, золу и обгорелую глину. Непосредственно под этим пластом, насыщенным материалами сожженной кровельной конструкции, в юго-восточном внутреннем углу над банкетом южной стены башни, была обнаружена коллективная находка 140 бронзовых монет, выпущенных в царствование императоров Констанция II, Констанса, Констанция Галы и Валентиниана I. Сохранившиеся на одной монете следы ткани указывают на то, что монеты хранились в тканевом мешочке.

Под пластом разрушений, приблизительно на 0,40 м выше банкета южной стены, появился торец стены в направлении с юго-запада на северо-восток, проходящей по диагонали через башню. Ее удалось проследить на протяжении 5,10 м. В своем северо-восточном конце она под углом в направлении к юго-востоку упирается в восточную стену башни. Юго-восточный конец стены разрушен. На банкете южной стены сохранился от нее только один камень, на расстоянии 1,00 м от которого начинается остальная часть стены (рис. 2). Она сложена из бутового камня, соединенного глиной. Стена толщиной 0,60 м сохранилась до высоты 0,45 м. Обстоятельство, что она сооружена на банкете башни, свидетельствует о том, что она построена позднее, после того как башня утратила роль крепостного сооружения. Остатки ее все еще высоких частей вероятно были использованы для оформления небольшого жилого помещения. В пласте до 0,40 м ниже уровня входа в башню были обнаружены еще две монеты Констанция II, два глиняных светильника, с характерными для II—IV в. формой и украшением (кат. № 40 и 44), один кирпич с клеймом LEG(io) ITAL(ica) и фрагмент мраморной плитки, посвященной Зевсу и Гере (кат. № 1). В этом пласте среди фрагментов керамики преобладают части сосудов из песчанистой глины с небольшим дном и желобками в стенках и сосудов из хорошо отмученной глины красивого красного цвета. Обнаружено было и несколько фрагментов, покрытых черным лаком и с барботинным украшением. Так как пласт размешан, не удалось установить принадлежат ли находки башне или

Рис. 4. Художественная римская керамика из башни 1

позднему жилищу. Следующий, нижний пласт, совпадающий с уровнем банкета южной стены башни, где, возможно, был пол башни, пересечен более поздней небольшой стеной, фундамент которой лежит в нем. Все же находки, обнаруженные здесь, с уверенностью можно связать с жизнью башни. Находки охватывают одно пряслице и один сосуд с широкой цилиндрической шейкой, украшенной растительными орнаментами барботинной техники и с округлым туловом с украшениями, имитирующими чешуи шишки (рис. 3). Близкие параллели этому сосуду мы встречаем в керамике из с. Бутово Тырновского округа, относящейся к III веку.³

На 0,70 м ниже поздней стены обнаружена каменная мостовая улицы, лежащей непосредственно под фундаментом башни. Она 1,67 м ширины, причем удалось ее проследить на протяжении 4,00 м от южной стены башни в северном направлении, не достигнув ее конца. По-видимому, мостовая проходила под всей башней и продолжалась за ее пределами в северо-восточном направлении. Мостовая 0,15 м высоты окаймлена по сторонам более крупными камнями, причем пространство между ними заполнено камешками и фрагментами черепиц. С восточной стороны мостовой, по всему ее протяжению, появляются два бордюра на расстоянии 0,20 м друг от друга. Не выяснено что они собой представляют — небольшой канал или расширение мостовой, вызвавшее необходимость поставить второй бордюр. В пласте 1,60—2,00 м над мостовой, contemporaneous ей, были обнаружены костяная игла, бронзовая пряжка (кат. № 13) и два фрагмента глиняных светильников, относящихся к концу II—III в. (кат. № 38 и 39). Все еще встречаются фрагменты керамики из песчанистой глины, но увеличивается число сосудов из чистой глины, причем некоторые из них покрыты красным или коричневым лаком. Встречаются также фрагменты амфор, поверхность которых покрыта светлым ангобом, и тарелок с загнутым наружу горизонтальным краем с прищипнутой каймой. В пласте 2,00—2,60 м, лежащем под каменной мостовой, продолжают появляться находки. Здесь обнаружены костяная игла (кат. № 23), клеймо амфоры (кат. № 48), клеймо на кирпиче LEG(io) ITAL(ica), фрагменты тонкостенной римской керамики с барботинным украшением, а также фрагмент серого цвета со тщательно сглаженной глянцевой поверхностью, со штамповым украшением (рис. 4). Вместе с ними встречаются и части сосудов светло-кремового цвета, изготовленных из песчанистой глины. Датировке этого пласта может помочь фрагмент светильника с волютами у рожка, относящейся к концу I и первой половине II века (кат. № 34). Дальнейшая очистка каменной мостовой и культурного пласта под ней будет предметом изучения при следующей кампании.

³ Неопубликованные материалы в Окружном музее г. Велико-Тырново.

Результаты раскопок башни 1 в 1965 г. подтверждают установленное предыдущими кампаниями в башнях 3 и 4 положение, что восточная крепостная стена сооружена на более старом культурном пласте. У башни 1 удалось четко разграничить четыре периода и установить их относительную хронологию. К первому наиболее раннему периоду относится культурный пласт под каменной мостовой. В нем был обнаружен материал не только ранней римской, но и эллинистической эпохи. Каменная мостовая относится ко второму периоду. Над ней лежат стены башни, относящейся к следующему, третьему периоду. Поздняя стена, пересекающая башню, относится к четвертому периоду. Однако все еще трудно установить абсолютную хронологию отдельных периодов строительства. В этом отношении особое значение приобретает коллективная находка монет, обнаруженных в башне 1. Она состоит из 140 бронзовых монет, распределенных следующим образом:

1. Константин II (337—361) — 87 монет. Тип на реверсе павший всадник с надписью FEL TEMP REPARATIO.⁴ Чеканенные в мастерских Аквилеи, Никомедии, Кизика, Константинополя, Сирмиума, Сисции, Фессалоник и Гераклеи.⁵
2. Констанс (337—350) — 2 монеты. Одна из них чеканена в мастерской Фессалоник. Тип — реверса император на корабле с Викторией у руля⁶ и надпись FEL TEMP REPARATIO. Другую монету невозможно расчистить.
3. Константин Галл (351—354) — 20 монет. Тип реверса — павший всадник. На реверсе надпись FEL TEMP REPARATIO. Монеты чеканены в монетных мастерских Константинополя, Сисции, Сирмиума, Фессалоник и Гераклеи.
4. Валентиниан I (364—375) — 1 монета. Тип реверса — Виктория с венцом и пальмовой ветвью, и надпись SECVRITAS RCIPVBLICAE.⁷ Чеканены в монетной мастерской Сисции. 33 монетыклада почти полностью разъедены патиной и их невозможно определить.

Состав находки, содержащей только монеты 337—375 гг., дает нам датировку разрушения башни 1. Она разрушена во время нашествия готов на Мёзию и на Фракию в 376—378 г.

Башня 2. И эта башня примыкает к восточной крепостной стене в 68 м к югу от башни 1.⁸ Она имеет прямоугольную в плане форму с внутренними размерами 5,95×4,20 м (рис. 5). Западной стеной ей служит крепостная стена с кладкой на белом известковом растворе. Толщина этой стены — 1,60 м, причем она сохранилась до 1,25 м в высоту. В середине имеется вход с проемом 1,50 м, от которого сохранилась только южная сторона до высоты 0,80 м. Северный край входа упирается на ступень, сделанную в крепостной стене на 0,50 м ниже уровня входа. Толщина южной и северной стен башни составляет 1,40 м. Эти стены отличаются от западной не только по толщине, но и желтой окраской известкового раствора, что объясняется значительным количеством песка в его составе. Торец восточной стены обнаружен на 0,85 м от поверхности земли. Раскрыли только часть субструкции стены высотой 1,15 м, не достигнув до конца ее фундамента. Северные стены сохранились до высоты 2,95 м, причем 0,15 м составляет торец и 2,45 м ее глубокий фундамент. Расчистку башни 2 начали в 1964 г., когда достигли до глубины 1,00 м.⁹ И здесь, как и в башне 1, от поверхности земли до 0,60—0,80 м в глубину т. е. до уровня входа, башня была наполнена упавшими камнями и черепицей. В пласте наблюдались также большие пятна золы, много угля и частей обгоревших балок. В материалах разрушений почти не было обнаружено фрагментов керамики. От входа до 0,60 м глубины под его уровнем земля была рыхлой, насыпной, обильно смешанной с мелкими фрагментами раздроблен-

⁴ R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, P. V. Hill, *Late Roman Bronze Coinage A. D. 324—498*, London, 1960, стр. 108. Монеты изучены и определены Гиной Кацаровой, нумизматом АИМ.

⁵ Там же, стр. 65—105.

⁶ Там же, стр. 108.

⁷ Там же, стр. 109.

⁸ Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, указ. соч., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 138, рис. 5 и 6.

⁹ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, В. Найденова, *Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г.*, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 107.

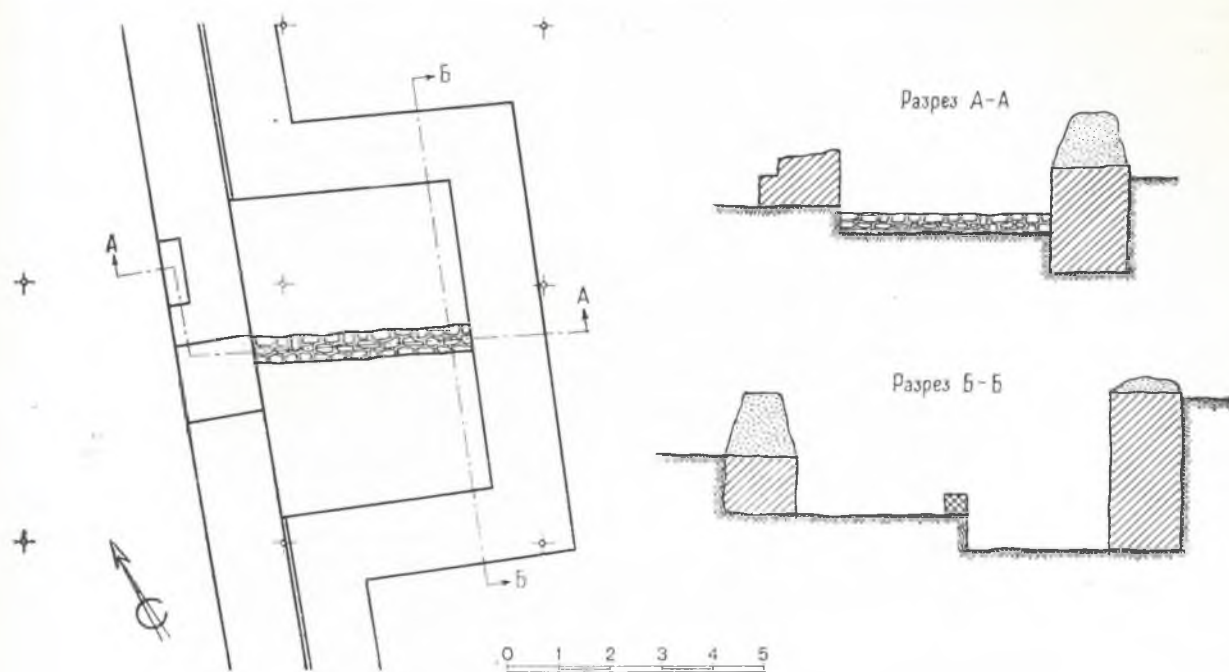

Рис. 5. Башня-2
а) план; б) разрезы

Рис. 6. Башня 2 (с юга)

ного кирпича, что дает нам основание допустить наличие здесь пола башни. На той же глубине в середине башни обнаружили три больших камня, одну монету Лициния (308—324) и два фрагмента кирпича с клеймом LEG(io) I ITAL(ica). В этом пласте, наряду с фрагментами сосудов из черной песчанистой глины, уже известных из верхних пластов башни 1, было открыто много фрагментов сосудов красного цвета, а также несколько фрагментов, покрытых желтовато-зеленой глазурью.

На глубине 1,00 м от входа был обнаружен торец стены в направлении с востока на запад, сложенной из бутового камня на глиняном растворе, толщиной 0,40 м и длиной 4,20 м, сохранившейся до 50 см в высоту (рис. 6). Она пересекает всю башню, проходит под ее западной стеной и выходит перед ее западным фасадом за пределами башни. В пласте около 0,40 м толщины, лежащем над стеной, снова были обнаружены фрагменты кирпичей, бронзовая римская фибула II—III в. (кат. № 7), фрагменты сосудов с орнаментом барботинной техники, три дна стеклянных чаш, железные гвозди, мелкая краснолаковая тарелка (кат. № 49) и др. Ясно, что стена принадлежит более раннему времени и была пересечена при сооружении крепостной стены с кладкой на известковом растворе.

В северной половине башни достигли глубины 2,00 м от входа. Непосредственно под стенкой обнаружили еще несколько фрагментов с орнаментом барботинной техники, каменное боевое ядро и фрагмент кирпича с клеймом LEG(io) I ITAL(ica).

При зондажах с обеих сторон входа в башню и в ее северозападном наружном углу было установлено, что к наружной стороне крепостной стены, сложенной на известковом растворе, была пристроена вторая крепостная стена шириной 1,40 м, отличающаяся от первой желтым цветом известкового раствора. С этой именно второй стеной связаны стены башни 2 такой же толщины и фундамент которых достигает до той же глубины 3,20 м от поверхности, в то время как фундамент первой стены оканчивается на 1 м выше. Наличие ступени в первой стене и обстоятельство, что около башни 2 не было обнаружено следов более старой башни наводят нас на мысль, что здесь сперва, когда была сооружена первая стена на белом известковом растворе, существовала только потерянная. Башня 2 сооружена вместе со вторым каменным поясом.

Башня 5. Эта башня прямоугольной в плане формы с внутренними размерами 2,30×3,00 м (рис. 7), расположена на южной крепостной стене.¹⁰ Северной стеной башне служила куртина

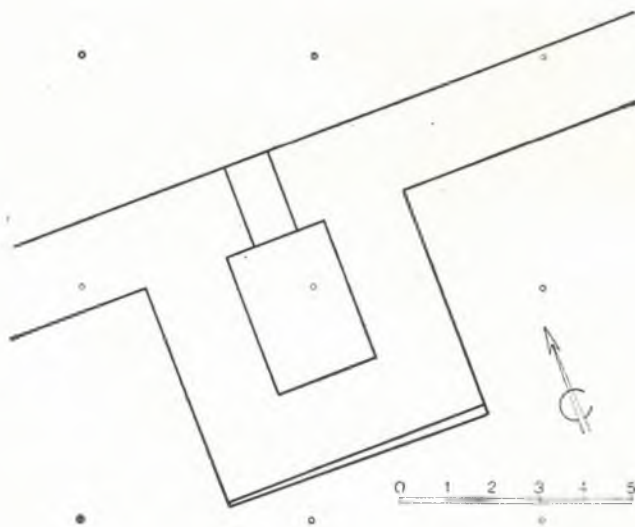

Рис. 7. Башня 5 — план

крепостной стены толщиной 1,90 м, сложенная из бутового камня на известковом растворе с примесью кирпичного лома. В ее середине был обнаружен вход с проемом 0,96 м ширины (рис. 8а). Поверхность стены гладкая до банкета, находящегося на 0,30 м ниже входа. Гладкая поверхность остальных стен также сохраняется до такой глубины. Их фундамент такой же высоты — 1,70 м, за исключением южной стены, спускающейся на 0,70 м глубже, по-видимому вследствие уклона местности. В башне верхний слой от поверхности до уровня банкета содержал разру-

¹⁰ Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 218.

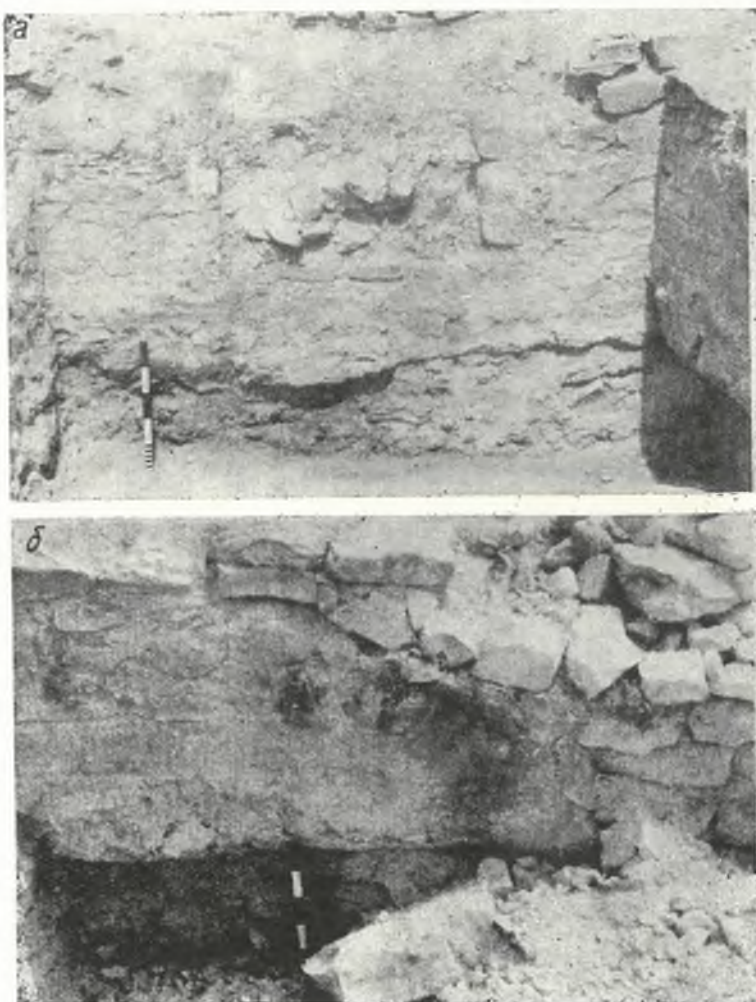

Рис. 8. Башня 5
 а) северная стена с входом
 б) восточная стена

шенный строительный материал: камни, куски штукатурки, черепицы и кирпичей, связанных по несколько штук известковым раствором и определенно принадлежавших разрушенной стене. Размеры кирпича -- $0,32 \times 0,32 \times 0,05$ м со швами, заполненными известковым раствором 0,06 м толщины. На большей части кирпичей имеются круги и перекрещивающиеся линии, нанесенные пальцами до их обжига. Следует отметить, что в то время как насыпь в западной половине башни достигает только до уровня банкета, после чего появляется чистая коричневая глина, в восточной половине пласт с разрушенным материалом достигает более значительной глубины. Фундамент восточной стены, сужающейся под банкетом на 0,30—0,50 м, полностью лежит на обломках (рис. 8б). Отмечены более поздние поправки стен башни 5. Так, в южном конце восточной стены ясно виден спускающийся ступенями шов, от которого на протяжении 1,60 м идет грубо обработанная поверхность. Западная стена также подвергалась переделке ее южном конце. Длина пристроенной части здесь составляет 0,90 м. Верхняя часть южной стены полностью сооружена заново. В башне не было обнаружено керамики в таком же количестве как в других башнях, однако здесь были интересные находки: бронзовая фигурка орленка (кат. № 11), фрагмент терра сигиллата с изображением бегущего животного и нижняя часть фигуры человека в длинной одежде (на глубине 1,00 м от входа), фрагменты керамики с шишкообразным орнаментом, фрагменты глиняного подноса с рельефным украшением, фрагменты светильника с украшением на диске в виде тройных

Рис. 9. Погребение 2 у башни 2
(конец бронзового и начало железного века)

перекрещивающихся линий, ручка бронзовой ложки и др. (глуб. 1,00—1,60 м). В конце фундамента западной стены были обнаружены верхняя часть энохи из тонкой бледнокоричневой глины, покрытого легким слоем коричневого лака с металлическим блеском.

Около башни 5, вне ее пределов, было сделано два зондажа. Первый шурф размером 5,00×2,00 м был заложен вдоль наружной лицевой стороны западной стены башни. В северной половине шурфа пространство шириной 1,50—1,60 м, примыкающее к южному фасаду крепостной стены, было заполнено известковым раствором и мелкими камешками, в то время как земля темно-коричневого цвета в южной половине была чистой. Четко выраженная отвесная граница между ними, видная в западной стене шурфа, свидетельствует, что насыпь из известкового раствора представляет ложе разрушенной стены, примыкавшей к наружной лицевой стороне первой крепостной стены. Фундамент этой второй стены на 0,40 м глубже первой.

Второй шурф, длиной 8,00 м и шириной 1,50 м, в северо-восточном углу, был сделан вдоль наружной лицевой стороны крепостной стены к востоку от башни 5. Здесь мы не обнаружили следов второй крепостной стены, но наткнулись на два ранних погребения, поврежденных при сооружении южной крепостной стены.

Первое погребение было обнаружено на глубине 2,00 м от торца южной крепостной стены в 0,85 м к югу от нее и в 2,00 м к востоку от башни. От скелета остались только отдельные кости черепа и верхней части туловища. У головы, обращенной к югу, был обнаружен кувшин ручной работы серовато-коричневого цвета (кат. № 50). Форма кувшина и особенно ее украшения врезанными двойными треугольниками определяют его датировку концом бронзового и началом железного века. Близ погребения были обнаружены два небольших фрагментов керамики, один из которых украшен косыми канелюрами.

Рис. 10. Деталь того же погребения

Второе погребение было обнаружено приблизительно в 1,50 м к востоку от первого на глубине 1,70 м от торца крепостной стены, в 0,50 м к югу от нее и в 3,50 м к востоку от башни 5. От скелета, также обращенного головой на юг, хорошо сохранились череп, спинной хребет, руки до локтей и часть ребер (рис. 9 и 10). Остальная часть скелета разрушена крепостной стеной, опершейся на него. В 0,25 м к югу от головы находилась мелкая чаша из серовато-коричневой глины ручной работы с гладко обработанной поверхностью. Чаша имеет высокую ручку и маленькую выемку на дне (кат. № 51). Чаши этого вида, полусферической формы и с высокой ручкой, были обнаружены у нас близ сел Гиген, Новград и Букьевци и в Оряховском районе. Отмечая их большое сходство с маленькими золотыми чашами Вылчитрынского клада В. Миков правильно датирует их концом бронзового и началом железного века. К тому же периоду следует отнести и это погребение.

На территории Нове обнаружены и другие материалы и памятники, относящиеся к бронзовому веку и гальштатскому периоду, а встречаются находки и латенского периода.¹¹ Их наличие указывает на существование здесь значительного фракийского поселения до прихода римлян, границы которого смогут уточнить дальнейшие раскопки.

В этом же шурфе было обнаружено и третье погребение на глубине 1,10 м от торца крепостной стены, в 0,95 м к югу от нее и в 2,50 м к востоку от башни. Скелет, по-видимому, ребенка, обращенный головой на запад, был покрыт фрагментами черепицы, изогнутой формы что определяет датировку погребения периодом римского владычества.

¹¹ С. Стефанов. Предримски паметници от Novaе, ИАИ, XIX, 1955, стр. 49—54.

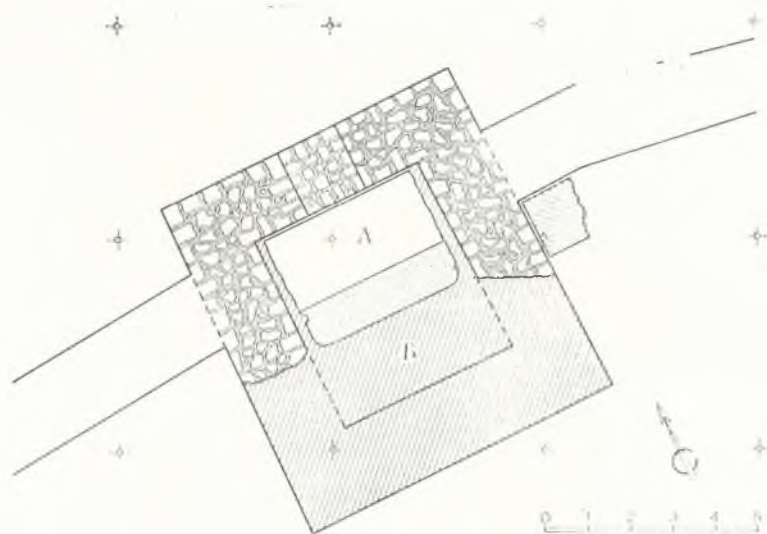

Рис. 11. Башня 6 — план

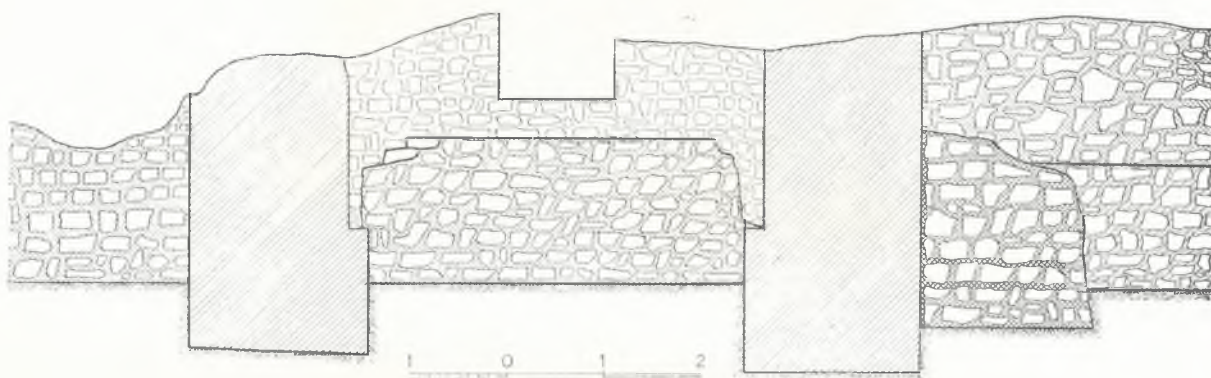

Рис. 12. Башня 6 — разрез с востока на запад

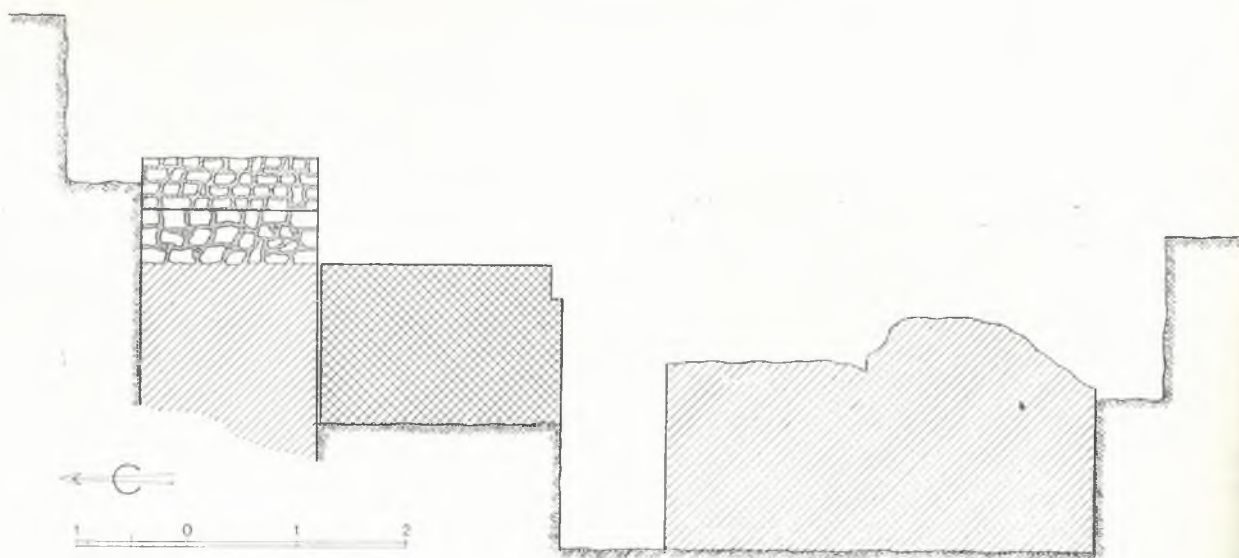

Рис. 13. Башня 6 — разрез с севера на юг

Рис. 14. Башня 6 (с юго-запада)

Рис. 15. Башня 6 (с юга)

Башня 6. В 1965 г. была расчищена и башня 6. Здесь в предыдущих кампаниях¹² был обнаружен фрагмент стены длиной 3,60 м и толщиной 2,00 м, прилежавший к северной стене башни, торец которой появляется на 0,50 м ниже уровня входа в башню (рис. 11). Уже тогда мы допускали, что сперва здесь не имелось башни, а крепостная стена была пресечена позднее для сооружения башни 6 (рис. 12 и 13). Действительно оказалось, что фрагмент стены, обнаруженной в башне 6 (стена А), не имеет лицевой стороны с запада и востока к башне, от которой она находится на расстоянии 0,30—0,40 м. Это пространство было заполнено камнями, кусками из-

¹² Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, указ. соч., ИАИ, XXVII, 1964, стр. 218.

весткового раствора и фрагментом колонны, вероятно использованным для закрытия широкого проема, получившегося при пресечении стены. Лицевая сторона восточной и западной стен башни хорошо оформлена до их банкета, появляющегося на 0,60 м ниже банкета стены А. На 0,95 м к югу от стены А мы наткнулись на субструкцию стены Б, проходящую вдоль южной стены башни (внутренняя лицевая сторона) в направлении с востока на запад. Она крепко связана с субструкцией южной, западной и восточной стен башни, лежащих на 1,10 м глубже фундамента стены А. Отсутствие швов наводит нас на мысль, что стена Б не может быть остатком более старой стены или башни, а вероятно служила опорой южной стене башни ввиду сильного уклона местности здесь (рис. 14 и 15).

В юго-восточном наружном углу, до внешней стороны крепостной стены была обнаружена вторая крепостная стена в 1,50 м толщины, сохранившаяся на протяжении 1,50 м и в высоту до 1,35 м. Она примыкает к восточной стене башни, перекрывая банкет крепостной стены. Ее фундамент на 0,50 м глубже фундамента первой стены. Эту вторую стену следует связать со стеной, ложе которой мы обнаружили к западу от башни 5. Она продолжалась и на запад от башни 6, где в профиле шурфа ясно видно ложе разрушенной стены. Таким образом удалось установить, что и у южной крепостной стены, как и в восточной, дополнительно была сооружена вторая стена.

Башня 8. В предыдущих отчетах она была отмечена как полукруглое сооружение,¹³ которое внутри не было расчищено, и его предназначение не было выяснено (рис. 16). Одна из задач

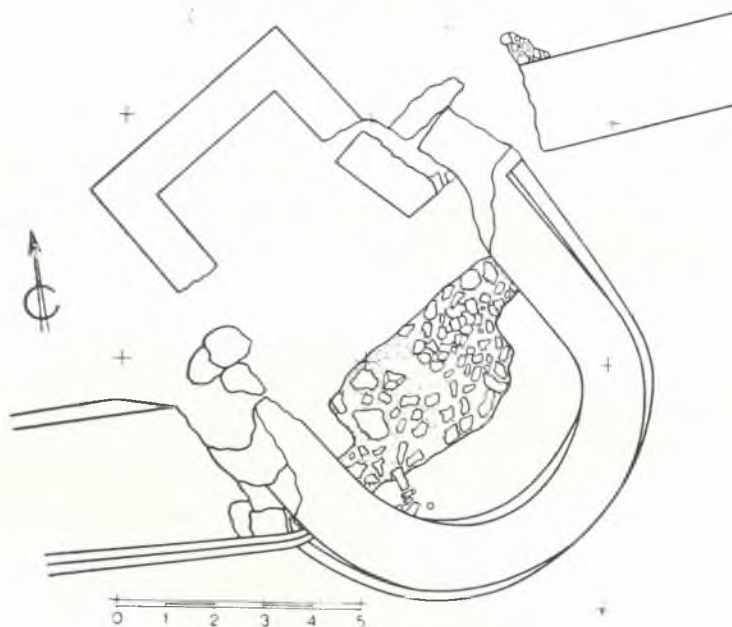

Рис. 16. План башни 8

исследований в Нове в 1965 г. заключалась в целостном вскрытии этого сооружения. Было установлено, что здесь существовала выступающая вперед башня в форме прямоугольника в плане, заканчивающегося изгибом типа U — подобных башен, какой является башня 7. Внутренние размеры башни: длина 7,20 м, ширина 5,40 м. Толщина стен башни в самой толстой части составляет 1,60 м, а в изгибе — 1,00 м. Эта башня, как и башня 7, была сооружена на пологом южном склоне, вследствие чего ее фундамент и банкет соответствовали уклону местности (рис. 17).

В настоящее время башня находится в плохом состоянии. Некоторые части ее восточной и западной стен совершенно разрушены. Но то, что осталось от нее, все же дает достаточную картину ее структуры. При расчистке башни были установлены известные поправки, наверно выз-

¹³ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов и В. Найденова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г., ИАИ, XXIX, 1966, стр. 99.

Рис. 17. Башня 8 (с юго-востока)

ванные необходимостью в ее срочном восстановлении. Снаружи ее стены были облицованы хорошо обтесанным камнем на белом известковом растворе, уложенным правильными рядами, над которым проходил пояс четырех рядов кирпича, постепенно, ступенями уменьшающихся в направлении изгиба башни до двух рядов. Над ними сохранились три ряда камней облицовки. Башня снаружи и изнутри имела два банкета — первый, более высокий наружный 38 см ширины и второй, шириной 45 см, в наиболее изогнутой части стены, постепенно уменьшающийся в толщину и сливающийся с поверхностью стены. Внутренние банкеты были соответственно 40 и 35 см ширины и расположены на расстоянии 1,00 м один от другого. Между башней и крепостной стеной нет конструктивной связи. Крепостная стена к востоку от башни 1,90 м толщины. Она разрушена и ее торец появляется на уровне первого банкета башни. Пространство 0,80—0,90 м между ней и восточной стеной заполнено чистой желтой землей — лессом (рис. 18). В северо-восточном внутреннем углу излома сохранился фрагмент облицовки башни и небольшая часть стены толщиной 1,75 м, связанной с башней. Ее фундамент появляется на уровне первого банкета башни и торца крепостной стены. Она сложена из камня, кусков кирпича и черепицы на известковом растворе.

Внутренняя лицевая сторона стен башни выполнена более небрежно из крупного бутового камня на белом известковом растворе, в котором кое-где рассеяны кусочки кирпича. Разрушенная северная часть восточной стены башни на протяжении 1,00 м заполнена земляной насыпью, врезающейся в стену (рис. 19). Над земляным пластом сохранились части фундамента другой стены толщиной 0,45 м, сложенной из камня на розовом известковом растворе со значительной примесью битой черепицы. Неразрушенную стену мы проследили до 0,70 м в направлении изгиба, после чего на протяжении 2,5 м опять следует разрушение немного выше банкета башни. Здесь каменной кладкой на желтом растворе стена связана с верхней частью стены башни. На изгибе она сохранилась до первого ряда пояса. Такие же разрушения и поправки наблюдались и в противоположной, западной стене башни (рис. 20), почти полностью разрушенной в ее северной части.

К западу от башни 8 толщина крепостной стены составляет 2,90 м. Высота ее фундамента — 1,15 м. От банкета до торца стена сохранилась в высоту на 0,51 м, до первого кирпичного пояса, от которого остались только ложа кирпичей. Она врезалась в сильно разрушенную западную стену башни и примыкает к ней под тупым углом. Ее фундамент перекрывает оба банкета башни.

Рис. 18. Северо-восточный внешний угол башни 8

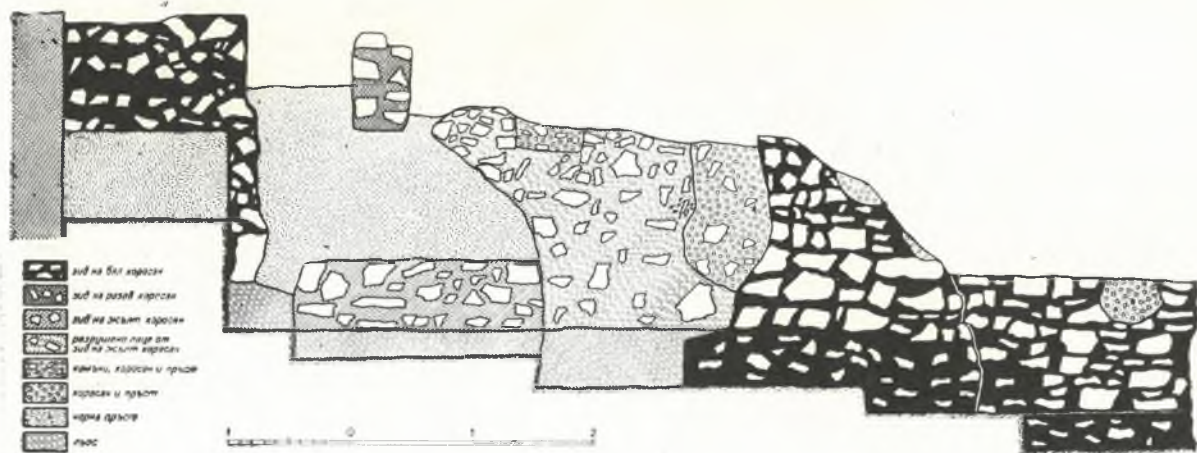

Рис. 19. Восточная стена башни 8 (внутренняя лицевая сторона)

Здесь, как и в восточной стене, нет конструктивной связи между башней и стеной. Между ними образовался шов, указывающий на то, что крепостная стена была сооружена позднее и примкнула к хорошо оформленной наружной стене башни. Шов удалось проследить на протяжении 0,70 м от торца стены, после чего он затерялся (рис. 21). Западная стена башни в этом месте

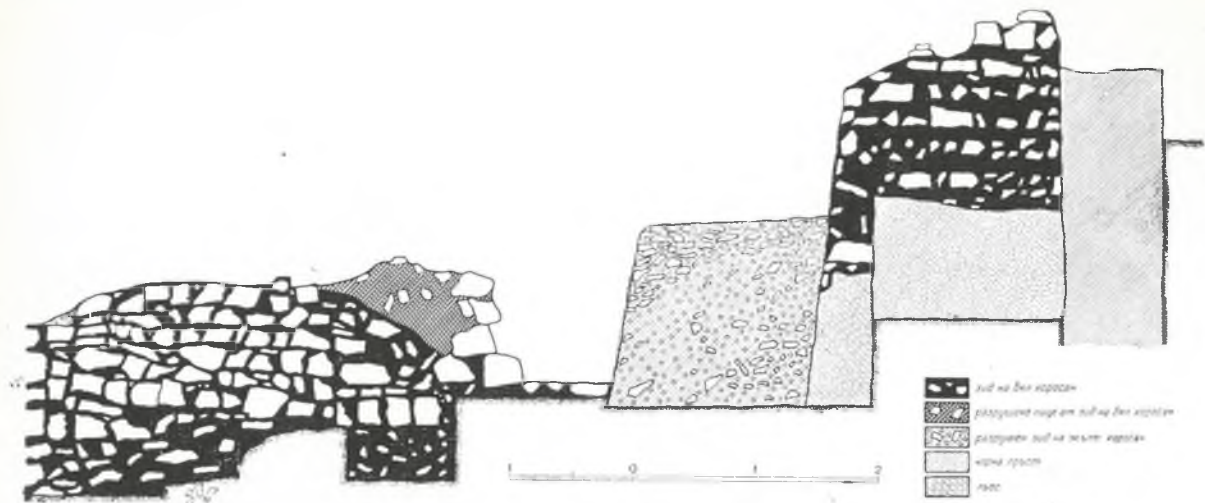

Рис. 20. Западная стена башни 8 (внутренняя лицевая сторона)

Рис. 21. Связь между башней 8 и крепостной стеной к западу от нее
а) внешняя лицевая сторона, б) внутренняя лицевая сторона

вероятно была разрушена и при сооружении крепостной стены отремонтирована и связана с ней. Существует разница и в высоте банкетов (банкет башни находится на высоте 1,05 м, а банкет стены на 0,51 м от поверхности земли). На одном из прямоугольных камней высечена надпись LEG(io) XI CL(audia). До сих пор, хотя и реже, в Нове обнаруживаются кирпичи с клеймом этого

легиона. О нем упоминается и в посвящении на одной мраморной плите.¹⁴ По ее палеографическим особенностям, надпись не можно отнести к периоду ранее второй половины III в.

К северу от башни, на высоком пологом склоне, был вскрыт фундамент стен из камня и глины, замыкающих башню с севера и являющихся частью постройки. Он лежит в чистой земле и толщина его составляет 0,65 м.

В 0,10 м от восточной стены помещения, параллельно восточной стене башни, был обнаружен фундамент в направлении с севера на юг размером $1,90 \times 0,98 \times 0,52$ м. В его кладке был применен желтый известковый раствор. С противоположной, западной стороны башни была отмечена такая же по размерам, но разрушенная стена. На месте после разрушения остались камни и известковый раствор кладки. Не подлежит сомнению, что обе стены были сооружены одновременно с ремонтом башни с применением желтого известкового раствора. Возможно, что здесь дополнительно перегородили вход в башни.

Так как башня неоднократно разрушалась, а позднее местное население использовало для своих нужд ее камни, культурные пласты довольно смешаны. Все же находки здесь дают известную картину жизни в башне. Следует отметить наличие значительного количества кирпичей с клеймом I-го Итальянского легиона. Керамика здесь представлена разнообразными по виду и форме сосудами. Значительно число фрагментов тонкостенной керамики. Большая часть сосудов была изготовлена с применением барботинной техники. Декорировка состояла из веточек, часто плюща или винограда, с расположенными вокруг листьями и плодами. Иногда весь сосуд был покрыт шишкообразным орнаментом. Первые сосуды, изготовленные с применением этой техники в Италии, относятся к царствованию Клавдия и Калигулы. Во II и III вв. и даже в начале IV в. она была широко распространена в керамическом производстве всей империи.¹⁵

Здесь тоже было обнаружено значительное число фрагментов серовато-черной керамики и фрагментов сосудов серого цвета с лощеным орнаментом, а также амфор с бороздчатой декорировкой. Было обнаружено и несколько фрагментов с желтовато-зеленой глазурью. Керамика этого типа обычно датируется IV—VI веками.

В башне было открыто и несколько фрагментов глиняных светильников, роговые ручки костяные иглы, железный ножик, бронзовая пряжка и пр.

В 1965 г. произвели шесть зондажей к северу от башен 7 и 8. Здесь предварительно инж. В. Стопиньский из Варшавы провел геофизические исследования, показавшие, что в этом месте можно натолкнуться на каменные стены, не имеющие, однако, характера крепостной стены. Они менее массивны и меньших размеров. Раскопки подтвердили результаты геофизических исследований.

Зондаж I, кв. XXXIX-26, 27, 46, 47 — размеры $11,5 \times 8,00$ м, глубина до 3,20 м. Здесь установлено несколько уровней.

Первый слой — 0,80—1,00 м от поверхности. В нем обнаружена стена в направлении с востока на северо-запад, пересекающая весь шурф. Она сложена из бутового камня на известковом растворе, в котором изредка встречаются кусочки битого кирпича. Наблюдается известная тенденция к оформлению обеих лицевых сторон стены более крупными камнями, уложенными рядами (сохранились два ряда). Толщина стены — 0,80 м, сохранившаяся высота — 0,25—0,30 м. К западу от стены была обнаружена замазка из белого известкового раствора ($2,80 \times 3,00$ м), вероятно с пола, на которой были навалены камни и кирпич. Среди обнаруженной керамики преобладают фрагменты светло-серого цвета с бороздчатым орнаментом, а также фрагменты больших сосудов (амфор, кувшинов) бледно-розового и желтоватого цвета. Ручки амфор — с глубокими отвесными желобками, а дно конусообразное с пресеченной вершиной.

На глубине 0,80—1,60 м почти не встретили культурных остатков.

¹⁴ Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов и А. Димитрова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1963 году, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 47 и 57.

¹⁵ H. Dragendorff, Terra Sigillata, Bjb, 1895, XCVI—XCVII, стр. 111—113.

Второй слой — 1,50—1,80 м начинается пластом, сильно насыщенным фрагментами кирпича и черепицы, лежащими на стене в направлении с востока на запад. Стена сложена из бутового камня на глиняном растворе. Ее толщина составляет 0,65 м, а сохранившаяся высота — 0,20—0,25 м. Керамика в этом пласте состоит главным образом из амфор бледно-розового цвета с витыми ручками и из серовато-черных горшков из песчанистой глины. Обнаружен и однорожковый светильник (кат. № 43).

Третий слой — 0,70 м толщины (на глубине от 1,80—2,50 м). Здесь обнаружено много кирпича и черепицы, часть которых с клеймом Первого италийского легиона. В керамике появляются фрагменты амфор, покрытых желтовато-белой ангобой, а также тонкостенных римских краснолаковых сосудов.

Четвертый слой — на глубине 2,50—3,20 м. Здесь остались следы большого пожара, о чем свидетельствует толстый слой золы и обгорелых материалов. В нем обнаружено большое количество фрагментов кирпича и черепицы, некоторых с клеймом, разбивших на месте большой остродонный сосуд. Керамика имеет такой же характер, как на предыдущем уровне.

Зондаж II, кв. XXXIII-390, XXXIX-10 — размеры 4,5×4 м, глубина — до 3,15 м. В нем также обнаружили четыре слоя:

Первый слой — на глубине 0,30—0,80 м (от 0 до 0,30 м составляет обрабатываемая почва). В нем обнаружена стена в направлении с северо-запада на юго-восток толщиной 0,60 м, сохранившаяся в высоту на 0,30—0,40 м. Стена сложена из бутового камня, причем в лицевой стороне употреблены более крупные камни. К западу от нее навалено в беспорядке много камней, вероятно принадлежавших разрушенной стене. На глубине 0,60 м обнаружен канал 0,60 м глубины и 0,40—0,45 м ширины, достигающий до лицевой стороны стены, а с ее западной стороны была проложена узкая дорожка, вымощенная одним рядом камней. В канале обнаружили небольшую каменную урну, упавшую горлышком вниз, и костяную иглу. Керамика состоит из фрагментов амфор желтовато-розового цвета, фрагментов сосудов с зеленой глазурью, серовато-черных горшков из песчанистой глины, а также фрагментов сосудов из тонкой глины черного цвета с лощеными полосами на поверхности.

За этим культурным пластом следует прослойка глины толщиной 0,60 м (на глубине 0,60—1,20 м).

Второй слой (1,20—1,60 м) начинается толстым слоем золы и широкой (5—8 см) полосой белого раскрошенного известкового раствора, пересекающей весь шурф. На этой глубине находились разбросанными большие обтесанные камни. Однако их невозможно связать с какой-нибудь постройкой. Керамика состоит главным образом из фрагментов больших амфор светлого желто-розоватого цвета, фрагментов серовато-черных сосудов с лощеными полосками, а также фрагментов тонкостенных небольших сосудов, покрытых красным лаком. В этом пласте было обнаружено и большое число костей домашних животных.

Третий слой (1,60—2,40 м) характеризуется изобилием фрагментов кирпича и черепицы и беспорядочно разбросанных крупных камней. Здесь постепенно увеличивается число тонкостенной римской керамики (лакированной), среди которой встречаются и фрагменты сосудов, выполненных барботинной техникой и терра сигиллата. Амфоры здесь светло-розового и светло-желтого цвета, с мелкими горизонтальными желобками на стенках.

Четвертый слой — 2,40—3,15 м — связывается со вскрытой глинобитной с примесью щебня мостовой (улица?) толщиной 0,05—0,08 м и размером 1,90×0,95 м. Южным концом она упирается в стену из бутового камня на глиняном растворе в направлении с востока на запад, шириной 0,65 м и длиной 1,55 м, сохранившуюся в высоту до 0,25—0,30 м. Керамика здесь такая же как и в предыдущем слое, но под мостовой постепенно уменьшается. На этой глубине был обнаружен круглый однорожковый светильник с рельефным изображением раковины (кат. № 35).

С 2,90—3,00 м, т. е. под уровнем мостовой, начинается чистая земля.

Зондаж IV, кв. XXXIII-269 — размеры 5×5 м. Заложен в 56 м к северу от башни 8. И здесь установлено несколько пластов (рис. 22).

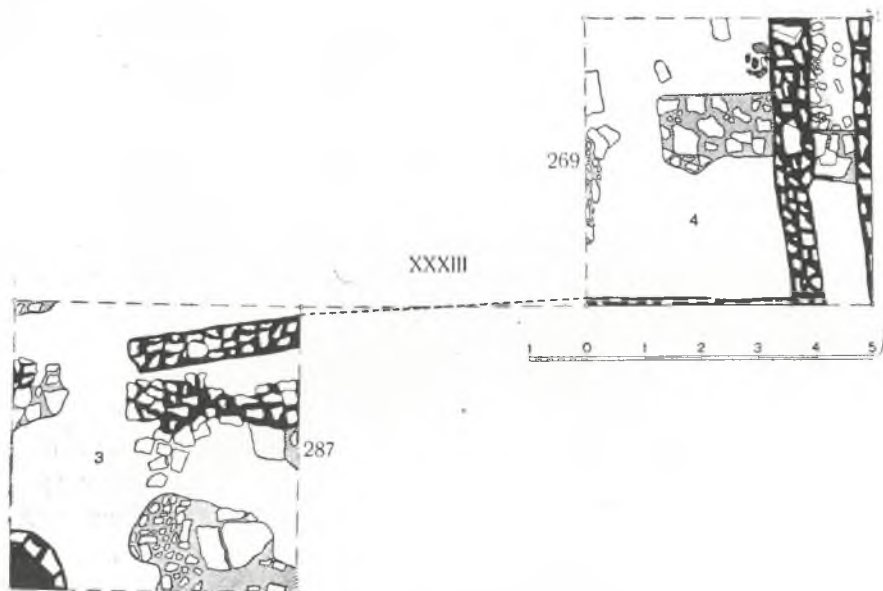

Рис. 22. План зондажей 3 и 4

Первый слой — от поверхности земли до глубины 0,80 м. На глубине 0,30 м, в северо-западной половине квадрата, попался слой рассыпанной черепицы, лежащей на средних по размерам камнях. На уровне разбросанных камней был обнаружен торец стены, сложенный из камня на глиняном растворе 0,65 м толщины. На стене и в пласте были открыты монеты Констанса и Констанция II. Керамика здесь разнообразная — много фрагментов сосудов с бороздчатой поверхностью и фрагменты красного и черного цвета.

На глубине 0,80 м в профиле западной стенки шурфа была вскрыта лицевая сторона стены в направлении с севера на юг, сложенной из камня и глины. Открытая часть стены достигала глубины 1,85 м. В 0,50 м к западу от нее была обнаружена вторая стена из камня и глины толщиной 0,65 м. Ее внешние стороны оформлены из средних по размерам камней со сглаженной поверхностью, а внутренняя часть заполнена мелкими камешками и кусками кирпича. Здесь намечается юго-восточный угол большого помещения, южная стена которого прослежена на протяжении 13 м в юго-западном направлении. Ее фундамент лежит на другой, более старой стене, также из камня и глины, толщиной 0,82 м. Здесь встречаются отдельные фрагменты тонкостенной керамики с орнаментом, выполненным барботинной техникой.

Второй слой (0,80—1,20 м) начинается пластом золы и угля, распространяющимся на весь квадрат. Керамика представлена формами и видами характерными для лежащего над ним пласта. Встречаются отдельные фрагменты тонкостенной керамики, выполненной барботинной техникой. На нескольких фрагментах кирпичей имеется клеймо Первого Итальянского легиона. Открыты две монеты Констанса и Аркадия.

Третий слой — 1,20—2,00 м изобилует кусками железного шлака и гвоздей. На глубине 2,00 м обнаружен фундамент стены в направлении с севера на юг, на которой впоследствии была надстроена новая стена. В этом пласте открыты монеты Гордиана III и Констанция II.

Зондаж III, кв. XXXIII-287 — размером 5×5 м. Вследствие уклона местности на восток имеется разница в высоте.

Первый слой ограничивается на нижней границе каменной мостовой размером 2,40×1,80 м, обнаруженной в юго-восточном углу квадрата на глубине 0,80 м от поверхности земли. Под ней имеется толстый слой золы, угля и разложившейся черепицы. К северу, хотя и сильно разрушенной, она достигает до стены из камня и глины в направлении с востока на запад. Большая часть камней лицевой стороны повывадала. В этом пласте обнаружили две монеты Аврелиана и

Рис. 23. Художественная римская керамика из зондажей

Диоклециана и много фрагментов сосудов серовато-черного цвета, с гребенчатым орнаментом и фрагменты сосудов красного или серого цвета.

Второй слой начинается со слоя разрушений, в котором обнаружили большое количество фрагментов черепицы. На глубине 1,50 м в северной половине квадрата натолкнулись на продолжение стены, идущей с востока, и являющейся частью большого помещения, обнаруженного при зондаже IV. Она проходит через весь квадрат и продолжается в западном направлении. Ее фундамент — на глубине 2,50 м. Здесь больше керамики из тонко отмученной глины, покрытой красным лаком. Увеличилось число фрагментов серой керамики с лощеными полосами.

Зондаж V, кв. XXXIII-231,211 — размером 5×5 м, глубина 2,30 м.

Первый слой — от поверхности земли до глубины 1,00 м — изобилует мелкими фрагментами кирпичей, часть которых имеют клеймо Первого Итальянского легиона. В нем обнаружена обгорелая глиняная замазка толщиной 0,10 м, вероятно принадлежащая очагу. Вокруг открыто много угольков и золы. В этом пласте открыли глиняный светильник ладиеобразной формы на высокой ножке (кат. № 46).

Второй слой начинается толстым слоем углей, золы и обгорелого при пожаре кирпича. Увеличивается число фрагментов тонкостенной керамики красного или серого цвета. Встречаются фрагменты серовато-черных горшков из песчанистой глины. Здесь были обнаружены два фрагмента латенской керамики и часть небольшого сосуда, украшенного полосой листьев плюща, выполненной барботинной техникой.

Зондаж VI представляет шурф шириной 0,80 м и длиной 43 м, в направлении с запада на восток, в пространстве между башней 8 и Южными воротами. В нескольких местах наталкивались на позднеантичные стены из камня и глины. Обнаружили раннехристианский светильник (кат. № 42) и костяную шпильку с цилиндрической головкой. Керамику составляют главным образом горшки из песчанистой глины, украшенные бороздчатым орнаментом.

КАТАЛОГ

Рис. 24. Мраморная вотивная плитка Зевса и Геры

Рис. 25. Мраморная вотивная плитка Диониса

1. Фрагмент вотивной плитки, посвященной Зевсу и Гере. Сохранились фигуры Геры с адоранткой. Богиня одета в длинный, перехваченный в двух местах поясом хитон, с жезлом в левой руке. С левой стороны внизу остались следы изображения орла.¹⁶ Размеры плитки: высота 9,5 см, ширина 7 см, толщина 1,5 см. Обнаружена в башне 1 на глубине 0,60 м (рис. 24).

2. Фрагмент вотивной плитки Диониса из мелкозернистого мрамора. Сохранилась нижняя часть туловища божества, изображенного традиционной иконографией — Дионис в рост анфас, опирающийся на правую ногу. Небритла покрывает торс и плечо. Справа от него видна голова сатира. Высота плитки 10,5 см, ширина — 11 см. Обнаружена при зондаже IV на глубине 0,45 м (рис. 25).

В Нове,¹⁷ Свиштове¹⁸ и близкой местности „Манастира“,¹⁹ к юго-западу от города, обнаружено значительное число вотивных плиток и барельефов с изображением Диониса, свидетельствующих о широком распространении его культа на территории Нове.

Рис. 26. Каменная подставка с украшением

¹⁶ Касательно вотивных плиток Зевсу и Гере срв. В. Добруски, Материали по археологията на България, МСб, XVI и XVII, 1900, стр. 56, № 12; Б. Дякович, Барельефи на трите нимфи в група със Зевс и Хера, ГПНБ, 1922, стр. 13, рис. 3.

¹⁷ Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 228, рис. 11.

¹⁸ И. Велков, Антични паметници от България, ГНМ, 1921, стр. 204—205.

¹⁹ Д. Митова-Джонова, Светилище на Дионис край Свищов, Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 21 и сл.

3. Прямоугольная подставка из белого мягкого камня на четырех ножках. В середине коническое углубление вокруг него и с трех сторон — украшение из резных зигзагообразных линий и точек. С четвертой стороны изображено лежащее в геральдической позе животное. Высота подставки 5,5 см, ширина 7,5 см, длина 8 см. Обнаружена в зондаже I, кв. XXXIX-27 на глубине 2,10 м (рис. 26).

4. Четырехгранная урна, грубо вытесанная из песчаника; к внутренности плотно примыкает круглый булыжник

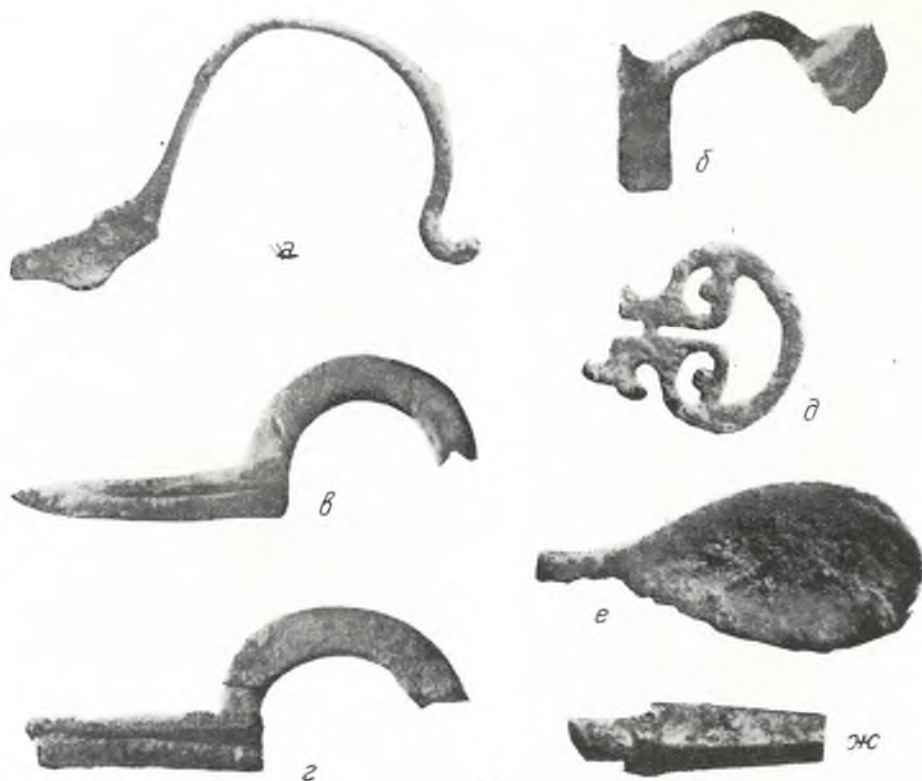

Рис. 27. Фибулы и другие бронзовые предметы

Высота урны 15 см, длина 30 см, ширина 26,5 см, толщина стенок 3,5 см. Обнаружена в зондаже II, кв. XXXIX-10, на глубине 1,25 м.

5. Пряслице биконической формы из черного камня. Высота 1,8 см, диаметр 3 см. Обнаружено в зондаже II, кв. XXXIII-390 на глубине 1,70 м.

6. Каменный брусок прямоугольного сечения. От длительного употребления стороны стерлись. Длина 7 см. Обнаружен в кв. XXXIX-93 на глубине 2,40 м.

7. Бронзовая коленчатая фибула с массивной дужкой. приемник представляет собой отвесную пластинку, сломанную в конце, булавка отсутствует. Длина 3,8 см. Обнаружена в башне 2 на глубине 1,70 м (рис. 27 б).

Фибулы этого типа, появляющиеся во второй половине I в., широко распространяются во II—III вв.²⁰

8. Бронзовая фибула. Дужка представляет собой пластинку, на одном конце образующую колечко, а в другом — переходящую в приемник треугольной формы. Поверхность украшена рядом вырезанных кружков. Булавка отсутствует. Длина 6,5 см, высота 3 см. Обнаружена в зондаже II, кв. XXXIX (рис. 27 а).

Фибула, подобная этой, хранится в Национальном археологическом музее в Бухаресте и датирована II в.

9. Фрагмент крестообразной (Т-образной) бронзовой фибулы. Сохранились приемник и часть дужки, верхняя сторона которой украшена пучком вырезанных линий. Длина 6,6 см. Обнаружена в кв. XXXIII-306 на глубине 0,20 м (рис. 27 г).

10. Бронзовая фибула крестообразной формы. Задняя часть дужки и булавка отсутствуют. Длина 6 см. Дужка украшена пучком поперечных черточек. Обнаружена в кв. XXXIX-90 на глубине 0,44 м (рис. 27 в).

Этот тип фибул датируют IV в.²¹

11. Бронзовая фигурка орла с опущенными крыльями, ступившего на треугольную полую пирамиду. Высота 7 см. Обнаружена в башне 5 на глубине 0,95 м (рис. 28).

Подобный орел на полую пирамиду был найден в кирпичной гробнице близ с. Гиген вместе с глиняными светильниками и монетой Гордиана.²²

12. Миниатюрная пряжка из бронзовой проволоки круглого сечения с двойной овальной пластинкой, пропу-

²¹ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г., ИАИ, XXIX, 1966, каталог № 18 и 19 и указ. лит.; А. К. Амброз, Фибулы юга европейской части СССР, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д1—30, Москва 1966, стр. 75 сл., табл. 12.

²² Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI 1930/1931, стр. 129, рис. 122; Срв. также Collection Hélène Stathatos III, стр. 100, табл. XIV-35.

²⁰ I. Kovrig, Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Budapest 1937, стр. 120—122, табл. IX—80.

Рис. 28. Бронзовая фигурка орла из башни 5

щенной через колечко, к которой прикреплен язычок. Длина 1,6 см, ширина 1,2 см. Обнаружена к северу от Южных ворот. Подобную пряжку опубликовала Г. Рихтер.²³

13. Бронзовая ажурная поясная пряжка, язычок отсутствует. Размеры 3×2,5 см. Обнаружена в башне 1, на глубине 2,00 м (рис. 27 д).²⁴

14. Круглая бронзовая аппликация от замка, украшенная тремя концентрическими кругами.²⁵ Диаметр сохранившейся части 6 см. Обнаружена в кв. XXXIII-269 на глубине 1,40—1,70 м.

15. Бронзовый ключ. Хорошо сохранился. Длина 7,5 см. Обнаружен в кв. XXXIII-269 на глубине 0,80—1,00 м.

16. Бронзовая игла, сплюснутая наверху, с маленьким отверстием в середине, заполненным бронзовой заклепкой. Длина 8,8 см. Обнаружена в кв. XXXIII-269 на глубине 1,65 м.

17. Бронзовая шпилька для прически, сломанная в середине. Головка в форме диска. Длина 7 см. Обнаружен в насыпи.

18. Свинцовое пряслице в форме пресеченного конуса. Хорошо сохранилось. Высота 0,9 см, диаметр 2,2 см. Обнаружено в кв. XXXIII-287 на глубине 0,80 м.

19. Костяная аппликация в форме пресеченного конуса. Лицевая сторона украшена вырезанным геометрическим орнаментом, составленным из линий и кружков, расположенных в различных сочетаниях. Две горизонтальные полосы сверху и снизу окаймляют узор. Длина 4,3 см, ши-

рина 1,8—1,4 см. Обнаружена у Южных ворот на уровне банкета (рис. 29 ж).

Подобные костяные предметы были обнаружены при раскопках Кюстендилского Хисарлыка²⁶ и бань в Хисаре.²⁷

20. Костяная шпилька для прически с цилиндрической головкой. Кончик отломан. Длина 6,7 см. Обнаружена в кв. XXXIII-287 на глубине 1,80—2,00 м.

Подобная костяная шпилька с овальной головкой была обнаружена при раскопках некрополя в Лауриакуме и датирована второй половиной III — первой половиной IV в.²⁸

21. Костяная шпилька для прически веретенообразной формы с головкой в форме шестигранной призмы с усеченными концами.²⁹ Кончик отломан. Длина 8,9 см. Обнаружена в башне 8, кв. XXXIX-91 на глубине 1,20 м (рис. 29 г).

22. Костяная шпилька для прически с головкой в форме шишки, с профильным колечком у основания. Кончик отломан. Длина 7,3 см. Обнаружена в кв. XXXIII-178 на глубине 2,05 м (рис. 29 б).

23. Костяная шпилька для прически с головкой в форме шишки с заостренным верхом, под ней два профильных колечка. Длина 11 см. Обнаружена в башне 1 на глубине 2,40—2,60 м (рис. 29 а).

Две подобные вышеупомянутым шпильки были обнаружены в погребении римского некрополя Сливена³⁰ и в Дакии.³¹

24. Костяная шпилька для прически с головкой в виде слегка сплюсненного шарика, украшенного вырезанными S-образными линиями. Длина 10 см. Обнаружена в зондаже II, кв. XXXIX-10 на глубине 1,20 м.

25. Костяная шпилька для прически, сломанная в середине, с конической головкой. Длина 11,5 см. Обнаружена в кв. XXXIII-173 на глубине 1,80 м (рис. 29 д).

26. Фрагмент костяного гребня с двумя рядами зубцов; одни из них — более крупные (сохранились только у основания), другие — мелкие. С обеих сторон рамка шириной 1,2 см. Длина 3,8 см, ширина 4,8 см. Обнаружен в насыпи.

Подобные гребни были обнаружены и на других римских объектах у нас, главным образом в банях или погребениях.³² Гребни такой же формы, вместе с другими украшениями и туалетными принадлежностями, встречаются и в Дакии.³³

27. Цилиндрический полый костяной предмет, слегка расширенный внизу, украшенный вырезанными концентрическими линиями. Длина 3 см. Обнаружен в кв. XXXIX-84 на глубине 0,70 м.

28. Маленькая ручка из слоновой кости, завершающаяся на одном конце искусно исполненной головой пан-

²³ G. Richter, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New York, 1915, стр. 332, рис. 1079.

²⁴ A. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum, Das Ziegefeld, Forschungen in Lauriacum*, 4/5, 1957, стр. 144, табл. XLIX—10а, б; стр. 138, табл. LVII—6.

²⁵ Л. Мънзова, Дръжки и аппликации на касетки от римската епоха в Археологически музей в София, *Археология*, VII, 1965, кн. 1, стр. 38.

²⁶ Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлык и неговите старини ИАД, VII, 1919/1920, стр. 110—111, рис. 88 — определят их как ручки

²⁷ Д. Цончев, *Археологически вести*, ГНМПл, II, 1950, стр. 22.

²⁸ A. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum, Das Espelmauf-feld, Forschungen in Lauriacum*, 8, 1962, стр. 51, табл. XXII, могила 62.

²⁹ Там же, стр. 66, табл. XXII—4,5, могила 60.

³⁰ Е. Бачова, Нови археологически материали от Сливен, *Археология*, VI, 1964, кн. 2, стр. 57, рис. 16.

³¹ M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilak*, MCA, II, 1956, стр. 697, рис. 5—12.

³² Я. Младенова, Дървени римски тоалетни принадлежности, *Археология*, III, 1961, кн. 4, стр. 50, рис. 4, 5, 6.

³³ P. Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, MCA, VIII, 1962, стр. 582, рис. 18—5.

Рис. 29. Костяные предметы

теры. Другой конец слегка сплюснен и там сохранились следы металлического предмета, к которому она была прикреплена. Длина 6,2 см. Обнаружена в кв. XXXIII в насыпи (рис. 29 г).

Подобные ручки были обнаружены при раскопках в Галлии и в Рейнской области. Обычно их считают черенком ножигов или ключей.³⁴

29. Костяной свисток. Длина 4,4 см. Обнаружен в башне 1 на глубине 2,00—2,20 м.

30. Выделанный олений рог цилиндрической формы. Длина 8,5 см, диаметр отверстия 3,9 и 3,6 см. Обнаружен в кв. XXXIII-269 на глубине 2,00—2,30 м.

31. Ручка из оленьего рога. На широком конце сохранилась часть железного предмета, к которому она была прикреплена, вероятно ножа. Длина 10 см. Обнаружена у банкета Южных ворот.

32. Костяной предмет из оленьего рога. От длительного употребления его поверхность сильно стерта. Кончик отломан. Широкая сторона выдолблена и приспособлена для втыкания какого-то предмета. Сбоку отверстие. Длина 11,5 см, диаметр отверстия 2,5 см. Обнаружен в кв. XXXIX на глубине 1,05 м.

33. Костяное пряслице веретена полусферической формы.³⁵ Диаметр 4,3 см. Обнаружено в кв. XXXIII-294 на глубине 0,90 м.

34. Два фрагмента округлого однорожкового светильника из светло-розовой глины с покрытием темно-коричневым лаком, с плотной ручкой с маленькой дыркой посередине. Диск вогнутый, окаймленный тремя вырезанными концентрическими кругами. Рожок с волютами у основания отломан. Обнаружен в башне 1 на глубине 2,40—2,60 м (рис. 30 а).

³⁴ Expedition Ernst von Sieglin, Band II, 3 Teil, Die Griechisch-ägyptische Sammlung, Leipzig, 1913, стр. 234, табл. LVIII—II, 13; S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine, Paris, 1910, стр. 476, рис. 1—3.

¹³ Известия на Археологический и-т, т. XXX

³⁵ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1963 году, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 59, рис. 26.

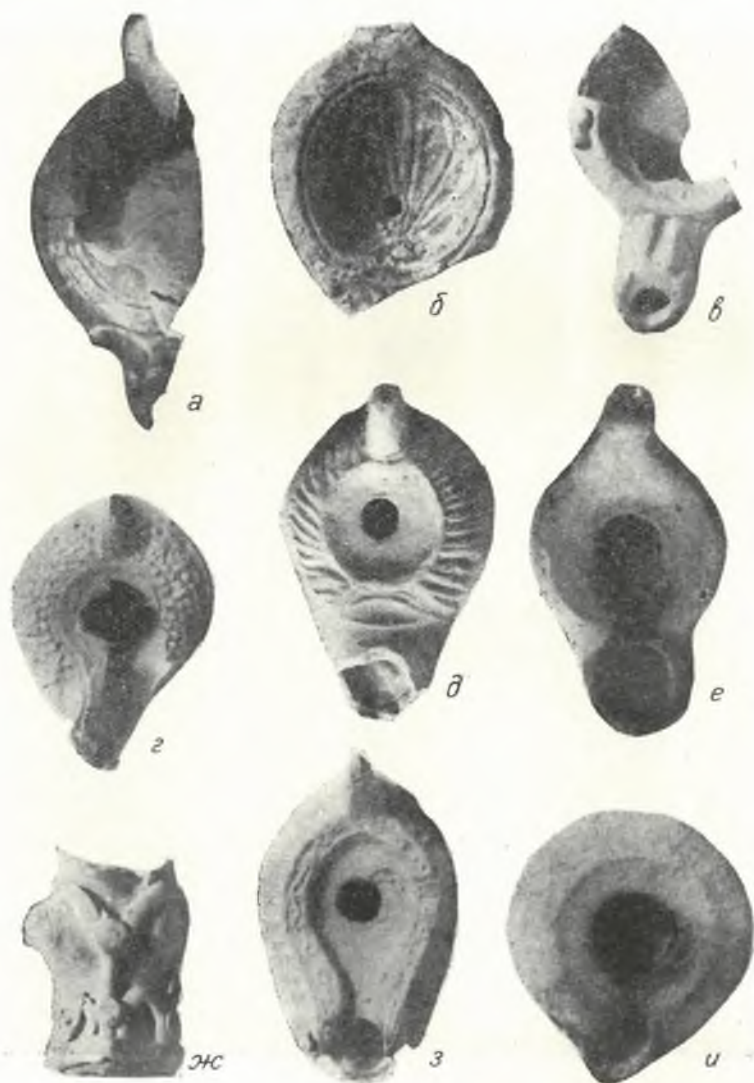

Рис. 30. Глиняные светильники и терракота

Такие светильники были обнаружены в Нове³⁶ и датированы I в. и началом II в.

35. Круглый однорожковый светильник из светло-коричневой глины с лакировкой того же цвета. На диске рельефное изображение раковины. Рожок и ручка отсутствуют. У основания фитильника остались следы волют. Диаметр 6,6 см. Обнаружена в зондаже II, кв. XXXIII-390 на глубине 2,50 м (рис. 30 б).

Лампы такой формы и с такой декорировкой были обнаружены при раскопках Афинской агоры.³⁷

36. Однорожковый глиняный светильник с небольшой ручкой. Диск вместе с частью фитильника отломан. Глина серовато-белая, тонко отмученная. Вогнутый диск окаймлен двумя рельефными линиями, переходящими на рожок. Широкие плечи украшены выпуклыми крапинками. Дно окаймлено рельефным кольцом. С него на ручку и фитильник переходят две косые линии. Длина 10 см, ширина 7 см,

высота 2,4 см. Обнаружен в зондаже V, кв. XXXIII-231 на глубине 0,30 м (рис. 30 г).

Д. Ивани сообщает о двух подобных светильниках из Паннонии и датирует их I и началом II в.,³⁸ но, возможно, их употребляли более продолжительное время.

37. Фрагмент светильника с округлым туловом и выдающимся вперед рожком. Диск, большая часть которого отломана, окаймлен рельефным кольцом. На наклоненных плечах имеется две крапинки. На дне, окаймленном пластичным кругом, остались следы нескольких сильно стертых букв клейма гончара. Обнаружена в кв. XXXIII-211 на глубине 1,30—1,50 м (рис. 30 в).

Этот светильник принадлежит к ранней группе Firmalampen, у которых круг по краям диска замкнут и на рожке имеется узкий желобок. Они датируются I в.³⁹

³⁶ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г., ИАИ, XXIX, 1966, стр. 111 и 112 и указ. лит.

³⁷ J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora, VII, 1961, стр. 86, № 158, табл. 6.

³⁸ D. Ivanyi, Die Pannonischen Lampen, Budapest, 1935, стр. 12, табл. XXV—5,7; H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, London, 1914, стр. 73, табл. XIV, рис. 492.

³⁹ D. Ivanyi, указ. соч., стр. 15—19, табл. XLVIII—LIV; D. Tudor Sucidava, III, Dacia XI—XII, 1945/1947, стр. 168, рис. 20—4 и указ. литература.

38. Фрагмент однофитильного округлого светильника из светло-красной глины. Сохранились широкая лентообразная ручка и часть резервуара. Диск, окаймленный двумя concentрическими кругами рельефных крапинок, украшен рельефным крестом; плечи которого составлены из трех выпуклых линий. Обнаружен в башне 1 на глубине 2,20 м (рис. 4).

Светильник подобной формы и декорировки, с крестом на диске, обнаружен в Бутово.⁴⁰

39. Фрагмент однорожкового светильника из светло-красной глины с лакировкой того же цвета. Диск по краям окружен полосой чередующихся гроздей винограда и розеток, которая в двух местах пересечена плотными лентами. Внутри диска имеются два вырезанных concentрических круга. Сохранился фрагмент изогнутой ручки. Обнаружен в башне 1 на глубине 2,00 м.

Светильники этого типа принадлежат к так называемым греческим светильникам римского периода. Их изготовляли с II до IV в.⁴¹

40. Светильник грушеобразной формы из сероватобелой глины. Спускающиеся плечи украшены врезанными наклонными линиями. Рожок широкий выдающийся вперед, в настоящее время отломан, ручка массивная. Длина 8 см, высота 3,5 см, диаметр 6 см. Обнаружен в башне 1 на глубине 1,40 м (рис. 30 д).

Светильники этого типа часто встречаются у нас⁴² и на северном побережье Черного моря.⁴³ Они датируются обычно III в.

41. Фрагмент однорожкового светильника из бледно-красной глины, диск вогнутый, плечи наклонные, украшенные вырезанным орнаментом из черточек и кружков. Обнаружен в зондаже I, кв. XXXIX-26 на глубине 1,40 м.

42. Однорожковый глиняный светильник с продолговато-округлым корпусом и массивной заостренной на верхнем конце ручкой. Часть рожка отсутствует. Светильник сделан из отмученной глины, приобретшей после обжига светло-коричневую окраску. Вогнутый диск с небольшим отверстием в середине, окаймлен узким бордюром из кружков и черточек. На плечах имеется орнамент из поперечных черточек. Дно окаймлено пластичным кольцом. Длина 9,8 см, ширина 7 см, высота 2,3 см. Обнаружен в зондаже VI на глубине 0,50 м (рис. 30 з).

43. Фрагмент однорожкового светильника из плохо отмученной глины светло-красного цвета, грушеобразной формы слегка удлиненной, рожок округленный с большим отверстием и плотной ручкой. Часть рожка, диска и ручки отломана. Длина 7,8 см. Обнаружена в зондаже I, кв. XXXIX-27 на глубине 1,50 м.

44. Однофитильный светильник из серой глины с круглым резервуаром, рожок слегка выступает вперед и закруглен, с большим отверстием и плотной ручкой. Длина

9 см, высота 7,5 см, диаметр 5 см. Обнаружен в башне 1 на глубине 0,60 м (рис. 30 е).

45. Однорожковый светильник округлой формы с сильно выступающим вперед фитильником без украшений. Изготовлен из плохо отмученной глины светло-розового цвета. Плоский диск с широким отверстием окаймлен выпуклым кругом. Длина 8,2 см, ширина 7,1 см, высота 2,5 см. Обнаружен в кв. XXXIII на глубине 1,00—1,20 м.

Светильники 42—45 характерны для позднеантичного периода.⁴⁴

46. Однорожковой светильник из плохо отмученной глины серовато-черного цвета с толстыми стенками. Часть рожка и ножки отломана. Лампа ладиеобразной формы на высокой круглой в сечении ножке, приспособленной для прикрепления к подставке. Круглое отверстие в диске окаймлено высоким бордюром. Длина 9,8 см, ширина 6,1 см, высота 7,1 см. Обнаружен в зондаже V, кв., XXXIII-231 на глубине 0,80—1,00 м.

Светильник такой же формы обнаружен в древнехристианской гробнице близ с. Бистрица⁴⁵ и датируется IV—V в. К тому же периоду относится подобный светильник, обнаруженный при раскопках Сучидавы.⁴⁶

47. Фрагмент терракоты — игрушка. Сохранилась только голова лошади. Глина светло-красного цвета. Уздечка и ее фалары выполнены путем прилепления лент и шариков. С обеих сторон морды лошади имеется круглое отверстие. Высота 6 см. Обнаружена в зондаже I, кв. XXXIX-27 на глубине 1,40 м (рис. 30 ж).

Подобные игрушки были обнаружены при раскопках Афинской агоры и датируются IV в.⁴⁷

48. Ручка амфоры с клеймом. Клеймо имеет форму удлиненного прямоугольника с отломанной передней частью; сохранилась длина 5,5 см и ширина 1,5 см. Эмблемы нет. Надпись однострочная на греческом языке — ΤΑΥΛΟΥ. По форме клеймо весьма напоминает два клейма в Археологическом музее в Варне, которые определены как родосские.⁴⁸ По глине и технике изготовления они также напоминают родосские амфоры. В клейме из Нове, однако, сечение ручки эллиптическое, в отличие от характерного для ручек родосских амфор круглого сечения. Кроме того, само клеймо большей своей частью расположено на вертикальной, а не горизонтальной части ручки. Ввиду этих особенностей клеймо нельзя считать родосским. По типу и палеографическим особенностям относится к III—II в. до н. э. и происходит из какого-то эллинистического торгового центра.⁴⁹ Размеры ручки — длина 7 см, ширина 4,4 см, толщина 2 см. Обнаружена в башне 1 на глубине 2,40 м (рис. 4).

49. Малая миска из светло-красной глины. Поверхность покрыта коричнево-красным лаком. На дне с внут-

⁴⁰ Д. Цончев, Новооткрити старини, ИАИ, VIII, 1934, стр. 456, рис. 278; Б. Султов Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 32, рис. 6.

⁴¹ J. Perlzweig, указ. соч., табл. 51; М. Чичикова, Антични лампи с марки от Одесос, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 311 и указ. там литература.

⁴² Д. Овчаров, Трако-римски некропол до Търговище, Археология, VII, 1965, кн. 1, стр. 36, обр. 2; М. Чичикова, указ. соч., стр. 317, № 17—21.

⁴³ М. А. Наливкина, Раскопки юго-восточного участка Та-наиса (1960—1961 г.), Древности нижнего Дона, Москва, 1965, стр. 146, обр. 18.

⁴⁴ D. Tudor, указ. соч., стр. 166—167, рис. 19—1, 2, 6, 7, 8, 11 — датирует лампы этого типа IV—V в.

⁴⁵ С. Станчев, Старохристианска гробница при с. Бистрица, ИАИ, XVII, 1950, стр. 283, рис. 232—2.

⁴⁶ D. Tudor, указ. соч., стр. 168, рис. 19—12.

⁴⁷ W. Grandjouan, Terracottas and plastic Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora, VI, 1961, стр. 66—67, № 781, табл. 19.

⁴⁸ М. Мирчев, Амфорите с печати от музея във Варна, София, 1958, стр. 34, № 144; стр. 35, № 155.

⁴⁹ За определение клейма высказываем благодарность А. Балканской сотруднице Археологического института и музея БАН.

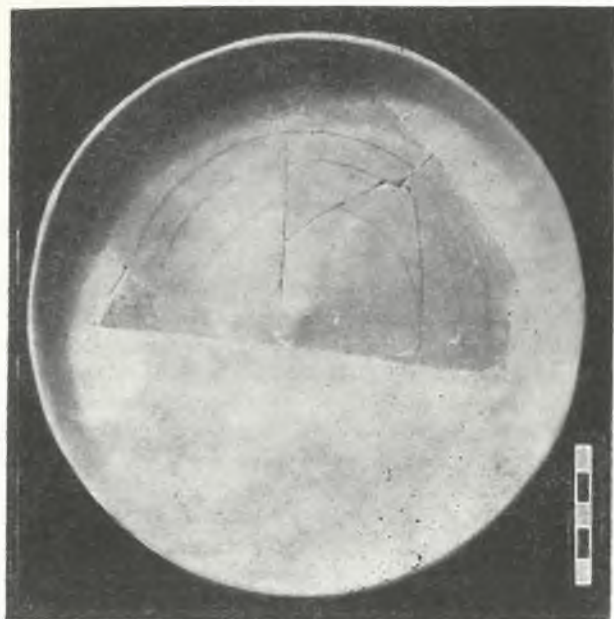

Рис. 31. Глиняная краснолаковая миска из башни 2

ренной стороны — концентрические круги черного цвета. Диаметр 20 см, высота 2,8 см (реставрирована). Обнаружена в башне 2 на глубине 1,70 м (рис. 31).

Подобные миски обнаружены в Пловдиве и датированы второй половиной II и началом III вв.⁵⁰

50. Кувшин из светло-серой глины с ровным дном, с широкой шейкой, округлым туловом, изготовлен вруч-

Этот орнамент характерен для конца бронзового и начала железного века. Высота 10 см, с ручкой — 12 см, диаметр корпуса 12, диаметр дна 5,5 см. Обнаружен в 2 метрах к востоку от восточной стены башни 5 на глубине 2,00 м от торца крепостной стены (рис. 32 б).

51. Мелкая чаша из светло-серой глины, выработанная вручную, с хорошо сглаженной поверхностью. Борт венчика, окаймленный двумя вырезанными линиями, имеет косые канелюры. Ручка высокая, также с канелюрами, а на дне имеется небольшой омфал, расположенный не в центре, а ближе к ручке, вследствие чего борт чашки кажется косо срезанным. Высота 5 см, диаметр устья 10 см. Обнаружена в 3,70 м к востоку от восточной стены башни 5 на глубине 1,70 м от торца крепостной стены (рис. 32 а).

Чаши этого вида полусферической формы были обнаружены в Гигене, Новграде, Букьевцах и в Оряховском районе. По форме они весьма близки к маленьким золотым чашам Вылчитрынского клада, что позволяет нам их датировать концом бронзового и началом железного века.⁵¹

52. Бронзовый наконечник для стрелы трехгранной формы. Кончик и часть втулки отломаны. Длина 3,5 см. Обнаружен в кв. XXXIII-178 на глубине 1,25 м.

Стрелы этого вида нам хорошо известны из фракийских некрополей близ сел Дуванлий,⁵² Брезово⁵³ и г. Враца⁵⁴ и др. и датируются V—IV в. до н. э. (рис. 27 ж).

53. Глиняное пряслице серовато-белого цвета двойно-конусоидной формы. Диаметр 3,5 см. Обнаружено в башне 1 на глубине 1,20—1,40 м.

54. Стекла́нная бусина светло-зеленого цвета с отвесно вырезанными линиями. Диаметр 1,8 см. Обнаружена в кв. XXXIII-231 на глубине 1,60 м.

Подобные бусы обнаружены в Софийском некрополе и датируются III в.⁵⁵

Рис. 32. Глиняные сосуды из ранних погребений

ную. Шейка у основания украшена наклонными линиями, нанесенными шнуром и окаймленными сверху и снизу горизонтально вырезанной линией. Под этим поясом следует другой пояс из вырезанных двойных треугольников.

⁵⁰ Л. Ботушарова, Археологически паметници от квартал „Беломорски“, Пловдив, ГНАМП IV, 1960, стр. 174—175, рис. 6.

⁵¹ В. Мик ов, Златното съкровище от Вълчитрън, София, 1958, стр. 29—32, табл. IX и указанная там литература.

⁵² Б. Ф и л о в, Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско, София, 1934, стр. 72, рис. 73 и стр. 225.

⁵³ И в. В е л к о в, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, VIII, 1934, стр. 6, рис. 5.

⁵⁴ И в. В е н е д и к о в, Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца, Археология, VIII, 1966, кн. 1, стр. 12.

⁵⁵ Г. Д ж и н г о в, Дренното стъкло и стъклопроизводство в България, Археология, VII, 1965, кн. 4, стр. 19, рис. 11.

НОВИ ДАННИ ЗА ХИСАРСКИТЕ СТЕНИ

Стефан Бояджиев

Хисарските крепостни стени са едни от най-добре запазените римски стени не само у нас, но и на Балканския полуостров. Това ги прави особено ценни за науката, тъй като в тях са съхранени редица данни, изясняващи важни похвати на римското военно строителство. Досега те са проучвани по-основно от двама изследвачи: Б. Филов и Д. Цончев. Първите изследвания са правени през 1909 г. от Филов.¹ Успоредно с наблюденията си върху стърчащите над земята стени той предприема и редица сондажи, в един от които попада на така наречената базилика I. Това е една особена двукорабна базилика, долепена до вътрешното лице на южната крепостна стена. Тълкувайки крепостните стени и долепената до тях базилика, Филов приема, че първоначално тук е била построена трикорабна базилика. Корабите ѝ били разделени помежду си чрез три двойки квадратни тухлени стълбове. Към изток църквата завършвала с тристранна апсида, а пред притвора ѝ се простирал силно удължен атриум. В югоизточния ъгъл на атриума стърчали разрушените зидове, които вероятно служели за жилище на клисаря. Впоследствие южният кораб бил разрушен и на негово място била построена крепостна стена. Разрушаването на южния кораб се е налагало от обстоятелството, че на юг от базиликата теренът се е спускал стръмно надолу и не е било удобно да се построи стената върху самия склон. Въз основа на архитектурните форми на църквата разкопвачът датира базиликата в V в., а построената според него след това крепостна стена той поставя в VI в.

Тази теза бе изцяло приета до 1928 г., когато в съседната на крепостната стена Момина баня бе открита нова масивна стена от смесена зидария с вграден в нея тухлен надпис.² Появата на новата стена, чиято дата на градеж безусловно се определя от тухления надпис в самото начало на IV в. (около 308 г.), дава повод на по-сетнешните изследвачи да приемат, че крепостните стени са близки по време с нея. Новото датiranje на крепостните стени обаче внася известно несъгласуване в тезата на Филов. Получава се така, че църквата, която въз основа на своите особености действително принадлежи на V в., трябва според установената теза да предхожда по време изграждането на крепостните стени, датирани вече в самото начало на IV в. Тази несъгласуваност между новите данни и съществуващата теза създава известна трудност на Д. Цончев, който в една обширна студия прави опит да датира крепостните стени на Хисар.³ След обстоен преглед на строителството на крепостни стени по цялата римска империя Цончев приема една твърде широка граница на датiranje — най-рано края на III в. и най-късно началото на V в.⁴ Малко след това обаче под влияние на споменатата теза той се конкретизира, като

¹ Б. Филов, Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика, ИАД, II, 1911, стр. 125.

² И. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, 1929, стр. 579—580.

³ Д. Цончев, Хисарските бани, ГПНБМ, София, 1937; В. Миков, С. Хисар, историко-археологически бележки, София, 1932, стр. 15.

⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 127.

казва, че базилика 1 е построена през IV в., а Хисарската крепост — вероятно през втората половина на IV в. или началото на V в.⁵ С това Цончев само измества датите на двата строежа — от V и VI в IV в., но продължава да поддържа същата последователност на строежите, а именно че първа е издигната базиликата, а след това крепостната стена.

През 1954 г. се занимахме за първи път с проучването на Хисарските крепостни стени и базилика 1. От малкото останки на църквата, които все още можеха да се видят над земята, както и от изложението на фактическия материал, предаден от разкопвача, достигнахме до заключението, че тълкуването на двата паметника и предлаганите датировки се нуждаят от допълнения и някои корекции. Основание за това ни дават следните обстоятелства:

1. Особеностите на плана на базиликата. Както сам Филев казва,⁶ планът на базиликата е съвсем неправилен. Не само че тя се състои от два кораба, но различните ѝ помещения, врати, зидове, колони и другите детайли не подхождат на една предварително замислена базилика. Характерно е например, че двете врати — на средния кораб и тези на средната част на притвора — не съвпадат с главната ос на църквата и са по-малки от вратите на северния кораб.

По отношение на атриума Филев напълно неубедително предполага, че стълбовете западно от църквата принадлежат на църковен двор. Ако действително тук имаме работа с атриум, то тогава би било странно, че неговите стълбове, които са пригодени да носят един лек и малък покрив, са много по-масивни от тези, които носят цялата тежест на големия покрив на църквата. Освен това очевидно е, че покривът на атриума не може да се построи само върху една редица стълбове. Във всички досега известни църковни дворове покривът над колонадите се носи от два реда подпори — отвътре от колони, а отвън от плътни стени.

2. Различията в нивата. В своето описание разкопвачът казва, че подът на средния кораб заема най-високата част на църквата. На около 0,45 м по-ниско лежи нивото на „коридора“ между средния кораб и потерната на крепостната стена. Най-ниско е нивото на „атриума“ — 1,10 м, под пода на средния кораб. Разликата между подовете на църквата и атриума се обяснява с денивелация на терена, който разкопвачът смята, че е наклонен към запад. Обаче опитът му да намери поне следи от стълби пред западното лице на притвора останали напразни.⁷

3. Техническата невъзможност да се „отреже“ северното крило на сградата, без да се наруши целият покрив. Според Филев при отрязването на южния кораб били премахнати тухлените стълбове, разделящи този кораб от средния.⁸ Очевидно е, че при премахването на казаните стълбове покривът на средния кораб би паднал. Ако пък приемем, че отрязването на южния кораб е станало, след като пространството между колоните е било запълнено с нова зидария, то тогава би трябвало от първоначалните стълбове да останат поне основите. Днес обаче виждаме, че стената между крепостната стена и средния кораб е градена изцяло.

4. Несполучливият избор да се постави стълбата на крепостната стена и потерната точно пред съществуващата църква. Ако крепостната стена е била построена след „отрязването“ на южния кораб на базиликата, то никой стратег строител не би избрал такова неблагоприятно място.

От изложения дотук анализ върху схващанията на Филев се вижда, че така наречената базилика 1 не е замислена и построена отведнъж като трикорабна постройка. За да си изясним нейния първоначален план и въобще връзката, която съществува между нея и крепостната стена, през 1954 г. направихме няколко сондажи. Резултатите от сондажите ни дават твърде точна картина за реда на построяването на двата паметника. Същевременно те съществено допринасят за правилното датиране на крепостните стени.

Първата особеност, която разкрихме в устройството на базиликата, се състои в това, че по-голямата част от нейните зидове принадлежат на една по-стара постройка.⁹ Послед-

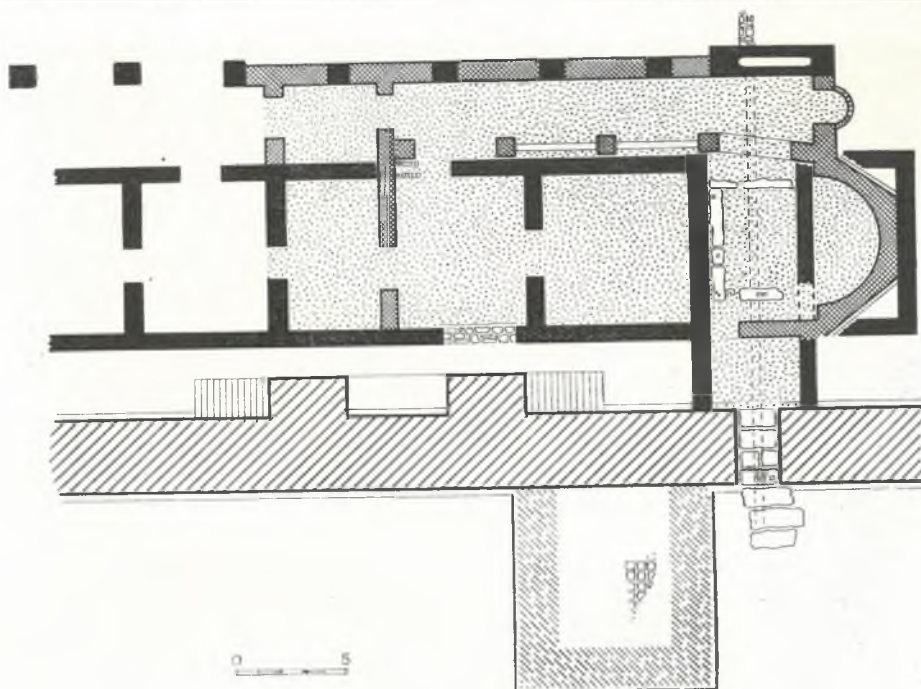
⁵ Д. Цончев, цит. съч., стр. 127.

⁶ Б. Филев, цит. съч., стр. 128; P. Lemerle, Philippi et la Macédoine orientale, Paris, 1945, стр. 303, обр. 1.

⁷ Б. Филев, цит. съч., стр. 132.

⁸ Пак там, стр. 128.

⁹ Б. Филев, цит. съч., стр. 132.

Обр. 1. План на базиликата с част от крепостната стена
Eig. 1. Plan de la basilique avec une partie du mur d'enceinte

ната, както се вижда от нашия план (обр. 1), представлява продълговата сграда, която започва на запад от потерната и следва успоредно крепостната стена. По протежението на дължината, която изследвахме, тя е съставена от три цели помещения. Към запад се очертават надлъжните стени на едно четвъртито помещение, което по всяка вероятност не е последното. Една анфилада от три врати, разположени в средата на междинните стени, разделящи помещенията помежду им, дава възможност да се премине от едно помещение в друго. Друга по-широка врата, която по-късно е зазидана (обр. 2) и се намира в югоизточния ъгъл на второто помещение от изток, извежда на запад от него. На север от помещенията се излиза през две широки врати, които се намират на северните стени на второто и третото помещение.

Към обема на първоначалната постройка спадат двата продълговати коридора, простиращи се от двете страни по дължината на средните помещения. Южният коридор е образуван от крепостната стена и южната стена на помещенията. Нормалната ширина на южния коридор е 3,12 м, обаче точно пред споменатите помещения той е стеснен от масива на двураменната стълба, извеждаща бойците върху площадката на крепостната стена. Откъм изток южният коридор е затворен от една стена, която в същност се явява като продължение на източното помещение.

Северният коридор има по-друго устройство. Отвътре той е ограничен от плътна стена, а отвън от поредица масивни тухлени стълбове — тези именно, които Филев смята за колонада на църковния атриум.¹⁰ В същност това съвсем не е атриум, а колонада, принадлежаща на един портик пред постройката.

На изток от описаната дотук постройка, точно под апсидата на базиликата, започват останките на друга постройка, подобна на първата.¹¹ От нея разкрихме само крайното западно помещение (обр. 1).

¹⁰ Б. Филев, цит. съч., стр. 132.

¹¹ Че тук са налице две постройки вляво на потерната, ни подсказва разположението на редица подобни други сгради, разкрити до източната половина на южната стена. Същевременно обаче кухият продълговат стълб, намиращ се точно срещу потерната, като че ли свързва двете части на една обща сграда.

Обр. 2. Потерната и част от кулата на първоначалната крепостна стена
 Fig. 2. La poterne et une partie de la tour du premier mur d'enceinte

Между двете продълговати постройки преминава канал, извеждащ нечистите и дъждовните води вън от града. Стените на канала са от ломени камъни, споени с хоросан, а дъното му е настлано с тухли. Първоначално каналът е бил покрит по цялата си дължина с правилен полуцилиндричен свод. Тогава височината му достигала 0,61 м. Впоследствие след разрушаване на тази част на канала, която се намира под „средния кораб“ на базиликата, сводът на канала бил преизграден, като този път височината на канала достигала 0,86 м. Както ще видим по-долу, преправката на канала стои в определена зависимост с изграждането на базиликата.

Една особеност, на която ще се спрем, представлява вратата, намираща се северно от апсидата. Северната страница на тази врата е образувана от тухлен стълб, в средата на който се намира вертикално отворение. По всяка вероятност през него нечистите води от горния етаж на казармата се вливали в известния ни вече възобновен канал, който пък ги отвеждал вън от крепостта.

За първоначалното предназначение на продълговатите сгради можем да съдим от характера на плана им и от мястото, където са изградени. Обстоятелството, че тези сгради са долепени до крепостната стена, ни убеждава, че те са свързани с отбраната на града. Ако пък вземем пред вид разпределението на помещенията, голямата ширина на вратите, лекият достъп от помещенията към стълбите на крепостната стена и пр., ще се убедим, че тук имаме работа с казарми и складове за оръжие.

В сондажа, направен във второто помещение откъм изток, непосредствено до зазиданата врата, се очертават три културни пласта (обр. 2).

Най-долният пласт е дебел 0,30 м и е наслоен върху разрушената първоначална настилка на сградата. Състои се от черна пръст, в която се забелязват няколко ивици от разпаднала се на ситно червеникава зидария. В този първи пласт бяха разкрити множество фрагменти от римска керамика, сред които преобладават главно късове от тънкостенни съдове, фино профилирани устия, усукани дръжки на съдове и пр.

Вторият културен пласт не надвишава 0,21 м. По неговата неравна повърхност са запазени отделни парчета от тухли, съставляващи някога една междинна подова настилка. Той също е наситен с отпадъци от разрушена зидария. Тук бяха намерени най-разнообразни керамични предмети — късове от домашни съдове, тежести за стан, прешлени за вретена, глинени тръбички от хипокауст и пр.

Третият културен пласт е най-дебел — 0,65 м. За разлика от двата пласта тук примесът от разрушена зидария преобладава. Горната повърхност на този пласт е застлана с плочи камъни, от които сега са останали много малко. Върху каменната настилка се забелязва тънък слой от пепел и въглини, произхождащи навярно от пожар. Тук редом с керамичните фрагменти бяха открити и една желязна катарама от кожен колан, няколко костени игли за коса и една украсена с кръгчета костна пластинка.

В третия културен пласт, в северозападния ъгъл на средния кораб на църквата, бе разкрито едно особено съоръжение. Съставено е от две ниски продълговати стенички, иззидани от половинки тухли. На пръв поглед то има вид на огнище. В него обаче не бяха открити никакви следи от въглини, а само един железен гвоздей и една монета от император Валент. Досега не можахме да изясним предназначението на това съоръжение.

Вторият важен момент от устройството на занимаващия ни комплекс от сгради е точката, в която стените на продълговатата сграда се допират до крепостната стена. На тези места напречните стени на казармите застъпват цокъла на крепостта, без да се свързват конструктивно с нея.

Заключението от този факт е напълно ясно — първоначално е била издигната крепостната стена, а по-късно към нея са долепени казармените постройки. Преустройството на казармата в църква е станало, след като първоначалната сграда е била разрушена до нивото на третия културен пласт, т. е. до хоросановия под. При изграждането на църквата строителите използвали за основи почти всички по-стари зидове. Изцяло били изградени новата стена, разделяща притвора от средния кораб, и стълбовете между последния и северния кораб. Новоизградена била и тристранната апсида. Особено впечатление прави обстоятелството, че строителите са предпочели при наличието на по-старата казармена постройка да поставят нови основи за стълбовете между средния и южния кораб. Вследствие на това изместване към север първият стълб до апсидата не сключва прав ъгъл с източната стена. Кои съображения са наложили това разширение? Засега могат да се правят само догадки: дали това е направено за увеличаване пространството на средния кораб, или за спазване на каноничното съотношение на ширините между корабите не е известно.

Във всеки случай новата сграда била действително твърде своеобразна. Тя имала два кораба — северен и среден. Южен кораб не е имало, защото тук се е намирала стълбата на крепостта. Вместо него било изградено едно малко помещение, вместило до затворената вече потерна на стената. Атрий въобще е нямало, тъй като аркадните стълбове на казармата останали зарити дълбоко под земята.

На свой ред и крепостната стена не е била построена изведнъж в този ѝ вид, в който я виждаме днес. От наблюденията ни през 1960 г. стигнахме до извода, че днес видимата стена е стъпила върху основите на по-стара разрушена стена. Специално за участъка от стената, граничеща с базиликата, тази констатация почива на следните факти.

От външната страна на стената, непосредствено на запад от потерната, се издават основите на по-стара квадратна кула. Нейният под първоначално е бил настлан с тухли, от които днес е запазена още значителна част. Обстоятелството, че основите на кулата са органично свързани с тези на стената и че по лицето на последната не се забелязват никакви следи от надстройката на кулата, е безспорно доказателство, че пред нас стоят останките от две крепостни стени, разположени една върху друга.

Засега не притежаваме по-определени данни, показващи ни устройството на надземните части на първата стена. Знаем само, че нейните кули са били също така квадратни и по размери не са се различавали от сега видимите. Нищо по-определено не знаем и за разположението на портите и потерните. Ако съдим по обстоятелството, че споменатият вече оточен канал пресича основите на първата стена, можем да приемем, че на това място първоначално е имало потерна.

Вероятно през време на обсада първата стена е била съборена до основи. При изграждането на новата стена стратезите запазили трасето на старата. Разместени били само местата на някои кули, стълби и портите. Изоставените кули били сринати до земята, за да не послужат на неприятеля като стълба. Характерното за новата стена, т. е. тази, която и до днес е запазена, е, че най-долният ѝ тухлен пояс (поне колкото се вижда в момента) е съставен от 5 реда тухли.

На мястото на по-старата потерна при базилика 1 била оставена потерна, а непосредствено западно от нея била съградена масивна двураменна стълба.

* * *

Както проличава от новите данни, последователността на строежите на Хисарските стени при базилика 1 се очертава в следния ред:

1. Изграждане на първата крепостна стена.
2. Преизграждане на крепостната стена върху основите на първоначалното трасе.
3. Долепване на цяла поредица казармени сгради до вътрешното лице на крепостната стена. Към този етап се числят и трите преустройства, засвидетелствувани от трите културни пласта.
4. Изграждане на базиликата и цялостно преизграждане на някои казармени помещения.

След установяване на относителната хронология въпросът за правилната датировка на Хисарската крепостна стена и свързаните с нея строежи значително се облекчава. Наистина засега в рамките на градските стени все още не са разкрити писмени сведения, отнасящи се пряко до издигането на споменатите сгради. В замяна на това обаче стиловите белези на тези строежи, както и двата посветителни надписа,¹² вторично употребени в изграждането на крепостната стена, ни предлагат достатъчно данни за датiranje.

Като първа изходна база за тази цел може да ни послужи базиликата. Макар с незавършен план тази сграда съдържа три специфични елемента, употребата на които е ограничена в сравнително по-тесни граници.

Първият от тези елементи — единичната тристранна апсида — се появява през 435 г. в преустроения в църква Партенон.¹³ Малко по-късно тристранна апсида се среща при новоизградената църква св. Иван Студит в Цариград (според едни сведения тя произхожда от 454 г., според други — от 463 г.).¹⁴ Към същата дата — средата на V в. — принадлежат и църквите Св. София в София,¹⁵ Старата митрополия в Несебър,¹⁶ Голямата базилика в Царичинград,¹⁷ базиликите Св. Стефан¹⁸ и № 4⁶ в Хисар и др.

Вторият елемент — хорът, т. е. заградената с канцели площ пред олтара, се появява още в Константиновия тип базилики. Ние го срещаме в редица базилики, като например базилики „А“ във Филипи,¹⁹ Мраморната базилика в Тропеум Траяни,²⁰ Санта Сабина в Рим.

¹² Д. Цончев, цит. съч., стр. 177 и 178, № 2 и 3.

¹³ J. Strzygowski, Die Akropole in Altbyzantinische Zeit, AM, XIV, 1889, стр. 272, 273.

¹⁴ J. Ebersolt et A. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris, 1913, стр. 4, № 4.

¹⁵ С. Бояджиев, Софийската църква Св. София, Сборник в чест на акад. Д. Дечев, стр. 611.

¹⁶ S. Bojadžiev, L'ancienne église métropole de Nesebar, Byzantinobulgaria, I, стр. 322.

¹⁷ Ъ. Мано Зиси, Ископаваня на Царичину Граду, 1942—1952, Старица, III—IV, 1952/1953, стр. 131.

¹⁸ В. Иванова Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 1937, стр. 217—232.

¹⁹ P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris, 1945, стр. 361 и сл.

²⁰ I. Barnea, Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja, Dacia, XI—XII, стр. 224.

Третият елемент — двете врати, разположени на източната стена, в страна на апсидата — се срещат в сравнително по-малко църкви. Като примери ще посочим базиликата на Св. Иван Студит в Цариград и Св. Стефан в гр. Хисар.

Измежду всички посочени примери най-голямо значение за нас има църквата Св. Стефан, намираща се само на 120 м южно от крепостта. Съществената особеност на този паметник се състои в това, че тристранната апсида е изградена върху полукръглата апсида на една по-стара базилика. Освен това към този чисто архитектурен белег следва да прибавим и двете находки, открити непосредствено вън и вътре в сградата: две монети — от Константин Велики и Константин II, паднали до северната стена на долната църква, и един гръцки надгробен надпис.

Както ни разкрива надписът, базиликата е била посветена на св. Стефан. В нея са погребани двама души: някой си Теодор и неговият син — протекторът Йоан. Освен тези неконкретизирани данни надписът не ни съобщава нищо, което би могло да ни посочи датата на изграждането на църквата. Само някои палеографски особености, като лигатурата на буквите „О“ и „У“ дават основания да се правят известни тълкувания.

Като изхожда от посочените данни на паметника, разкопвачът му В. Иванова с основание датира долната базилика в IV в.²¹ Неубедително е обаче мнението ѝ по отношение датировката на горната църква. Според нея преизграждането на базиликата ще да е станало в промеждутъка време от средата на V в. до края на Юстиниановото управление, тъй като по-рано от средата на V в. тристранната апсида едва ли е била толкова обикновена по нашите земи, че да се употреби и при преправянето на по-стари църкви.²²

Единствената особеност в устройството на базиликата Св. Стефан, която би могла да ни подсказва най-вероятната ѝ дата, е напластяването на двете апсиди. От начина, по който тристранната апсида е възседнала полукръглата, се вижда, че първоначалната църква е съборена насилствено, вероятно от неприятелско нашествие. Кое би могло да бъде това нашествие, можем лесно да се досетим, след като вече знаем, че долната църква е изградена в първата половина на IV в., а първото нападение, сполетяло Римската империя след тази дата, е въстанието на готите през 378 г. По време на това нападение Хисар, макар че се намира малко встрани от главния път, отново бива сразен. Сериозно пострадала крепостната стена, а долепените до нея казармени постройки били сринати до основи. Не била пощадена и намиращата се вън от крепостните стени гробнична църква Св. Стефан.

След усмиряването на въстаналите готи император Теодосий пристъпил към възобновяване на разрушените градове. Първата грижа на старите жители на Хисар била да възобновят крепостните стени. Това било сторено вероятно до края на IV в. По-късно, в началото на V в., били преизградени из основи някои от казармените ѝ постройки. Останалите невъзобновени из основа казарми били частично потягани и поддържани. В този си вид те били обитавани докъм средата на V в. Тогава една от полусрутените казарми била преустроена във войнишка църква. Така възникнала оригиналната по форма базилика I с два кораба и тристранна апсида. Междувременно за нуждите на погребалния ритуал на християнството била възстановена и намиращата се вън от крепостните стени гробнична църква Св. Стефан. В този храм, но вече в Юстинианово време са били погребани протекторът Йоан и баща му Теодор.

От направения дълъг преглед, за да датираме базилика I, стигнахме до извода, че тя е била построена към средата на V в. Заедно с това разгледахме и въпроса за разрушаването на първоначалните казармени сгради. Казахме, че те са били сринати през 378 г. по време на готското въстание. Сега, връщайки се назад в историята, ще се опитаме да разкрием датата на изграждането на тези постройки. За целта ще се облегнем на данните от монументалния надпис в Момина баня и строителната техника на стената, в която той е вграден.

Надписът в Момина баня, както е добре известно, е съставен от тухли, взидани в лицето на стената. Градежът е от смесена зидария (4 реда тухли в пояс) и е напълно идентичен с

²¹ В. Иванова, цит. съч. стр. 224.

²² Пак там, стр. 225.

този на болшинството строежи в близкостоящия укрепен град. Досегашните изследвачи,²³ като изхождат от установената от надписа дата и сходствата на строителната техника, приемат, че градската крепостна стена (заедно с протехизмата) е издигната в самото начало на IV в. — около 308 г.

Този на пръв поглед убедителен довод за датиране на Хисарските крепостни стени се опровергава от новите данни. Налице са не един отделен строеж със смесена зидария с 4 реда тухли, а три: крепостната стена, казармените помещения и външната северна стена (протехизмата). При това положение на нещата датирането на който и да е от трите строежа само въз основа на строителната техника е крайно несигурно, тъй като определящият белег — смесената зидария с 4 реда тухли в пояс — се среща и в трите строежа. В дадения случай единственият положителен извод, който можем да направим въз основа на надписа от Момина баня е че и трите споменати градежа са построени около 308 г. Поискаме ли да датираме поотделно всеки един от казаните строежи, ще трябва да се обърнем най-напред към данните, съдържащи се в самата крепостна стена. В случая имаме пред вид двата благодарствени надписа, вградени вторично в облицовката на западната порта.²⁴ Обстоятелството, че тези надписи произхождат от времето на Александър Север (222—235 г.), ни дава пълно основание да заключим, че крепостната стена е възобновена след 295 г., но кога по-точно? За да узнаем това, ще трябва да отбележим, че в Тракия до идването на готите през 250 г. се забелязва един относителен възход. Градовете се благоустрояват, възникват редица нови обществени постройки, украсени със статуи, монументални надписи и пр. Явно е значи, че до тази дата въпросните надписи не биха били вторично употребени. Напротив след 251 г. не само надписът, но и всички годни за строеж материали, оцелели след готското нападение, са били вторично употребени при новото изграждане на града. Но с констатацията, че надписите са вградени след готското нашествие, въпросът за датирането на преизградената стена все още не се изчерпва.

Вграждането на надписите, а заедно с това и преизграждането на крепостната стена би могло да се извърши или веднага след оттеглянето на готите (към 275 г.), или към 308 г., когато е построена стената при Момина баня.

При тази алтернатива единственият критерий, чрез който може да се разреши правилно този въпрос, е обстоятелството, че крепостната стена е изградена преди казармите и протехизмата. При тази постановка вече сме в състояние да заключим, че казармените сгради и протехизмата са изградени около 308 г., а крепостната стена между тази дата и 275 г.

Веднъж ограничена в тези тесни рамки, точната дата на Хисарската крепост може вече лесно да се определи. За това ще ни помогнат две сведения — на Хиерокъл²⁵ и на Теофилакт Симоката.²⁶

От сведенията на Хиерокъл в т. нар. *Synecdemus* (Спътник) научаваме, че през VI в. в Тракия имало пет града: Филипопол, Берое, Диоклетианоупол, Севтопол и Дионисопол. Два от тези града, а именно Филипопол и Берое, са безспорно локализирани. За местоположението на останалите три града и по-специално за Диоклетианоупол още се спори в науката. К. Иречек²⁷ първоначално приема, че Диоклетианоупол се наричал античният град при Хисар. На това мнение застават и Вл. и К. Шкорпил.²⁸ Впоследствие Иречек²⁹ се отказва от това тълкуване и предполага, че Диоклетианоупол се е намирал нейде около Чирпан. Това ново мнение на Иречек не се споделя от Мутафчиев. Според него пасажът на Теофилакт Симоката за движението на аварите не е много ясен и въз основа само на него не може да се определи мястото на Диокле-

²³ Д. Цончев, цит. съч., стр. 127; В. Миков, цит. съч., стр. 33.

²⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 177 и 178, № 2 и 3.

²⁵ ГИБИ, II, София, 1959, стр. 89.

²⁶ ГИБИ, III, 2, София, 1959, стр. 30.

²⁷ С. Јреџек, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Praha, 1887, стр. 156.

²⁸ В. и К. Шкорпил, Няколко бележки върху археологията и историческите издирвания в Тракия, Пловдив, 1885, стр. 55 и 59.

²⁹ С. Јреџек, *Archaeologische Fragmente aus Bulgarien*, *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, X, 1886, стр. 100: също Пътувания по България, стр. 382.

тианопол. В последно време В. Бешевлиев привежда нови данни в полза на схващането, че Диоклетианопол е идентичен с античния град при гр. Хисар.³⁰

От второто сведение на Теофилакт Симоката в „Истории“ научаваме две важни обстоятелства, отнасящи се до локализирането на Диоклетианопол: 1) крепостните стени на този град били много яки и така направени, че по тях били поставени множество катапулти и други метателни машини, чрез които защитниците на града прогонили аварите и 2) от Диоклетианопол аварите се отправили към Филипопол.

Като съпоставим изворните данни с археологическите материали, можем да направим следните разсъждения. Ако в околностите на Чирпан е имало действително крепостни стени от мащаба, описан от Теофилакт Симоката, от тях неминуемо биха се съхранили значителни останки. Изхождайки от тази констатация и от сведението, че от Диоклетианопол аварите се отправили към Филипопол, смятаме, че е по-правилно да насочим вниманието си към Хисарските стени. Тези монументални развалини не само че са едни от най-добре запазените на Балканите, но се намират само на 40 км от Филипопол. Нещо повече, археологическите данни показват, че горната повърхност на Хисарските стени е била така устроена, че по тях свободно е могло да се разположат големи метателни машини.

Следователно от съпоставянето на археологическия материал с изворите става ясно, че античният град при Хисар се наричал Диоклетианопол. Обаче трябва веднага да добавим, че Диоклетианопол не е първоначалното име на града и че засега този въпрос остава открит. Това, което в момента можем да кажем, е, че Диоклетиан е възобновил разрушения град при Хисар и му е дал името си.

Как се е наричал първоначално градът³¹ и кога е бил укрепен за първи път, трудно може да се каже. За да получим задоволителен отговор и на този въпрос, ще трябва пак да се обърнем към двата благодарствени надписа. Определеният обаче от тях *terminus ante quem* (222 г.) ни разкрива само границата, преди която са били изградени първите стени, без да може да ни посочи една конкретна дата. За да разкрием приблизително тази дата, принудени сме да се обърнем отново към историческите събития, развили се на Балканите през епохата след Маркоманските войни.

Макар че от тези войни римската империя излязла победителка, нейната икономика и военна мощ били силно разклатени. Раздирана от вътрешни противоречия, увлечена в династически борби, тя едва успявала да се справи с външните си врагове. Обучената и закалената някогашна римска армия, при вида само на която варварите бягали, не била вече в състояние да прогони неприятеля и да го задържи извън границите си.

Страхът от постоянно прииждащите отвъд Дунава готски и други варварски пълчища принудили редица градове да се обградят със здрави крепостни стени.

Най-напред били укрепени по-значителните градове, разположени на главните стратегически пътища. Така например още приживе на Марк Аврелий Филипопол³² подменил старите си полуразрушени елинистически стени, а Сердика,³³ чиито по-стари стени били сринати от готите, си изградила нови. Други по-маловажни градове или такива, разположени недалеч от главните пътища, се укрепили малко по-късно — в самото начало на III в. Един измежду тези градове ще да е бил и прочутият в древността балнеоложки център при гр. Хисар.

Но не само тълкуването на историческите сведения ни дава основание да смятаме, че Хисарските стени произхождат от началото на III в. До същия извод ни довежда и архитектурният анализ на самата крепостна стена. Така например някои особености в плана и по-специално издаващите се навън квадратни кули ни дават основание да смятаме, че нашата крепост е построена в духа на старата местна традиция, характеризираща се с употребата на квадратните

³⁰ V. Beševliev, *Wo lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien*, *Linguistique balkanique* IX, 1, София, 1964, стр. 55 и 56.

³¹ В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия пред късната античност*, София, 1959, стр. 107.

³² Това становище сме изказали още през 1954 г. в дисертацията си: *Принос към историята на сердикийската крепост*. Архив на Народната библиотека № I, 56—40. Впоследствие то се споделя от Л. Ботушарова. Срв. *Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе*, ГНМП, V, 1963, стр. 97.

³³ С. Бояджиев, *Археология*, I, 1959, кн. 3—4, стр. 42.

кули. Този тип кули, чийто произход се корени в Древния Изток,³⁴ е бил разпространен по целия елинистически свят. В Тракия най-ранен пример на крепостна стена с квадратна кула срещаме в Севтополис.³⁵

Вкоренена дълбоко всред местното тракийско население, тази традиция продължава да живее и тогава, когато от запад нахлуват новите владетели на Тракия — римляните. Ярък пример за устойчивостта на тази традиция ни засвидетелствува намиращата се в сърцето на Тракия Августа Траяна.³⁶ Нейните крепостни стени не са градени по римски образец, а принадлежат на старата традиция.

Под влиянието на същата традиция са били издигнати и стените на античния град при Хисар.

NOUVELLES DONNÉES SUR LES MURS D'ENCEINTE DE HISAR

ST. BOJADŽIEV

(Résumé)

Les murs d'enceinte d'une cité antique se dressent à 40 kilomètres au nord de Plovdiv, dans la petite ville de Hisar. Son nom authentique n'est pas encore bien déterminé.

Parmi les études consacrées à ce monument on doit mentionner les articles plus détaillés de B. Filov — 1911 et de D. Cončev — 1936. D'après le premier auteur les murs appartiendraient à la haute antiquité ou à la haute époque byzantine. Leur tracé aurait été dicté par la configuration accidentée du terrain, particulièrement du côté sud, où à l'origine, s'élevait la basilique No 1. Filov date cet édifice du Ve siècle et suppose qu'il comportait trois nefs précédées d'un atrium. Au VIe siècle dans l'impossibilité de contourner la basilique, la muraille coupa le collatéral sud de la partie de l'atrium qui lui correspondait.

Cončev reprend cette thèse, à laquelle il introduit certaines modifications fondées sur une inscription en briques dans le mur découvert en 1928. En se référant sur la similitude de la construction des deux murailles et la date (environ 308) précisée par l'inscription, Cončev estime que la basilique fut élevée dans les premières années du IVe siècle et les murs d'enceinte — peu après, au temps de Constantin le Grand.

Cet ordre chronologique, basé sur d'anciennes recherches est inexacte. Une série de nouvelles données montrent que la superposition des constructions suivait un ordre opposé à celui soutenu par Filov. Pour nous en convaincre il faudrait premièrement porter notre attention sur le fait que la basilique repose sur les restes d'un édifice, rasé presque à un mètre du sol. A juger du plan de cet édifice et de sa proximité avec la muraille il est très facile de discerner les casemates des casernes doublant à l'intérieur les murs sud et est de la forteresse. D'autre part les casernes sont postérieures aux remparts car leurs murs mitoyens viennent s'accoler à la façade intérieure de la forteresse. La muraille même a été bâtie à deux reprises. A la première construction appartiennent

³⁴ A. Gerkan, *Milet*, II, 3, Die Stadmauer, Berlin—Leipzig, 1935, приложение I, обр. 1.

³⁵ Д. П. Димитров, Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис, *Археология*, II, 1960 кн. 1, стр. 6, обр. 2.

³⁶ Г. И. Кадаров, Антични паметници в България, ИАД, III, стр. 185 и сл.

les fondations et quelques restes insignifiants de la superstructure. Après sa destruction totale la muraille fut reconstruite. Elle garda le tracé primitif, mais modifia le rythme des tours et l'emplacement de la porte principale et de quelques escaliers. Une des tours appartenant à la première muraille flanquait la poterne élevée devant la basilique.

Ainsi qu'il ressort de cette brève énumération des faits, la stratification prend l'aspect suivant:

1. Edification des premiers murs d'enceinte
2. Destruction et refection des murs
3. Edification simultanée des casernes et d'une seconde muraille, parallèle au mur nord
4. Destruction des casernes et refection. Edification sur l'une des casernes, de la basilique No 1.

Les conclusions qui se dégagent du plan de la basilique et de sa décoration, des deux inscriptions lapidaires d'Alexandre Sévère encastrées sur la porte ouest, de la liaison entre la muraille et les casernes permettant l'installation des machines de guerre sur la courtine, ainsi que de la mention d'Hyérocle peuvent être formulées comme suit:

I. Les premiers murs d'enceinte de la ville, dont le nom d'origine est inconnu, furent élevés avant Alexandre Sévère, probablement dans les environs de 196—211. Vers la moitié du IIIe siècle ils furent rasés par les Goths.

II. La ville fut reconstruite vers 285, probablement par Dioclétien qui, de toute évidence lui donna son nom — Dioclétianopolis.

III. Les casernes et la prothechisma furent élevées vers 308, en même temps que le mur portant l'inscription en briques. En 378 la ville fut de nouveau saccagée pendant la révolte des Goths.

IV. Vers 400 les casernes furent reconstruites. Quelques années plus tard, vers 450, sur les ruines de l'une des casernes fut aménagée la basilique No 1.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXX, 1967

НОВИ РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ НА ХИСАРСКАТА КРЕПОСТ

Константин Маджаров

Усиленото благоустрояване на курорта Хисар през последните години наложи основно разчистване на терена покрай крепостната стена, вследствие на което бяха открити и много нови неизвестни данни за нейното устройство и датиране.

В настоящото наше изследване успоредно с излагането на новоразкритите части ще разгледаме някои публикувани вече материали, тъй като новите проучвания допълват или опровергават някои стари тълкувания.¹

В общи черти планът на крепостта представлява неправилен четириъгълник, чиито страни са леко начупени (обр. 1). От западната, южната и източната страна стената е единична, а от север, където теренът предлага добри условия за щурмуване, тя е двойна. От запазените следи е видно, че крепостта в някои сектори е била опасвана и от ров, който е бил забелязан още от К. Иречек.² Очевидно е, че в зависимост от теренните условия в различните страни на крепостта има едно преплитане на единична, двойна и тройна отбранителна линия.

ПЪРВАТА (ВЪТРЕШНАТА) КРЕПОСТНА СТЕНА

Основите са строени с големи камъни и смесен с късчета от червени тухли хоросан. Дебели са 3,6 м, а дълбочината им варира от 1,8 до 2 м. Банкетът е широк от 0,25 до 0,3 м. Над него лицето на куртината от двете страни е оформено от по-едри ломени с гладко лице камъни (обр. 2), докато вътрешността представлява блокаж от по-дребни камъни и хоросан.

Стената е строена по системата *opus mixtum*, с камъни и тухли. В цялата ѝ конструкция е употребен червен хоросан, наситен с късчета от трошени тухли.

На височина 1—1,2 м над банкета започва първият тухлен пояс, а над него се редуват пак каменни и тухлени пояси. Тухлените пояси, които пресичат цялата крепостна стена от вътрешното до външното лице, са от четири реда тухли. В горните части на куртината на някои места се срещат тухлени пояси с три реда тухли. Три реда тухли се срещат и в най-долния пояс на някои кули, като тези при източната порта, кула 26 и някои други. Хоризонталната fuga между тухлите е от 3,5 до 5 см.³

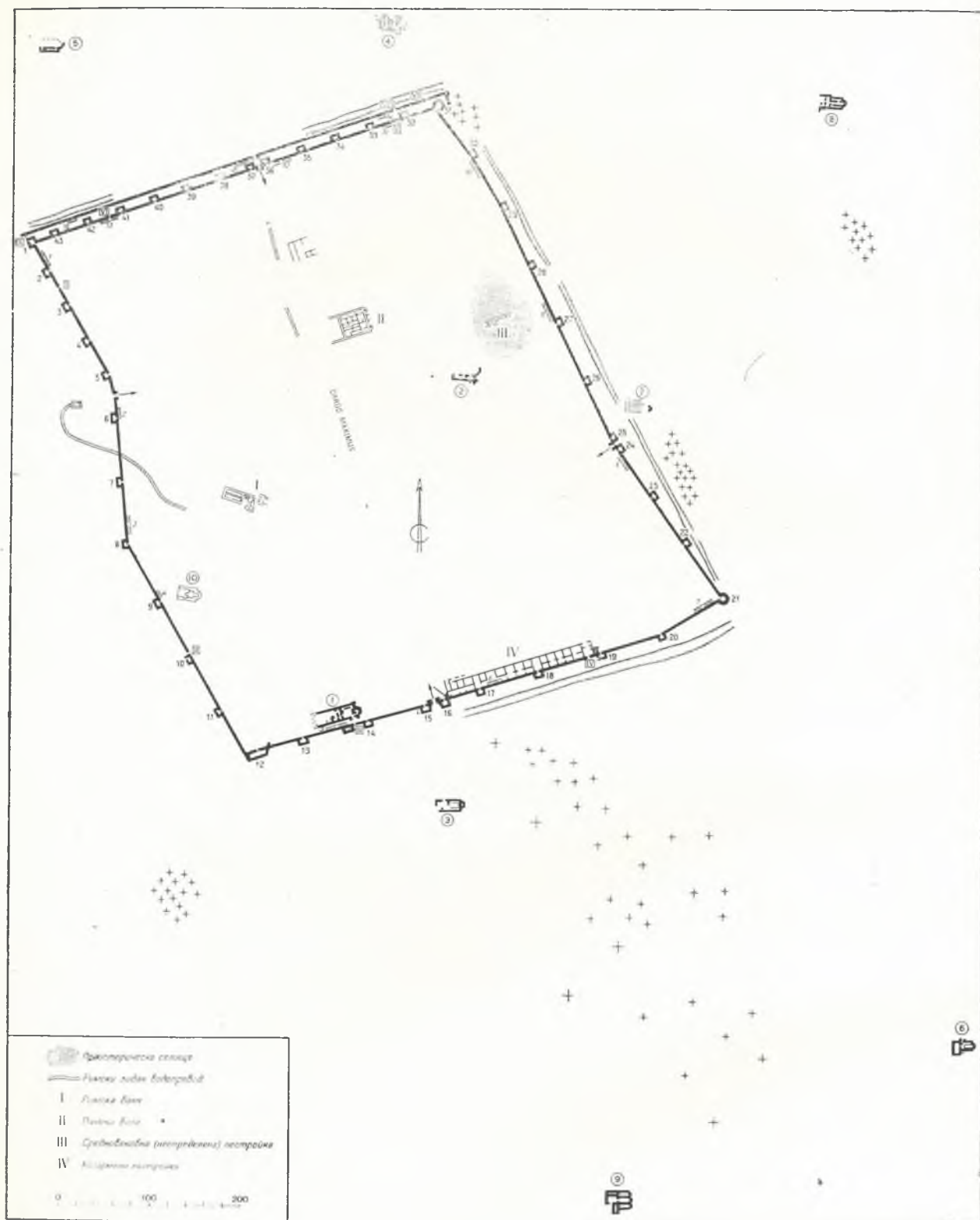
В най-новата наша литература смесената зидария е разгледана аргументирано от Саба Бобчев, който посредством огромен сравнителен материал установява закономерност в развитието на този вид конструкция и посредством нея — възможността за едно относително датиране на римските и византийските строежи.⁴

¹ К. Маджаров, Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години, Археология, VII, 1965, стр. 21.

² К. Иречек, Княжество България, ч. II, XVIII, 1899, стр. 379; Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАД, III, 1912/1913, стр. 184 и сл.

³ Подробности за строежа на крепостната стена вж. Д. Цончев, Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк, ГИИБМ, 1935/1936, стр. 94—99.

⁴ С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийски строежи, 1952, стр. 4—5 и сл.

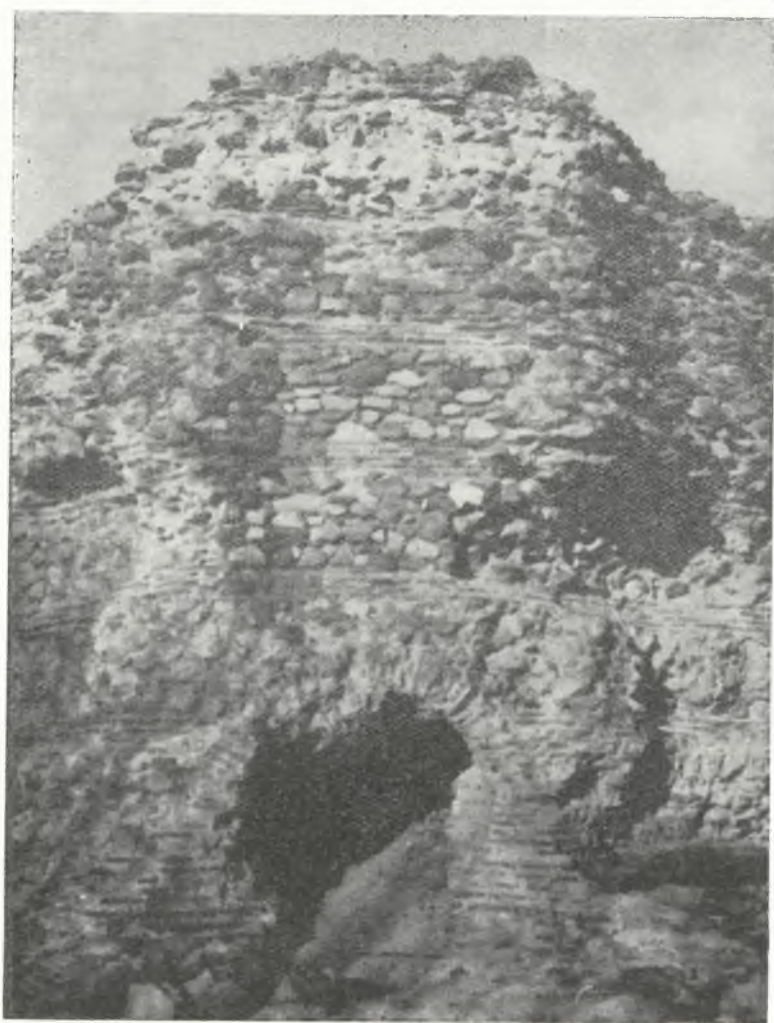
Обр. 1. План на Хисарската крепост според разкопките от 1960—1964 г.
 Fig. 1. Plan de la forterese de Hisar d'après les fouilles de 1960—1964

Обр. 2. Хисарската крепост. Лицето на куртината
Fig. 2. La forteresse de Hisar. Façade de la courtine

Обр. 3. Изглед от югоизточната ъглова кула 21
Fig. 3. Vue de la tour d'angle sud-est 21

Обр. 4. Входът на югоизточната кула 21

Fig. 4. Entrée de la tour sud-est 21

Отбраната на Хисарската крепост се е подсилвала от кули, които се издават навън от куртината. Някои от тях са описани от Б. Филов⁵ и Кр. Миятев,⁶ а други от Д. Цончев.⁷ До 1960 г. бяха известни 42 кули. При разкриването на източната порта бе открита и кула 24, която е била една от фланкиращите портата кули. Сега, след като всички кули, на брой 43, са известни (без третата на южната порта „Камилите“, с която са 44), те се разпределят, както следва: 10 на западната, 8 на южната, 9 на източната, 12 на северната стена и 4 ъглови. С изключение на североизточната кула, която е осмоъгълна на кръгла основа, и югоизточната ъглова, която е ветрилоподобна, всички останали 41 кули са четириъгълни. Тук ще разгледаме кули 1, 21 и 31.

Кула 1 се намира на северозападния ъгъл на крепостната стена. Чрез нея е осъществена и връзката между първата стена и протехизмата (втората външна стена) посредством една потерна, която по-късно е била зазидана (вж. плана — обр. 1). След окончателното ѝ разчистване тя се оказва по форма четириъгълна с размери, по-големи от останалите кули. Б. Филов и Д. Цончев я смятаха за осмоъгълна.⁸ Вътрешните ѝ размери са: $9,5 \times 5,65$ м с дебелина на зида 1,85 м. Входът

⁵ Б. Филов, Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика, ИАД, II, 1911, стр. 117.

⁶ К. Миятев, Приноси към средновековната история на България. Нови открития в Хисарската крепост, ГНМ, 1921, стр. 245.

⁷ Д. Цончев, цит. съч. стр. 99.

⁸ Б. Филов, цит. съч., стр. 117.

Обр. 5. Изглед от североизточната ъглова кула
Fig. 5. Vue de la tour d'angle nord-est

й се намира точно на ъгъла между западната и северната стена. Широк е 1,9 м и е запазен на височина до 1,5 м. Страниците му са иззидани с тухли, както на всички входи. На нивото на входа цялата вътрешност на кулата е запълнена с пръст. Подът е дълбоко запълнен с блокаж от камъни и хоросан, за да се предпази от подземни прониквания на неприятеля чрез подкопаване. Така е устроен подът на всички кули.

Кула 21, която се намира на югоизточния ъгъл на крепостта, при разкопките се оказва по форма ветрилоподобна (обр. 3), а не четириъгълна, както мислеха Б. Филов и Д. Цончев.⁹ Надлъжните й стени, които са продължение на двете куртини, постепенно се разширяват и на края кулата завършва във вид на полукръгла дъга. Вътрешните й размери са: дължина 4,3 м, ширината при куртината е равна на ширината на входа — 1,52 м и ширина при полукръглата дъга 8 м. Стените й са дебели 1,85 м. Входът на кулата (обр. 4), който е запазен най-добре, е висок 2,5 м и горе завършва с пълнен свод от 2 реда тухли. Становището на Б. Филов,¹⁰ че това е отводен канал с цилиндричен свод, се опровергава. По форма кула 21 стои близо до четирите ъглови кули на крепостната стена на Абритус.¹¹ С подобна форма са и ъгловите кули на античния град Дробета при Турну-Северин, обаче страничните стени на кулите не са продължение на двете куртини. Те са от третия строителен период на Дробета, датирани от края на III в.¹²

Кула 31 се намира на североизточния ъгъл на крепостната стена върху десния бряг на р. Бешбунардере. По форма тя е осмоъгълна върху кръгла основа (обр. 5). Иззидана е била по следния начин: върху стръмния терен най-напред е била иззидана кръглата основа, външната половина на която достига дебелина до 3,2 м и е пресечена от един тухлен пояс с пет реда тухли. Върху нея е била издигната осмоъгълната кула. Стените й са дълги по 2,9 м, дебели 1,8 м и запазени на височина до 1,5 м. Разстоянието между срещуположните ъгли на кулата е 7,6 м. Входът, страниците на който са иззидани с тухли, е широк 1,8 м.

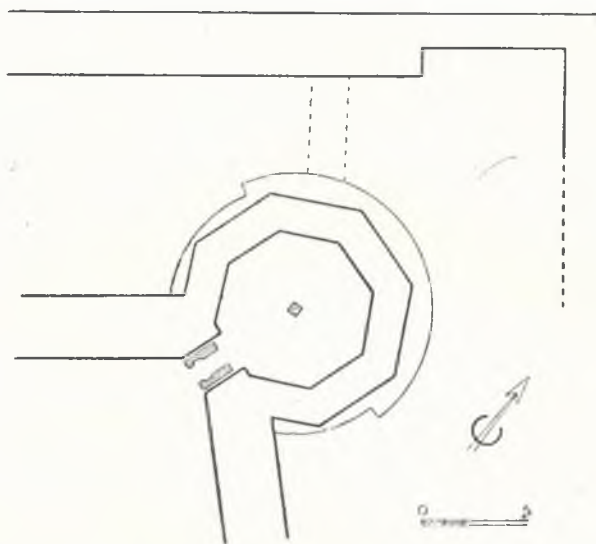
От следите след разчистването е видно, че тя е била веднъж разрушена и след това наново възстановена. Върху първоначалния й под се откри дебел слой от пепелище, примесено от хоросан —

⁹ Д. Цончев, цит. съч., стр. 99.

¹⁰ Б. Филов, цит. съч., стр. 114.

¹¹ Т. Иванов, Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964), Археология, VI, 1964, кн. 3, стр. 38, обр. 3; от същия: Укрепителната система на Абритус, Археология, VIII, 1966, кн. 4, стр. 21, обр. 1.

¹² По устни сведения на Т. Иванов.

Обр. 6. План на североизточната ъглова кула
Fig. 6. Plan de la tour d'angle nord-est

остатъци от изгарянето на самата ѝ вътрешна дървена конструкция. Следствие на това цялото вътрешно ниво на кулата е било повдигнато с около 0,4 м. Върху това повдигнато ниво в центъра се откри *in situ* груба гранитна база с квадратна основа със страни: 0,45 м и височина 0,35 м. Върху нея вероятно е стояла дебела дървена колона, която е носела тежестта на пода на втория етаж.

При първоначалното иззиждане входът на кулата не е бил приспособен за затваряне. По-късно обаче при новото възстановяване в началото на самия вход е било иззидано приспособление за затваряне (обр. 6 — дадено в шрихи). Успоредно на двете страници са били иззидани допълнително на фуга два зида, дълги по 1,75 м, с тухли и бял хоросан. На самите тези два зида се откриха двата срещуположни жлеба, в които се е движела падащата врата. Ширината на жлебовете е 0,16 м, а дължината им 0,35 м. От устройството и материалите, с които е иззидано приспособлението за затваряне, се вижда, че това е станало в по-късно време, когато кулата е била превърната в скривалище, и скрилите се в нея са могли да се отбраняват след проникването на противника в крепостта. По форма тази кула стои близо до една от кулите на римската станция Бонония под крепостта Баба Вида във Видин.¹³

Двете ъглови кули 21 и 31 се различават по форма и устройство от останалите кули поради обстоятелството, че те се намират на най-уязвимите сектори в общата отбранителна система, където теренът предлага добри подстъпи за шурмуване. Кръглите и многоъгълните кули са по-устойчиви срещу действието на тарани поради голямата разлика между облите и ъглестите им външни повърхности. Поради тези причини Витрувий отрича четвъртитите кули.¹⁴

По отношение устройството на кулите на Хисарската крепост съществуват доста противоречиви мнения. Д. Цончев счита, че четирите ъглови кули са били на три етажа, а останалите на два етажа, като приема, че първите им етажи са представлявали полусветли стаи без амбразури.¹⁵ Според Ст. Бояджиев всички кули са били на три етажа,¹⁶ но той не посочва доводи. Ние считаме това мнение правилно, и то по следната причина:

В западната крепостна стена при кули 3 и 4 са запазени много добре страничните стени на тези кули (обр. 7), които съвсем произволно Б. Филев определя като подпорни зидове.¹⁷ На висо-

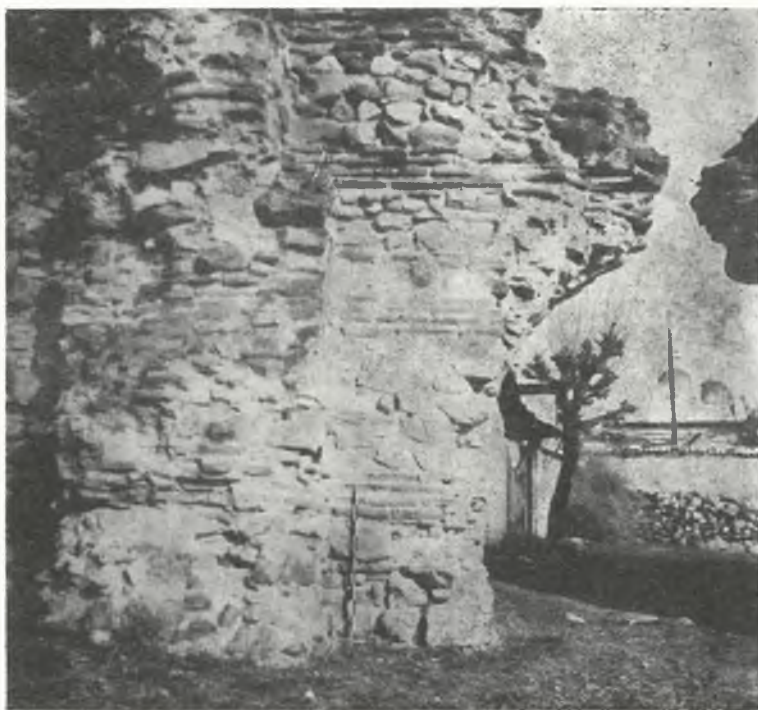
¹³ С. Михайлов, Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин, Археология, 1961, III, кн. 3, стр. 3, 5 и сл.

¹⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 100.

¹⁵ Д. Цончев, цит. съч., стр. 103—106.

¹⁶ С. Бояджиев, Хисаря, сп. Турист, кн. III, 1961, стр. 20.

¹⁷ Б. Филев, цит. съч., стр. 114.

Обр. 7. Останки от кула 3 с отстъпите за пода на втория етаж
Fig. 7. Ruines de la tour 3 avec les restes des lits du plancher du second étage

чина 4,2 м от банкета и днес много добре се забелязват в тези странични зидове отстъпите, върху които е бил поставен подът на втория етаж на кулите, който е бил дървен. Такъв дървен под са имали и кулите на Солунската крепост.¹⁸

Височината на куртината над тези отстъпи до платформата е около 6 м.¹⁹ Като се има пред вид, че кулите са се издигали над платформата още 1,5—2 м, то тази височина нараства на 7—8 м и дава възможност над приземните етажи да се развият още два етажа, които са били свързани с дървени стълби, както първият и вторият етаж.

Това наше предположение е оправдано и стратегически. В един етаж обикновено могат да се разположат до три амбразури. От едната да се бие противникът фронтално, а чрез другите две, разположени в страничните стени, се обезпечават фланговете. Амбразурите обикновено трябва да бъдат на височина от пода не повече от положение стоешком за стрелба, или около 1 м. Това разстояние при Мезешката крепост е 0,8 м.²⁰ Колкото амбразурите на една кула са повече, толкова по-голяма е нейната отбранителна способност. Следователно увеличавайки етажите на една кула, се удвояват нейните амбразури, а оттам и нейната непристъпност.

Каква е била височината на втория и третия етаж, не се знае, но във всеки случай тя не е била повече от 3,5—4 м. При Мезешката крепост височината на приземния етаж е била 2 м, на втория етаж — 2,6 м и на третия — 2,2 м.²¹ Вероятно третият етаж на кулите, който е носел и връхната платформа, е бил засводен, както е почти при всички крепости.

Що се касае до четирите ъглови кули, считаме, че и те са били на три етажа.

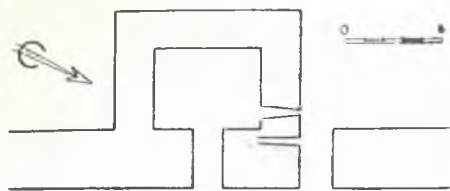
Някои кули в зависимост от сектора, който е трябвало да охраняват, са имали амбразури и в първите си етажи. При разчистването на кула 9 при западната крепостна стена (обр. 8) на

¹⁸ О. Тафрали, de Topographie de Thessalonique, Paris, 1912, стр. 91.

¹⁹ Височината на куртината е измерена въз основа на размерите на близката крепостна стълба.

²⁰ А. Рашенов, Крепостта при Мезек, ИАИ, XI, 1, 1937, стр. 174.

²¹ А. Рашенов, цит. съч., стр. 174.

Обр. 8. План на кула 9 с потерна II
Fig. 8. Plan de la tour 9 avec la poterne II

височина 0,85 м от пода на първия етаж се откри амбразура. Тя се намира в една от страничните стени на кулата в непосредствена близост до новооткритата потерна II. Ширината ѝ във вътрешната страна е 0,3 м, а отвън 0,15 м. Намери се запазена само едната ѝ стена, на височина 0,25 м. Целта на амбразурата е била да охранява от непосредствена близост потерна II, която е и едно от уязвимите места в този сектор.

Становището на Д. Цончев по този въпрос се опроверга. Една обща констатация за всички кули, че са били без амбразури на първите етажи, безспорно не може да се приеме. Всяко съоръжение от една крепостна стена следва да се разглежда поотделно в зависимост от мястото и ролята, която е следвало да изпълнява в общата отбранителна система. Данните явно показват, че и от първите етажи на кулите може да се води ефикасна защита на уязвимите места посредством амбразури, щом теренните условия позволяват.

На платформата на крепостната стена се е излизало посредством открити, долепени успоредно до стената стълби, които и днес са запазени много добре. През 1963 г. чрез сондажни проучвания установихме всички крепостни стълби на брой 16. Дотогава бяха известни само 12 добре запазени стълби. Те се разпределят, както следва: 13 на първата крепостна стена и 3 на втората. От 13-те на първата крепостна стена 11 са двураменни и 2 еднораменни. Двухраменните са конструктивно свързани с крепостната стена, а еднораменните допълнително построени на fuga.

Всяка двураменна стълба, взета поотделно, представлява една арка. Стъпалата ѝ, изсидани от тухли, са поставени върху двете рамена, които завършват горе с площадка и имат формата на заострен трапец. Под площадката са оставени дълбоки до 2 м ниши, завършващи със свод, съставен от две и половина тухли.

От размерите на стълба 6 може да се определи височината на куртината (обр. 9). Тази стълба се намира на южната крепостна стена, непосредствено до кула 17. Дълга е 23 м и дебела 1,88 м. Стъпалата са широки 0,31 м и високи 0,31 м. Като извадим от дължината 2 м за площадка на върха, ще видим, че двете рамена на стълбата са имали по 34 стъпала, или куртината без парапета и зъберите е била висока 10,5 м. Ако към тази височина поставим и 0,6 м парапет във външната страна на платформата и 1 м високи зъбери, каквито са били тези на цариградските Теодосиеви стени²² и Солунската крепост,²³ ще получим общата височина на крепостната стена, която е била около 12 м. Общо взето, височината на крепостната стена до платформата според размерите на крепостните стълби варира между 9,5 и 10,5 м.

Двухраменните стълби 11 и 13, които се намират на северната крепостна стена, се различават от останалите по това, че те под сводовите си ниши са имали малки потерни, през които са преминавали войниците, за да излязат в междустението и се изкачат на платформата на външната крепостна стена. Д. Цончев²⁴ счита, че това преминаване от първата към втората крепостна стена е ставало посредством малки вратички, оставени в една от стените на кулите, издадени в междустението, както са тези при цариградските Теодосиеви стени.²⁵ Разкопките обаче опровергаха това становище. Във всички случаи непосредствено до главните порти и потерните е имало крепостни стълби. Това се е налагало от самата внезапност на нападенията, за отбиването на които се е изисквало бързо изкачване и заемане позиция преди всичко на най-уязвимите сектори. Със стълби са били обезпечени и останалите сектори от крепостната стена.

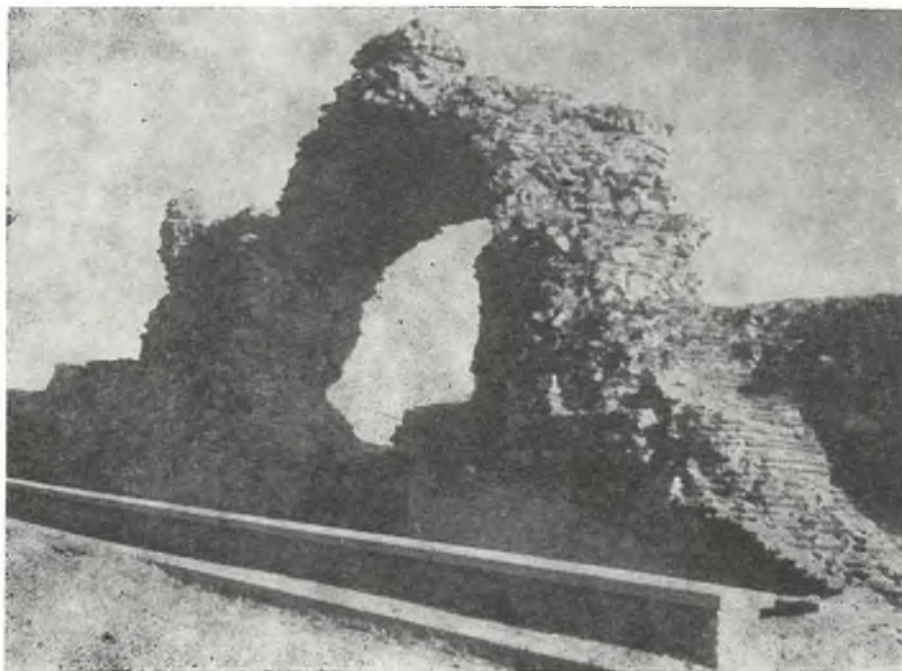
Крепостната стена е имала отточни канали. През 1963 г. чрез сондажни проучвания установихме устройството на някои от тях. На западната крепостна стена между кула 4 и

²² Millingen, Byzantine Constantinople, London, 1899, стр. 51; Gurlitt, Die Baukunst Constantinopols, Berlin, 1912, стр. 4 (по Д. Цончев, цит. съч., стр. 99).

²³ Tafrali, цит. съч., стр. 87.

²⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 124.

²⁵ Millingen, цит. съч., стр. 51; Gurlitt, цит. съч., стр. 4 и сл. (по Д. Цончев, цит. съч., стр. 124).

Обр. 9. Стълба 6 на южната крепостна стена
Fig. 9. Escalier 6 du mur d'enceinte sud

кула 5 на 1,2 м над банкета се намира сляп свод (арка), съставен от тухла и половина с размери 34×4 см (обр. 10). Точно под свода, на 0,25 м от горната повърхност на банкета, се откри канал, покрит с големи плочести камъни. Отвътре е иззидан с тухли и отдолу е постлан също с тухли. Във външната страна на крепостния зид каналът е широк 0,34 м и висок 0,5 м, а във вътрешната страна широк 0,42 м и висок 0,6 м. Каналът няма връзка с каналната мрежа в града. Във външната страна той не завършва до лицето на куртината, а продължава на запад в посока към Кюичездере. Зидът, върху който е иззидан, се състои от камъни, споени със силно червен хоросан. Понататъшното му проследяване ще се извърши при цялостното разчистване на терена около западната крепостна стена, което е предстоящо.

Друг такъв канал бе открит на 22,5 м южно от североизточната ъглова кула. Различава се от този на западната крепостна стена по това, че слепият свод над него се намира на височина 0,15 м над банкета и каналът не продължава извън лицето на куртината. Това вероятно се дължи на теренните условия.

Така устроени тези канали, напречно пресичащи крепостния зид, несъмнено са

Обр. 10. Отточен канал на западната крепостна стена
Fig. 10. Canal d'écoulement des eaux du mur d'enceinte ouest

служили за изтичане на просмуканите от почвата дъждовни води. Слепите сводове (арки) над тях са ги предпазвали от смазване.

Влизането в крепостта е ставало посредством четири големи порти, разположени по една на всяка от страните ѝ. До 1960 г. бяха известни само трите порти: южната, северната и западната. През същата година при изравняване на терена пред източната крепостна стена за построяване на летен театър бе открита и източната порта. Б. Филов счита, че на тази страна крепостта поради стръмния терен пред нея не е имала порта.²⁶ Д. Цончев пък допуска, че на това място е имало малка потеря.²⁷

ИЗТОЧНАТА ПОРТА

Разчистването ѝ започна през 1960 г., а окончателното ѝ проучване приключихме през 1963 г.²⁸ Намира се на 208 м северно от югоизточната ъглова кула и 437 м южно от североизточната ъглова кула. В сравнение с южната порта „Камилите“ тя има много по-просто устройство (обр. 11). Двата плътни пилон, от които е била съставена, се издават към вътрешната

Обр. 11. Изглед от източната порта, гледана отвън
Fig. 11. Vue de la porte est, vue de l'extérieur

страна на куртината с 2,14 м във вид на два издатъка. При това положение цялата дължина на портата от прага е 5,35 м, а разстоянието между страниците е 4,15 м. Пилоните ѝ са запазени на височина до 2,2 м. Цокълът им е облицован с големи обработени гранитни и сиенитни блокове, свързани с червен хоросан. Някои от тях са взети от по-стари постройки. Те имат дупки в средата или по краищата (обр. 12). При облицовката на цокъла е налице тенденция на редуване широки с тесни блокове. Над него започва смесената зидария.

От проучванията е видно, че портата и съседната ѝ крепостна стълба 8 (обр. 13) са претърпели няколко разрушавания, след което са били преправяни наново. Това се вижда от трите нива, които бяха открити в самия вход на портата (обр. 14), и няколко поправки на стълбището и куртината. Подът на първоначално построената порта е покрит с големи гранитни и мраморни блокове, а прагът ѝ се състои от два сиенитни блока, прилепнали много добре един до друг. Някои от тях са вторично употребени. Единият от блоковете на прага първоначално е бил капак на голям сиенитен саркофаг. В ъглите, образувани от стените на пилоните и прага, върху двата крайни сиенитни блока, се намират двата лагера (дупки), в които са се въртели отвесните оси на двете крила на вратата. Формата им е квадратна с размери 0,17×0,17 м и

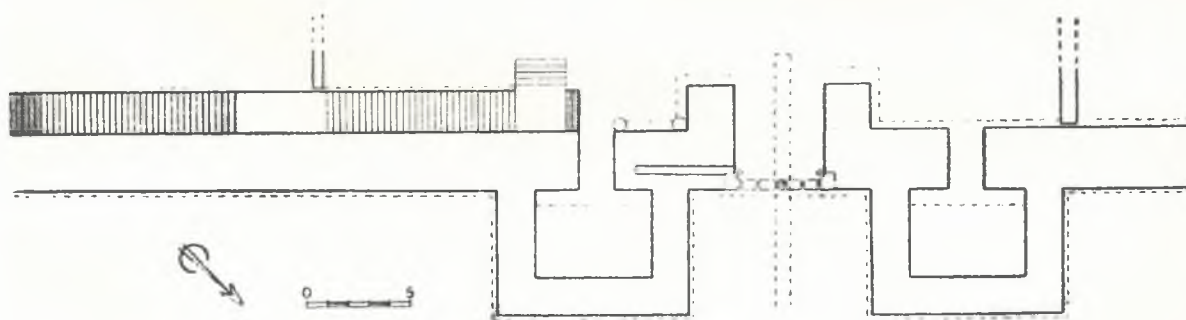
²⁶ Б. Филов, цит. съч., стр. 109.

²⁷ Д. Цончев, цит. съч., стр. 109

²⁸ Разкопките до 1962 г. са ръководени от Д. Цончев. Окончателното проучване на портата след неговата смърт извърши К. Маджаров.

Обр. 12. Цокъл на източната порта
Fig. 12. Socle de la porte est

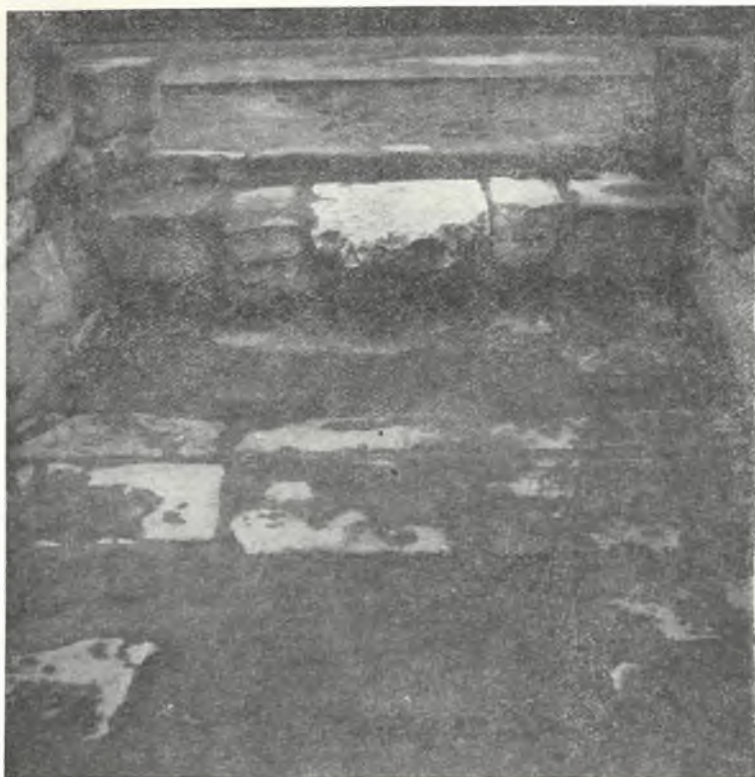

Обр. 13. План на източната порта със съседната стълба 8
Fig. 13. Plan de la porte est avec l'escalier 8 voisin

дълбочина 0,05 м. Разкрихме само южния лагер, тъй като върху първия праг има и втори, който трябваше да бъде запазен.

Под каменната настилка на пода се откри дълбок отточен канал (обр. 15), който във външната страна е широк 0,6 м, а във вътрешната — 0,68 м. Дълбок е 1,32 м, а дъното му е постлано с тухли с размери $0,47 \times 0,44 \times 0,055$ м. Точно под прага във външната страна той е силно стеснен до 0,25 м, като след това пак се разширява и при същата ширина се е вливал в близката р. Бешбунардере. Това стесняване е явно със стратегическа цел, за да не може противникът да се промъкне в портата чрез подземно нападение. Стените на канала са изградени от смесена зидария, като навън от прага тухлените пояси са от два реда тухли, а навътре от три реда, споени с червен хоросан. Тухлите са с размери $0,36 \times 0,36 \times 0,04$ м, а фугата е дебела 0,04 м. Дебелината на стените е 0,58 м. Между големите каменни плочи, с които бе покрит каналът, се намери и една надгробна мраморна стела (сопа funebris), която Д. Цончев датира от II в.²⁹

²⁹ D. Tsontchev, *Monuments funéraires thraces des ve et η ρωες* en Bulgarie, *Latomus*, LVIII, 1962, стр. 1511—1512.

Обр. 14. Двата пода на източната порта
Fig. 14. Les deux revêtements du sol de la porte est

Обр. 15. Отточен канал под източната порта
(гледан отвън)
Fig. 15. Canal d'écoulement des eaux sous la
porte est (vu de l'extérieur)

Проследихме канала във вътрешната страна към града, но не можахме да установим никаква връзка с канална мрежа. Може би той е служил за оттичане на мръсните и дъждовни води, които са се събирали около портата.

Вратата на портата е била залоствана с дървен лост (греда), който се е прибирал в специална дупка (легло), изсидана в южния ѝ пилон (обр. 16). Размери $0,30 \times 0,30$ м и дълбочина 5 м. От пода е на височина 1,2 м.

Охраната на портата се е осигурявала от две четириъгълни кули, издадени навън. Те отстоят по 2,5 м встрани от вратата. Външните им размери са: ширина 9 м и дължина 6,15 м с дебелина на зида 1,8 м. Банкетът им е широк 0,3 м. Зидовете са запазени от 0,5 м до 2 м височина към куртината. Входовете им са широки по 1,65 м и са запазени: на южната кула 24 почти до свода, а на северната кула 25 на височина 1,6 м. Подът на кулите се състои от блокаж, камъни и хоросан, а над него пръст. Външните им ъгли са изсидани изцяло от тухли. Първият тухлен пояс над банкета е от три реда тухли, а над него се редуват пояси от по 4 реда тухли.

Дебелината на куртината при портата е 3 м (с банкет 0,3 м, а този пред входа 0,4 м). По своето устройство и размери източната порта стои много близо до западната.³⁰ В този случай трябва да приемем, че тя е била с един свод, изграден в крепостната стена³ без всякакви декоративни елементи.

Така построена веднъж, източната порта (с крепостните съоръжения около нея — кули и стълбище) при някои от нападенията над града отчасти била разрушена. Това показват следите от пожар и падналата маса от парчета тухли, примесени с хоросан, натрупани върху първоначалния ѝ под.

³⁰ К. Маджаров, цит. съч., стр. 25, обр. 8.

Обр. 16. Дупка за запъвателния лост-гредна на източната порта

Fig. 16. Trou pour la poutre servant à caler la porte est

Вследствие на това целият терен около портата бил повдигнат с около 0,25 м и върху него поставен новият под, съставен от по-дребни плочести камъни. Кулите и пилоните на портата също били възстановени. Разрушените стъпала на съседната крепостна стълба 8 били на ново възобновени. В първоначалния си вид тя била дълга 21,85 м, от което се вижда, че куртиятата около портата в този период е била висока около 9,5—10 м. При преправката вследствие надзиждането се е получило едно повдигане на височината на стълбата и удължение с няколко стъпала при банкетата. Южното рамо се е удължило с 1,5 м, а северното с 2,85 м, като е достигнало до страницата на входа за южната кула. Това удължение приобр. 13 е дадено в шрихи.

След възстановяването на портата по-късно тя заедно с цялата крепостна стена в този сектор претърпява ново разрушение, много по-голямо от първото. Може би цялата надстройка над цокъла е била порутена. Вследствие разрушението върху втория под се е получило едно натрупване на хоросанови отломки и парчета тухли. Този слой е дебел около 0,45 см. Цялата облицовка на цокъла при северния пилон е била разрушена. При новото вече възстановяване на портата върху повдигнатия терен в предната част над стария праг бил изграден нов. Той се състои от 5 гранитни блока (обр. 17). В средния най-малък блок е направена кръгла дупка с размери: диаметър 0,15 м и дълбочина 0,10 м. В нея е влизала отвесна гредна, която е закрепвала отвътре двете крила на вратата след затварянето им. От вътрешната страна каменните блокове на прага са понижени, вдълбнати на дълбочина 0,10 м, тъй че при затварянето на крилата те са стъпвали върху самите блокове. Така устроен, прагът е затруднявал неприятеля да изкърти вратите чрез пъхане на железни лостове отдолу. Новото ниво, което се е получило, трето по ред, не е било постлано с камъни, а движението е ставало върху трамбованата пръст. В предната част, долепени до прага, се откриха един ред плочести вторично употребени камъни, между които един гранитен блок, който в двете си страни има две врязвания във вид на ластовича опашка — легла на скоби. В двата ъглови сиенитни камъка има по една кръгла дупка

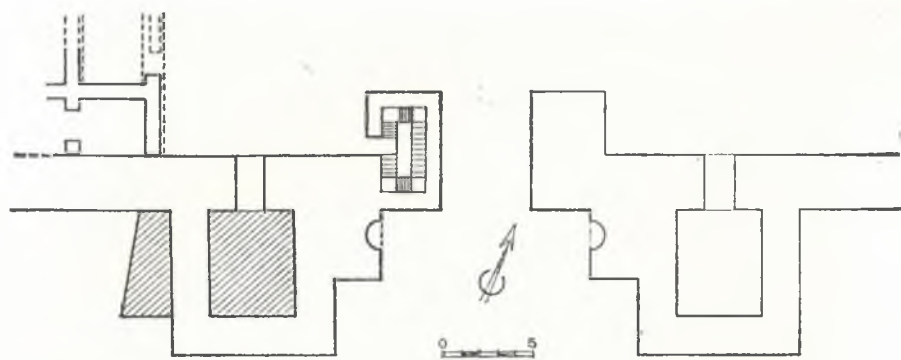
Обр. 17. Вторият праг на източната порта

Fig. 17. Le second seuil de la porte est

(лагер) с диаметър 0,17 м и дълбочина 0,12 м. В тези дупки били вкарани железни гривни, в които се въртели отвесните оси на двете крила на вратата. В северната дупка и сега е запазена тази желязна гривна. Разстоянието от централния лагер, който се намира върху прага, до двата странични е по 1,8 м, значи крилата са били широки по 1,8 м. Видно е, че вратата е била двукрила и единична. В това отношение становището на Д. Цончев, че портите са имали двойни врати, се опроверга.³¹

При изграждането на новия праг предната част на дупката за запъвателния лост от първоначалната порта е била отчасти затворена с един камък, поставен на ъгъла между страницата и прага. Явно е, че първоначалният лост във втората врата не е могъл да се използва, тъй като височината от нивото на прага до дупката за лоста е 0,55 м. При това положение новата врата е следвало да се запъне с този лост в долната ѝ част, което не е приемливо, тъй като при натиск отгоре тя лесно ще се отвори. Обикновено запъването на вратите е ставало някъде по

³¹ Д. Цончев, цит. съч. съч., стр. 117.

Обр. 18. План на южната порта с новооткритите субструкции под кула 15

Fig. 18. Plan de la porte sud avec les soubassements nouvellement découverts sous la tour 15

средата. Това положение се потвърждава и от един друг факт. В срещуположната страна в облицовката на северната страница на портата, която също е била поправена заедно с последния праг, и то много набързо, не е оставена дупка за лоста след залостването на вратата. Вероятно за новата врата след поправянето е бил изсидана нова дупка за лоста в южния пилон, който сега е разрушен до цокъла.

При новото иззиждане на кулите смесената зидария е вече с тухлен пояс от четири реда тухли за разлика от първия тухлен пояс, който е от три реда. Близкото стълбище също пострадало при второто разрушаване и било наново поправено пак чрез надзиждане върху разрушените стъпала. При тази поправка последните 5—6 стъпала на северното рамо били обърнати на запад, перпендикулярно на куртината. Това се е наложило от обстоятелството, че при продължение на рамото на север би се затворил входът на фланкиращата кула от юг. Издадената на запад стълба стъпва върху дебел пласт около 0,7 м от паднала маса — хоросан, тухли и камъни. При възстановяването на крепостната стена около източната порта и в двата случая е използван за спойка хоросан, наситен с късчета от трошени тухли.

Непосредствено до нишата на крепостната стълба се откри зид, перпендикулярен на куртината, обърнат на запад. Той е бил изсидан допълнително на фуга. Такъв зид със същата посока се откри и на 4 м северно от страницата на фланкиращата кула от север. Градежът и на двата зида се състои от камъни, споени с хоросан, подобен на крепостната стена. Тези допълнително изградени зидове са останки може би от постройките за гарнизона, разположени край куртината от двете страни на портата, каквито се откриха при южната порта.

Главната порта на Хисарската крепост е била от южната ѝ страна. Народът днес я нарича „Камилите“, понеже останките ѝ наподобяват две гигантски камили.³²

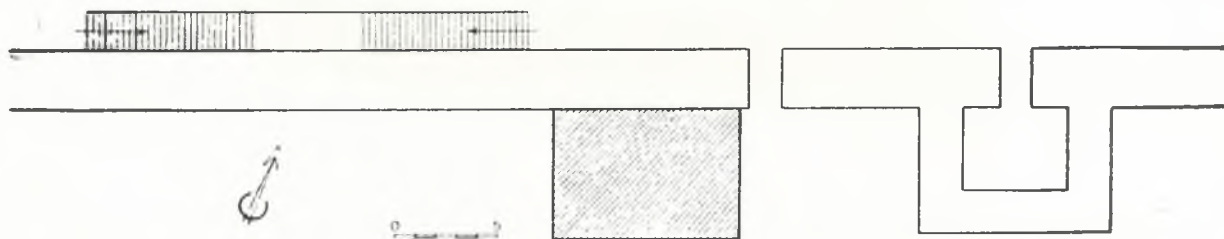
При подготовката на портата за консервация през 1960 г. се установи, че целият сега видим корпус лежи върху по-стари зидове. Под кула 15, фланкираща портата от запад, се откри зид, наподобяващ формата на кула (обр. 18). Той се издава навън от куртината на 6,2 м и е свързан конструктивно с нея. Строен е с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с късчета от трошени тухли, като този на видимата стена. При иззиждането на западната кула 15 една част от стария зид е останала извън западната и надлъжна стена (обр. 19). При куртината зидът е широк 1,8 м, а при външната, широка страна на кулата 2,85 м. На западната страна се вижда банкет, широк 0,2 м. Този по-стар зид (при обр. 18 е даден с щрихи) продължава под цялата сега видима кула, като някои сектори се виждат и във вътрешната ѝ страна.

На 75 м западно от „Камилите“ непосредствено до потерна III през 1961 г. бе открит зид, конструктивно свързан с крепостната стена, който по строеж е подобен на този при кула 15. След неговото разчистване формата му се оказа четириъгълна (обр. 20). Издава се извън

³² Подробности за портата вж. Д. Цончев, цит. съч., стр. 109—115.

Обр. 19. Основи на кула (при кула 15) от най-старата крепостна стена
Fig. 19. Fondations de tour (près de la tour 15) du mur le plus ancien

Обр. 20. План на кулата (при потерна II) от най-старата крепостна стена
Fig. 20. Plan de la tour (près de la poterne II) du mur le plus ancien

куртината с размери: ширина 9,3 м и дължина 6,5 м. На 7 м източно от него се намира кула 14 от видимата крепостна стена.

По форма и строеж този зид наподобява основи на кула, обаче не може да бъде основа на кула от видимата крепостна стена, тъй като разстоянието до видимата кула 14 е съвсем малко. Вероятно тези зидове са основи на кули от една по-стара крепостна стена.

През 1963 г. извършихме сондажни проучвания във вътрешната страна на куртината, западно от южната порта и в сектора при потерна III, за да проверим дали тези основни зидове от кулата на по-старата крепостна стена са се издавали напред от вътрешното лице на куртината към града. Подобно нещо не установихме. Явно е, че кулите от по-старата крепостна стена по форма са били, както тези на видимата крепост.

Проучванията показаха, че нивото на входа на видимата кула 15 се намира на 1 м височина от банкета на крепостната стена. Очевидно е, че при разрушаването на първоначално построената крепост целият терен около портата, вследствие на натрупаните материали от паднала маса (отломъци от хоросан, камъни, парчета тухли и пепелища), е бил повдигнат с около 1 м. На това ниво е бил иззидан и входът на видимата кула 15. Западно от входа се откриха зидовете на гарнизонните постройки, допълнително построени до самата крепостна стена.

Дали тук е била портата на по-старата крепостна стена, трудно може да се установи, тъй като целият масив на сега видимата порта „Камилите“ лежи върху старата стена. От друга

страна, непрекъснатото движение на транспортни средства по асфалтирания път, който минава под портата, не ни позволява да предприемем нови проучвания за устройството на прага. Във всеки случай, ако е била тук портата на по-старата крепостна стена, то тя е била с по-просто устройство, с един свод, иззидан в стената. Сондажите, които извършихме около двата стълба на външния свод на сега видимата порта, показват, че старата порта е нямала външен свод. Това се вижда от обстоятелството, че стълбовете над банката са конструктивно свързани с целия масив на видимата порта, докато в основите са отделени от крепостния зид с доста широка фуга. Явно е, че те са строени допълнително при построяването на новата порта.

Д. Цончев при проучване прага на портата се натъква на някакъв зид, широк 5 м и дълъг 7,20 м, иззидан от необработени камъни, а някъде от редове тухли, споени с червен хоросан.³³ Този зид е бил висок 1,20 м и се намира на 1 м под днешното ниво. Според него предназначението на зида е било да предотврати подкопаването на входа при неприятелски нападения. Вероятно този зид не е бил за подкопаване на входа при неприятелски нападения, а е бил основа, може би на другата кула, която е фланкирала портата на старата крепост от изток. За това, разбира се, може само да се предполага.

Направените разкопки и проучвания в сектора от южната порта „Камилите“ на запад до потерна III и в сектора на източната порта показват, че сега видимите части от крепостната стена в тези сектори са изградени върху зидове от по-стари крепостни съоръжения, които са били разрушени. Новите части от куртината, портите и кулата в общи линии стъпват върху старите, като изключение правят само някои кули, които излизат до известна степен извън очертанията на старите кули.

Дали е такава съдбата на цялата крепостна стена, засега не се знае. Сондажните проучвания в западния сектор, както и от север не ни дават данни за едно такова предположение. Бъдещото основно разчистване на крепостната стена в тези сектори може би ще разреши този въпрос.

Ако и западният фронт на крепостта е изграден по същия начин върху стари основи, то вероятно трасирането на новата крепост е станало върху трасето на старата крепостна стена.

Още Дюмон в своя доклад за Тракия мисли, че сегашните крепостни стени са построени върху по-стари постройки.³⁴ В. Миков също предполага, че е съществувала по-стара крепостна стена, но той отива малко по-далеч, като смята, че тя е обграждала и Момина баня,³⁵ за което липсват данни. Д. Цончев отрича съществуването на една по-стара стена.³⁶ Ст. Бояджиев приема, че видимата стена почива върху една по-стара крепост.³⁷

ПОТЕРНИ

Освен четирите големи порти Хисарската крепост е имала и 9 потерни. Това са малки входи преди всичко с военно предназначение,³⁸ изпълняващи ролята на запасни позиции, изградени в цялостната отбранителна система. Те са били еднакво добре използвани както при шурмуването на крепостта от противника, а така също и при обсада. Обикновено през тях са били провеждани частични и общи излизания за разрушаване на обсадните противникови инженерни съоръжения.³⁹ Давали са възможност и за провеждане на ефикасни контраатаки, особено срещу противник, шурмуващ крепостта без предварителна инженерна подготовка.⁴⁰ Резултатни контраатаки могат също да се провеждат, и то във фланг, срещу противник, извършил пробив през главната порта.

³³ Д. Цончев, Антични паметници от Южна България, ГАМП, 1954, стр. 287.

³⁴ A. Dumont, Rapport sur un voyage archéologique en Thrace, Melanges d'archéologie et d'épigraphie, Paris, 1892, стр. 214.

³⁵ В. Миков, С. Хисар, историко-археологически бележки, София, 1932, стр. 127 и сл.

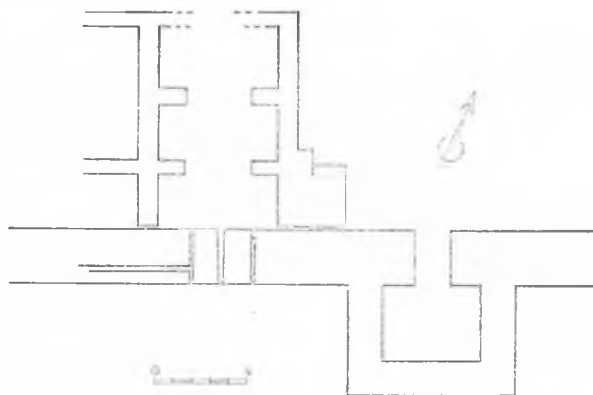
³⁶ Д. Цончев, Хисарските бани..., стр. 94.

³⁷ С. Бояджиев, цит. съч., стр. 20.

³⁸ A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine; Poternes, V, стр. 578.

³⁹ Е. А. Разин, История военного искусства, I, 1955, стр. 433—434.

⁴⁰ Пак там, стр. 426—427.

Обр. 21. План на потерна IV с коридора
Fig. 21. Plan de la poterne IV avec le corridor

Потерните са били използвани и за войсково разузнаване. През тях са били внасяни тайно хранителни продукти и боеприпаси. При мирновременна обстановка са били използвани и от населението. Най-ефикасно обаче те са били използвани при активна отбрана за посрещане и разбиване на противника още при подстъпите към крепостта.

Шест от деветте открити досега потерни се намират в първата крепостна стена, две във втората (външната) стена от север и една при връзката между първата и втората стена при североизпадния ъгъл.

На западната стена има две потерни. Потерна I е имала за задача да охранява подстъпите към западната порта откъм север, а потерна II откъм юг. Тъй като потерна I е проучена и описана от Д. Цончев,⁴¹ ние ще се спрем по-подробно на новооткритата потерна II. Тя се намира на 203,90 м южно от западната порта до кула 9 (обр. 8). Широка е 1,7 м и е запазена на височина 1,45 м. Страниците ѝ са иззидани от тухли. Върху външната ѝ страна е паднал голям отломък от крепостния зид и не можахме да установим точно устройството на прага. Тя е била еднокрила. В южната страна на стената, на височина 0,85 м от пода на потерната, е направена в зида дупка с размери: до страницата 0,37×0,30 м, а в завършека 0,26×0,30 м. Дълбочината не можа да се установи поради разрушенията. Това несъмнено е било дупката на дървения лост (гредка) за запъване на вратата. В северната страница на потерната се намира голям гранитен блок, в който има дупка с размери: 0,18×0,14 м и дълбочина 0,10 м, в която е влизала гредата след запъването на потерната. Потерната е била охранявана от кула 9.

Теренът пред потерна II е много подходящ за извършване на скрити от противника излизания. Извършвайки един малък обход на левия бряг на Кюпчездере, спокойно може да се осъществи ефикасен обхват в тила на противника, шурмуващ западната порта на крепостта.

На южната страна крепостта е имала също две потерни, разположени в двете страни на главната порта „Камилите“. Потерна III отстои на 75 м западно от „Камилите“ срещу базилика 1 (обр. 1). За първи път с нея се занимава Б. Филов,⁴² който определя предназначението ѝ преди всичко за обслужване на базилика 1. От проучванията напоследък се вижда, че крепостната стена заедно с потерната е строена много преди базиликата. Базиликата е обслужвала хората, живеещи в крепостта, при обсада или блокада. За хората, живеещи вън от крепостната стена, само на 100—120 м югоизточно от потерната е била построена базилика 3,⁴³ която по време стои близо до базилика 1.

От местоположението на потерната е видно, че тя е обслужвала преди всичко войсковите подразделения, охраняващи града. Предназначението ѝ е било да осигури посредством излизания при открит бой подстъпите, водещи към западната половина на южната крепостна стена, като същевременно чрез флангови контраатаки се е осигурявал десният фланг на главната порта „Камилите“.

Потерна IV (обр. 21) се намира на 153 м източно от южната порта на крепостта, охранявана от кула 19. При описанието ѝ Д. Цончев не определя размерите ѝ при прага, тъй като не

⁴¹ Д. Цончев, цит. съч., стр. 120.

⁴² Б. Филов, цит. съч., стр. 128.

⁴³ В. Иванова, Три новоразкрити базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 2, 1937, стр. 214—242.

е била добре разчистена.⁴⁴ Тя се оказа зазидана с вторично употребени камъни, споени с червен хоросан, както този на крепостната стена. Широка е 3,3 м. На 2 м от вътрешното лице на стената се намери дупката на запъвателния лост с размери $0,23 \times 0,25$ м и дълбочина 4 м. Устройството на прага не можахме да установим, тъй като потерната бе запълнена. Вероятно е била двукрила. Тя е с най-големи размери от всички потерни.

Под прага се откри отточен канал с размери: вътре вис. 0,52 м, ширина 0,35 м, външна страна: вис. 0,4 м, ширина 0,2 м. От вътрешната страна потерната е свързана с коридор, дълъг 11 м и широк 6 м, който посредством четири симетрично разположени пиластъра е разделен на три части. На края завършва с отвор, където е била вероятно втората врата. Поради разрушенията не можахме да установим точно устройството ѝ. Стените на коридора, които са зидани с ломени камъни, споени с червен хоросан, както този на крепостната стена, са широки 1,1 м и запазени на височина до 1,5 м. В едната стена е запазен тухлен пояс от четири реда тухли.

Пиластрите са зидани с тухли с размери $0,35 \times 0,35 \times 0,04$ м при фуга, широка 0,04 м. Те са носили може би сводовете на масивно покрития коридор. В източната част на коридора перпендикулярно на куртината се откри стълба, от която са запазени само две стъпала с размери: шир. 0,28 м и вис. 0,32 м. Тя е еднораменна и конструктивно свързана със зида на коридора. Чрез нея вероятно се е осигурявало бързо изкачване на отбраняващите се върху самия коридор. Следователно трябва да се предполага, че тя е обслужвала коридора, който заедно с нея е иззидан допълнително до стената на фуга. От размерите на стълбата се вижда, че коридорът е бил висок около 3,5—4 м, колкото е и височината на потерната. Как е бил устроен покривът на коридора, не се знае. Вероятно на него е имало специални отвори във вид например на амбразури, през които е бил обстрелван и унищожаван проникналият противник. Коридорът е свързан конструктивно с жилищните и складови помещения на гарнизона, разположени източно от „Камилите“ до потерна IV.⁴⁵

Така устроена, тази потерна е играела важна роля при отбраната на крепостта в този сектор, където теренните условия предлагат много добри възможности за бързи пробиви от страна на противника.

Въпреки допълнително построените към нея съоръжения (коридор и крепостна стълба), вероятно тя е продължавала да бъде едно от твърде уязвимите места на крепостната стена в този сектор, което обстоятелство може би е наложило и нейното зазиждане завинаги.

На източната страна крепостната стена е нямала потерни. Малкият вход, за който споменава Д. Цончев,⁴⁶ открит от него на 12 м северно от кула 24, при разчистването му се оказва вход на неизвестната по-рано кула 25, една от кулите на източната порта. Липсата на потерни в този сектор вероятно се дължи на самите естествени препятствия, които са преграждали подстъпите към крепостта. По цялото протежение на източната крепостна стена, само на 70—80 м, протича рекичката Бешбунардере, чиито брегове са доста стръмни. Освен това между стената и рекичката е имало и ров.⁴⁷ При това положение не е имало нужда от потерни.

В северната страна Хисарската крепост е имала две потерни, разположени от двете страни на северната порта. Те са били иззидани в самите ниши на крепостните стълби 11 и 13. По номерацията в плана (обр. 1) потерните имат номера V и VI. От тях проучихме основно потерна V. Намира се на 120 м източно от северната порта (обр. 22). Страниците ѝ са били иззидани от тухли и са запазени на височина 0,5 м. Широка е 1,6 м. Прагът ѝ се състои от един вторично употребен гранитен блок. На едната му страна е направена дупка (лагер) за оста на вратата, която е била еднокрила. Това се вижда добре от улея, който се е образувал върху самия блок вследствие затварянето и отварянето на крилото.

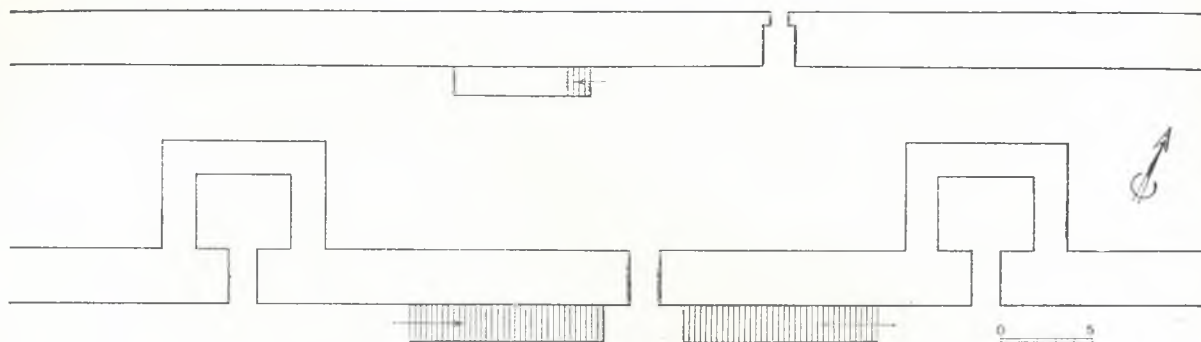
Вероятно и потерна VI е имала същите размери и устройство. За целта бе направен само малък сондаж.

⁴⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 119.

⁴⁵ Те ще бъдат обект на други наши проучвания.

⁴⁶ Д. Цончев, цит. съч., стр. 119.

⁴⁷ Пак там, стр. 125.

Обр. 22. План на северната двойна стена и потерни V и VIII

Fig. 22. Plan du mur double nord et poternes V et VIII

Предназначението на тези две потерни е било да осигуряват при нужда бързото проникване на войниците в междустението, за да се изкачат и заемат позиция върху платформата на втората северна стена (протехизмата).

От разположението на потерните в Хисарската крепост следва да се подчертае, че главните ѝ порти са били охранявани не само посредством ударната сила на двете фланкиращи кули, но и тактически при открит бой, чрез две потерни, разположени от двете им страни.

Тези малки входове са предлагали добри възможности за ефикасна маневреност на частите, които спокойно са преминавали от една отбранителна линия в друга, без да се отварят големите и тежки градски порти.

ВТОРА (ВЪНШНА) КРЕПОСТНА СТЕНА

Както отбелязахме в началото, крепостната стена от север е била двойна. Това е отбелязано още в плана на Б. Филов.⁴⁸ На два пъти е разглеждан този въпрос и от Д. Цончев.⁴⁹

Необходимостта от построяване на втора крепостна стена в този сектор идва от самите теренни условия, които предлагат добри възможности за извършване на бързи и ефикасни пробиви. Целият терен от север е леко наклонен към крепостта. Това е наложило тук да се изгради тройна отбранителна система: ров, външна крепостна стена без кули и вътрешна, снабдена с кули, потерни и крепостни стълби.

Външната крепостна стена е строена по същата система (*opus mixtum*), както вътрешната, с тази само разлика, че при нареждането на камъка е прилагана редова зидария. От строителните материали се различава камъкът, който е бил ломен от кариерата в района западно от гр. Хисар в местността Ахчатепе. Докато камъните на вътрешната стена са твърд гранит и гнайс, вадени от канарите на с. Веригово и с. Момина баня, то на външната стена са трошливи и лесно се цепят на листове. Местното население нарича този камък „тефтер камък“.

От направените през 1961 г. разкопки в източната половина на този сектор е видно, че външната стена е широка 3,2 м без фундамент с банкет само към междустението, широк 0,15 м. Теренът от северната порта на изток до североизточния край постепенно се снижава, вследствие на което в банкета се вижда една стъпаловидност, т. е. на всеки 40—50 м банкетът се снижава с около 0,5 м във вид на стъпало. Портата се намира точно срещу северната порта на вътрешната стена и по устройство стои близо до нея.

В източната ѝ част бяха открити две потерни. Потерна VII се намира на 23 м западно от североизточния ъгъл на крепостта. Широка е 1,85 м. Във външната си част отворът се стеснява посредством два зъбеца, зад които се е закрепвало крилото на вратата. Страниците ѝ са зидани с тухли и са запазени на височина до 0,4 м.

⁴⁸ Б. Филов, цит. съч., стр. 108.

⁴⁹ Д. Цончев, цит. съч., стр. 102; същият, Северните стени на Хисарската крепост, сп. Завети, 1937, IV, стр. 20—21.

Обр. 23. Потерна VIII на външната северна крепостна стена
Fig. 23. Poterne VIII du mur d'enceinte extérieur nord

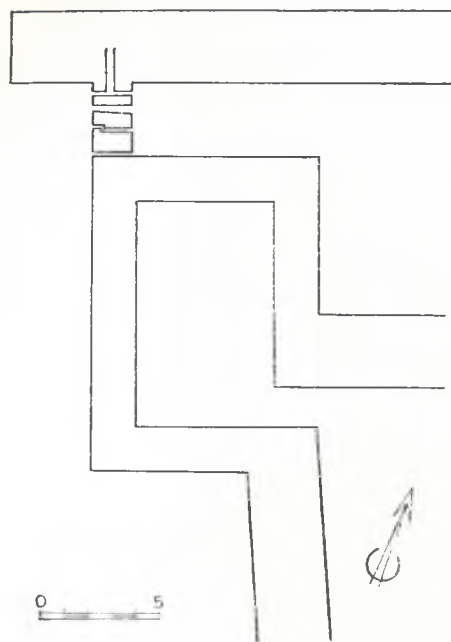

Обр. 24. Еднораменна стълба на външната крепостна стена
Fig. 24. Escalier à une rampe du mur d'enceinte extérieur

Потерна VIII се намира на 33,5 м западно от потерна VII. Устройството и размерите ѝ са същите, както на VII, само че тя е запазена по-добре (обр. 23).

Изкачването на външната крепостна стена е ставало посредством три еднораменни стълби без ниши, конструктивно свързани с нея (обр. 24). Стълба 14 се намира на 9,6 м западно от потерна VIII, срещу стълба 11 от вътрешната крепостна стена (в нишата на която се намира потерна) (обр. 22). Стълба 15 отстои на 10,8 м западно от северната порта, а стълба 16 се намира на 55 м южно от северозападния крепостен ъгъл.

По устройство и размери и трите стълби са еднакви. Дължината им при банкета е 7,6 м, а ширината 1,6 м. Стъпалата им за разлика от стълбите на вътрешната стена са направени от дялани камъни и имат размери: височина 0,3 м и ширина 0,3 м.

Обр. 25. План на северозападния ъгъл на вътрешната крепостна стена и връзката между двете северни стени

Fig. 25. Plan du mur intérieur (angle nord-ouest) et la liaison entre les deux murs nord

отвън: ширина 0,22 м и височина 0,36 м. Такива канали крепостта вероятно е имала и в западната си половина, които при бъдещите разкопки може би ще бъдат открити. Чрез тях е ставало оттичането на водите, които са се събирали в междустението.

Остава да разгледаме въпроса за устройството на връзката между първата и втората крепостна стена. През 1961 г. предприехме основно разчистване на северозападния ъгъл и установихме, че тази връзка е била осъществена посредством една потерна, изградена между два пиластра (обр. 25). Те са иззидани от тухли, споени с хоросан. Северният пиласър е конструктивно свързан с протехизмата, а южният е на фуга, долепен допълнително до кула 1. Този факт показва, че външната крепостна стена е строена по-късно от първата. Междустението при връзката е широко 3 м. Ширината на отвора на потерната е 1,20 м, който след един отстъп на южната страница, зад който, изглежда, е било закрепено крилото, се разширява на 1,4 м. Потерната се намери зазидана (обр. 26). Под прага се откри отточен канал с размери: от вътрешната страна $0,55 \times 0,30$ м, а външната $0,48 \times 0,21$ м. В северния пиласър на потерната се виждат останки от дупката на запъвателния лост, която е много разрушена.

Втората крепостна стена не завършва при самата връзка, а продължава на запад във вид на контрафорс, дълъг 3,7 м. Предназначението му е било, от една страна, да пази ъгъла на стената от разрушения, а, от друга, да охранява потерната от противника, нападащ крепостта от север. Зазиждането на потерната следва да си обясним може би с нейното неподходящо поставяне на това твърде уязвимо място на самия ъгъл.

Поради големите разрушения не можахме да установим връзката на двете стени при североизточния ъгъл. На това място външната крепостна стена е достигнала до осмоъгълната кула 31. Като продължение на стената източно от кулата е иззидана подпорна стена, дебела 1,7 м, която под прав ъгъл се отправя на юг. Иззиждането ѝ се е наложило поради стръмния терен пред ъгловата кула (обр. 6). Връзката може би е била осъществена чрез кулата, както е на северозападния ъгъл.

Средната стълба 15 е била открита още от Д. Цончев, който поради недоглеждане смята, че тя е била двураменна без ниша в средата.⁵⁰ Това го довежда до един твърде сериозен пропуск в опита му да определи височината на външната крепостна стена. При дължина на стълбата 7,6 м Цончев остава един метър за площадка и намира, че тя е имала по 11 стъпала на двете си рамена. По този начин той определя височината на стената без парапета и зъберите до 3 м, а с последните до 4,6 м. Дебелината на куртината според неговите изчисления излиза по-голяма от височината.

При дължина на стълбите 7,6 м и размери на стъпалата $0,30 \times 0,30$ м, след като оставим 1,5 м за площадка на върха, защото 1 м е съвсем малко, ще получим, че рамото на стълбата е било от 20 стъпала, които, умножени на височината 0,3 м, показват, че куртината е била висока около 6 м без парапета и зъберите, а с тях около 7,6 м.

Както първата крепостна стена, така и втората е имала отточни канали. Такъв канал бе открит между кули 34 и 35.⁵¹ Той е устроен по същия начин, както всички останали, с тази само разлика, че слепият свод се намира непосредствено до самото горно ниво на канала. Размерите му отвътре са: ширина 0,3 м и височина 0,45 м;

⁵⁰ Д. Цончев, цит. съч., стр. 152.

⁵¹ К. Маджаров, цит. съч., стр. 25, обр. 6.

Обр. 26. Връзката на двете северни крепостни стени със зазидана потерна IX
Fig. 26. Liaison des deux murs nord avec la poterne IX

В някои сектори крепостната стена е била опасвана от ров. Иречек мисли, че такъв е имало само от северната страна.⁵² Д. Цончев счита, че ровът е опасвал цялата северна, източна и част от южната крепостна стена, източно от главната порта „Камилите“.⁵³

От сондажните проучвания и от сведенията на някои стари жители на Хисар се установи, че предположението на Д. Цончев се потвърждава. Днес ровът е запазен само в северния сектор на крепостната стена (обр. 27). Поради прокарване на декоративни алеи покрай южната и източната крепостна стена ровът е напълно унищожен.

Археологическите разкопки, които проведохме през 1964 г. в източната част на рова при северната крепостна стена показаха, че ровът не е бил укрепен със зид, така както е при цариградските Теодосиеви стени.⁵⁴ Д. Цончев предполага, че тази облицовка е била дървена и че ровът е бил пълен с вода от открития зидан водопровод за чиста вода, който е влизал в града под северната стена.⁵⁵

От положението на терена и резултатите от разкопките ние считаме, че ровът не е бил пригоден за пълнене с вода. Това е било един доста широк около 10—15 м и дълбок 4—5 м непрекъснат, възпрепятстващ противника ров (окоп), който е опасвал стената в най-уязвимите

⁵² К. Иречек, Княжество България, ч. II, стр. 380.

⁵³ Д. Цончев, цит. съч., стр. 124.

⁵⁴ Millingen, цит. съч., стр. 55 и сл.; Gurlitt, цит. съч., стр. 5 и сл.; по Д. Цончев, цит. съч., стр. 125.

⁵⁵ Д. Цончев, цит. съч., стр. 125.

Обр. 27. Останки от рова при източната половина на северната крепостна стена

Fig. 27. Vestiges du fossé près de la partie est du mur d'enceinte nord

и сектори. Ако той е бил пълен с вода, обязательно е трябвало да бъде облицован със зид, тъй като това е било едно дълготрайно фортификационно съоръжение, което без зид лесно би рухнало. Що се касае до дървена облицовка, то тя е присъща за краткотрайни фортификационни съоръжения, като ровове, опасващи лагери на временно стануващи войскове части.

НАХОДКИ

Освен останките от строителен материал и срутавания при разкопките около източната порта и съседното стълбище бяха открити следните находки.

В северното рамо на първоначално изградената стълба на височина 1,2 м над банкета, погоре до първия тухлен пояс открихме мраморна глава от статуя на мъж в естествена големина (обр. 28). Тук тя е била вградена допълнително като строителен материал с лицето навън. Размерите ѝ са: височина 0,23 м, най-голяма ширина през лицето 0,15 м, а през главата с косата 0,25 м. Отчупена е от тялото в долната част на врата. Лицето е значително повредено, особено брадата, устните, носа и очите с веждите и не личат подробности на третирането.

Портретът представя мъж на средна възраст, насреца, слабо наведен надясно. Изразът на лицето е твърде замечтан. Челото е изпъкнало с две-три бръчки. Повърхността е полирана. Умерено късата брада, която представя една неравна повърхност, започва от косите пред ушите продължава по бузите и стига до долу. Непokoйно развитите къдрици на косата, направени чрез свредела, се отделят една от друга с дълбоки улеи, като покриват врата и гор-

Обр. 28. Мраморна глава от статуя, гледана в профил
Fig. 28. Tête de statue en marbre, vue de profil

ната част на ушите и стигат до дрехата. Отгоре в предната част на главата е направена дупка с диаметър 0,01 м и дълбочина 0,15 м, която сигурно е служила за закрепване на венец. В такъв случай може би се касае за статуя на високопоставено лице, вероятно император.

Ако направим едно бегло сравнение, ще видим, че главата стои близо до един портрет от Варна, отъждествяван с император Антонин Пий.⁵⁶ Изхождайки от третирането на прическата и брадата, портретът следва да се свърже с модата от времето на Антонините, когато на косата се отдава първостепенна роля.⁵⁷ Това са белези, които ни сочат да търсим неговото място към началото на втората половина на II в.

Южно от портата до вътрешната страна на куртната между входа на кула 24 и издатъка на южния пилон се откриха две груби гранитни бази. Между тях наравно с банкета се намериха две мраморни колони. Едната от базите е висока 0,47 м с диаметър 0,55 м, а другата е висока 0,54 м и диаметър 0,47 м. Колоните са запазени много добре и имат размери: първата — дължина 2,415 м, и диаметър при базата 0,32 м, а при капителя 0,27 м, втората — дължина 2,48 м, диаметър при базата 0,31 м, а при капителя 0,28 м. Така поставени една до друга, може да се допусне, че колоните са били скрити тук.

Намерените груби бази и някои още други груби гранитни колони, както и много фрагменти от славянска керамика показват, че на това място в по-късно време е била построена паянтова постройка.

⁵⁶ Е. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, № 464.

⁵⁷ Д. П. Димитров, *Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония*, ГСУ ИФФ, 1942/1943, стр. 11.

Обр. 29. Еднофитилни глинени лампи
Fig. 29. Lampes en argile à une mèche

Обр. 30. Глинен съд от източната порта
Fig. 30. Vases en argile de la porte est

Сред развалините бяха намерени още:

1. Мраморна оброчна плоча на Хермес, горе закръглена, с размер височина 0,21 м, ширина 0,11 м, средна дебелина 0,22 м. Хермес е прав, гол и насреца с облекчен ляв крак. В лявата си ръка държи изправен кадуцей, а в дясната — кесия над грубо предаден жертвеник. През лявото му рамо виси мантия.

2. Част от оброчна плоча на нимфите с размери: височина 0,2 м, ширина 0,16 м и дебелина 0,05 м. Запазена е само дясната нимфа без глава и крака. Тя е облечена, със спуснати надолу и встрани ръце.

3. Медни монети: пет от Константин I (327—337 г.). Едната се намери в културния пласт между двата прага на портата; една от Максимилиан Херкул (292—305 г.), една от Диоклециан (284—305 г.), една от Аркадий (395—408 г.).

Трябва да се подчертае, че от монетите, които се откриват непрекъснато край крепостната стена, преобладават тези на Константин I.

4. Четири еднофитилни глинени лампи. Едната в средата има петолъчна звезда, а другата човешка глава наляво (обр. 29). Всички лампички са с по една дупка в средата, а тази с образа — с две.

5. Бронзова фибула с размери: дължина 0,07 м и височина при извитата част 0,03 м.

При разчистването на двете фланкиращи кули бяха открити много фрагменти от късноантична керамика (IV—VI в.). В горните пластове преобладават фрагменти с така нар. гребенчата украса (V—VI в.), а в по-долните пластове сивочерната кухненска керамика (III—IV в.). Тя е изработена от недобре пречистена глина. Формата на съдовете е заоблена с равни дъна и с няколко концентрично врязани линии в горната част. Устието е със завит навън ръб. Срещат се фраг-

менти и от тънкостенна керамика с червен цвят и добре пречистена глина. От същата керамика се откри един добре запазен глинен съд с две дръжки (едната отчупена) и с широко устие (обр. 30) с размери: височина 0,08 м и диаметър на устието 0,08 м.

Находки от коридора при потерна IV

1. Варовикова касета, отчасти отчупена, с размери: дължина 0,9 м, ширина 0,61 м и дебелина 0,2 м. В средата на касетата е изобразена шестлистна розета. Тя е попаднала тук от друго място.

Находки от североизточната ъглова кула

Сред развалините при разчистване на кулата се откриха много фрагменти от късноантична керамика с гребенчата украса (V—VI в.). Части от амфори със сив цвят и добре пречистена глина, с ниски и широки устиета (обр. 31). На някои от тях устието е с извит навън ръб. Срещуположните им дръжки са обикновено плоски и са захванати за раменете на амфората и горната на-

Обр. 31. Горна част на глинена амфора
Fig. 31. Partie supérieure d'une amphore en argile

дебелена част на шийката. От запазените им части трябва да предполагаме, че формата им е била крушовидна с остри дъна. Подобни амфори са открити при разкопките на римския град Нове.⁵⁸ Бяха открити още: 1. Шийка с добре запазено трилистно устие на ойнохое със светлокеремиден цвят. Ширина на устието 0,06 м. 2. Много гвоздеи с различна дължина от 0,08 до 0,27 м.

Вторично употребените архитектурни фрагменти, керамиката и монетите ни дават добра опора за установяване на една относителна хронология.

ДАТИРАНЕ

По отношение датировката на Хисарската крепост съществуват доста противоречиви мнения. Б. Филов, изхождайки от солидния ѝ градеж, строгите архитектурни детайли и резултатите от проучването на базилика 1, с голяма вероятност приема крепостта да е строена по времето на Юстиниан I (527—565).⁵⁹ Това свое твърдение той подкрепя със сравнението, което прави с кюстендилския Хисарлък.

Такава датировка смятаме за неприемлива. Новите разкопки в сектора около базилика 1 показва, че базиликата е имала по начало два кораба.⁶⁰ Тя е била построена след крепостната стена върху разрушените жилищни и складови помещения на гарнизона. Следователно първона-

⁵⁸ Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 235.

⁵⁹ Б. Филов, цит. съч., стр. 144.

⁶⁰ Разкопките в този сектор са правени от Ст. Бояджиев. Резултатите не са публикувани.

чално е построена крепостната стена, след това гарнизонните постройки, които са долепени до нея, и най-после базиликата, която лежи върху тях. В. Иванова-Мавродинова датира въпросната базилика с нейната тристранна апсида от V—VI в.⁶¹, С. Бобчев счита, че тя е строена към началото на V в.⁶² В такъв случай крепостната стена следва да се датира преди V в.

Въз основа на по-задълбочени сравнения, правени по-късно, Д. Цончев⁶³ счита, че по своя начин на строеж крепостта стои най-близо до Солунската крепост,⁶⁴ датирана от края на IV и началото на V в.; кюстендилския Хисарлък,⁶⁵ датиран от IV в.; цариградските Теодосиеви стени, датирани от V в.,⁶⁶ и някои други. Изхождайки от това, той датира крепостната стена най-рано от края на III в. и най-късно до началото на V в.⁶⁷

Ст. Бояджиев въз основа на новооткритите субструкции, лежащи под сега видимата крепостна стена, приема, че градът за първи път бил обграден с крепостна стена през втората половина на II в., която по времето на първите готски нашествия (251 г.) била разрушена и към края на III в. наново възстановена.⁶⁸ В подкрепа на своята теза той сочи следните аргументи.

Изхождайки от открития надпис за укрепването на Сердика (176—177 г.), той смята, че по това време е била построена и Хисарската крепост. Ако сравним обаче тези две крепости, виждаме, че между тях няма сходство както по начина на строеж, така и в устройството на крепостните съоръжения.

Суперструкцията на Маркавтелиевата крепостна стена на Сердика е иззидана изцяло от тухли, споени с разтвор, ненаситен с тухлени късчета.⁶⁹ Хисарската крепост (двете стени) е със смесена зидария на варов разтвор, примесен с чукани тухли.

Кулите на крепостта при Сердика се издават не само извън куртината, но и навътре към града,⁷⁰ което е един по-ранен вариант на римската отбранителна стратегия и характерен за чисто римските крепости.⁷¹

При Хисарската крепост, както отбелязахме по-горе, и в двата строителни периода кулите се издават само навън от куртината.

Друг факт, посочен от Ст. Бояджиев, е вторично употребеният като строителен материал в крепостната стена каменен блок с надпис в чест на Аврели Кардент от времето на Александър Север (222—235 г.).⁷²

Въз основа на надписа той отнася построяването на първоначалната крепост преди 222 г., а втората след 235 г. Трябва да се знае, че въпросният надпис не е използван като строителен материал в масива на южната порта, както ни сочи Ст. Бояджиев, под който масив са открити основите на по-старата крепостна стена, а в масива на западната порта,⁷³ която в основите си засега не е проучена.

В същност от този възпоменателен надпис може да се прави само извод, че видимата крепостна стена е строена след управлението на Александър Север (222—235 г.). Кога обаче е станало това, ще ни покаже самият начин на строеж, тъй като други данни засега липсват.

Очевидно е, че датировката на Ст. Бояджиев е неубедителна. Да се датира от II в. една конструкция, за спойка на която е употребен зидарски хоросан, примесен със счукани тухли, това показва, че изследвачът не се съобразява с някои принципни положения, съществуващи през тази епоха в строителната техника.

⁶¹ В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи, ГНМ, 1922/1925, стр. 436.

⁶² С. Бобчев, цит. съч., стр. 19.

⁶³ Д. Цончев, цит. съч., стр. 125.

⁶⁴ Tafrali, цит. съч., стр. 32.

⁶⁵ Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини ИАД, VII, 1919/1920, стр. 110.

⁶⁶ Millingen, цит. съч., стр. 40 и сл.

⁶⁷ Д. Цончев, цит. съч., стр. 127.

⁶⁸ С. Бояджиев, цит. съч., стр. 20.

⁶⁹ С. Бояджиев, Принос към историята на крепостната стена на Сердика, Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 40.

⁷⁰ С. Добревски, Исторически очерк на Софийската крепост, Военен журнал, 1907, кн. VIII—IX. Укрепване на родината през вековете, 1933; Г. И. Кацаров, Принос към историята на София, 1910, стр. 23.

⁷¹ R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, Paris, 1916, I, стр. 65 и сл.

⁷² С. Бояджиев, цит. съч., стр. 20.

⁷³ Б. Филов, цит. съч., стр. 105.

Като една изключително характерна конструкция на смесена зидария в пояс от 4 реда тухли, Хисарската крепост стои най-близо до градските стени в Никомедия, които са в пояс от 4 реда тухли и се датират с положителност от IV в., а дори и от началото на V в.,⁷⁴ крепостните стени на Никополис ад Нестум в с. Заграде на 6 км от Гоце Делчев, също в пояс от 4 реда тухли, датирани от IV в.,⁷⁵ крепостната стена до старопланинския проход Железни врата (близо до с. Кипилово, Еленско) с 4 реда тухли, датирана от IV в.;⁷⁶ втория строителен период на Никейските градски стени, датирани от края на IV в.⁷⁷ и др.

Със своите четириъгълни и издадени навън от куртината кули Хисарската крепост стои много близо до източната стена на Нове, датирана по-общо от IV—VI в.⁷⁸

Четириъгълната форма на кулите, издадени навън от куртината, макар че ни дават една твърде широка граница за датирание, е обикновен белег на по-късно време (III—IV в.).

За да определим по-точно времето на изграждане на Хисарската крепост, следва да се съобразяваме вече не само с устройството и строежа на видимата крепост, а и с откритите по-стари субструкции, върху които е изградена тя в някои сектори.

Употребата на зидарски хоросан, примесен с трошени тухли, в откритите субструкции на крепостните съоръжения, лежащи под видимата стена, не ни дава основание да отнесем първоначалното изграждане на крепостната стена преди втората половина на III в.⁷⁹ Смесената зидария с два и три реда тухлени пояси,⁸⁰ открити в канала под източната порта, с положителност строен при първоначалното изграждане на портата, както и трите реда на първия тухлен пояс на фланкиращите кули, ни сочат да търсим нейното изграждане по-точно към края на III и началото на IV в. На тази дата не противоречат и много монети главно от Константин I Велики.

Разрушаването на първоначално изградената крепост в някои нейни сектори, а може би и в по-голямата част считаме за правилно да се свърже с вторите готски нашествия.

В цялата конструкция на крепостната стена от втория строителен период (видимата крепост) смесената зидария е в пояс от четири реда тухли. Този факт ни показва да търсим нейното изграждане след втората половина на IV в. до началото на V в. Към това ни насочва и намерената монета от Константин I в културния пласт под най-горния праг на източната порта. Като имаме пред вид и стратиграфските наблюдения във вътрешната страна на източната порта, изграждането на видимата крепостна стена трябва да се свърже с края на IV в.

Коридора при потерна IV заедно с жилищните и складови помещения източно и западно от южната порта „Камилите“, строени допълнително до крепостната стена, тухлените пояси на които са също от четири реда, следва да отнесем към началото на V в. Към тази дата ни насочва и обстоятелството, че върху тях е построена базилика I, датирана от втората половина на V в.

⁷⁴ И. С. Погодин и О. Ф. Вульф, Никомедия, ИРАИК, II, 1897, стр. 161—181; по С. Бобчев, цит. съч., стр. 14.

⁷⁵ С. Бобчев, цит. съч., стр. 15.

⁷⁶ Д. Цончев, Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския балкан, ГНМП, I, 1948, стр. 146.

⁷⁷ С. Бобчев, цит. съч., стр. 12.

⁷⁸ Л. Прес и М. Чичикова, Българо-полски разкопки в Нове през 1960—1961 г., Археология, 1963, V, кн. 2, стр. 68.

⁷⁹ За начална граница на употребата на зърнесто-тухления хоросан е приета 270 г. — втората половина на III в., вж. С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийски строежи, ИАИ, XXIV, стр. 154 и сл.

⁸⁰ Смесена зидария в пояс с три реда тухли С. Бобчев отнася към края на III и началото на IV в., а такава с четири реда тухли в пояс към втората половина на IV в., вж. С. Бобчев, цит. съч., стр. 154 и сл.

NOUVELLES FOUILLES ET RECHERCHES DANS LA FORTERESSE DE HISAR

K. MADŽAROV

(Résumé)

De nombreuses recherches ont été effectuées jusqu'à ce jour sur la forteresse de Hisar, principalement sur les parties apparentes. L'auteur s'est proposé d'examiner ici à nouveau des anciens matériaux archéologiques, qui ont fait l'objet de publications antérieures, de nouvelles études étant venues compléter et corriger certaines anciennes interprétations.

La forteresse représente dans ses traits généraux un rectangle irrégulier, dont les côtés comportent des lignes légèrement brisées. Au nord elle est ceinturée d'un second mur. Par endroits elle était entourée d'un fossé.

Le premier mur (intérieur) est en opus mixtum dont l'appareil comprend quatre rangs de briques liées avec du mortier mélangé de brique rouge concassée.

Lors des fouilles de 1960 toutes les tours — 43 au total — ont été découvertes. La tour No 1 qu'on a supposé jusqu'ici octogonale, s'est avérée rectangulaire; quant à la tour No 21 (l'angle sud-est) elle affecte la forme d'un éventail. La plupart cependant sont rectangulaires en saillie sur a courtine.

En déblayant la tour No 31 (de l'angle nord-est) on a trouvé près de l'entrée un dispositif spécial pour fermer la porte à herse.

Les nouvelles recherches portant sur des ruines de certaines tours montrent qu'elles n'étaient pas à deux étages comme on le supposait, mais bien à trois étages.

Le mur intérieur d'enceinte avait 11 escaliers à deux rampes et 2 à une rampe, reliés au mur. A juger des escaliers la hauteur de la forteresse variait de 9,5 à 10,5 m et avec le parapet et les créneaux elle devait atteindre 12 m.

A plusieurs endroits le mur d'enceinte était coupé transversalement par des canaux d'écoulement des eaux de pluie.

En 1960 on a découvert la porte est de la forteresse inconnue jusqu'à cette date qui, comparée avec la porte sud dite „Les chameaux“ a une construction beaucoup plus simple. L'examen architectural et stratigraphique du terrain montre que cette porte avec les deux tours qui la flanquaient et l'escalier voisin ont subi plusieurs destructions.

Des travaux effectués ces dernières années on a constaté que dans le secteur de la porte sud „Les chameaux“, à l'ouest près de la poterne No III et dans le secteur de la porte est, les parties visibles du mur d'enceinte sont édifiées sur des murs d'un appareil de défense plus ancien.

On a découvert, sauf cette porte est, aussi six nouvelles poternes. Leur nombre total est ainsi porté à 9.

Le mur d'enceinte extérieur du côté nord comporte le même système constructif que le mur intérieur. Selon les données il est permis d'affirmer qu'il a été édifié par la suite. Les trois escaliers à une rampe, reliés organiquement à la courtine permettent de constater que ce mur s'élevait jusqu'à 7,5 m de haut.

Dans certains secteurs le mur d'enceinte était entouré d'un fossé sans eau.

La datation de la forteresse de Hisar a donné lieu à des opinions contradictoires. B. Filov s'étant fondé sur les résultats des études de la basilique No 1 l'a datée du VIe siècle.

Les études plus récentes sur cette basilique montrent qu'il s'agit d'une église à deux nefs édifée sur les ruines des casernes de la garnison qui s'élevaient près du mur d'enceinte. Il est évident que le mur a été construit en premier lieu, et ces casernes ensuite, enfin en dernier lieu l'église à deux nefs. Comme l'église est datée du Ve s. le mur doit donc remonter au IVe siècle. L'emploi de mortier mélangé de briques concassées, ainsi qu'une maçonnerie comprenant un appareil de quatre rangs de briques et d'une ceinture sont un élément de plus qui vient appuyer cette datation.

ЛАТИНСКИ НАДПИСИ ОТ РАЦИАРИЯ

Велizar Велков и Йордана Атанасова

На високото плато над р. Дунав, обхващащо дн. Турска махала от с. Арчар, Видински окръг, и м. „Калето“, непосредствено западно от селото, е бил разположен през I—VI в. на н. е. големият римски град Рациария. Възникнал около началото на новата ера като флотска станция на дунавската флотилия на мястото или край по-старо мизийско селище, градът благодарение на своето местоположение бързо се превръща в значителен икономически и стратегически център. След 86 г. той е в провинция Горна Мизия, при Флавиите неговото значение пораста и още в началните години на Траяновото управление е превърнат в колония. Градът се споменава за пръв път в един надпис от 125 г. като *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria*.¹ Периодът до 272 г. е време на икономически и културен подем на града. В Рациария се заселват доста италийци, преселници от изток, и той се превръща в най-големия център на романизация в източните предели на Горна Мизия. Територията на Рациария обхваща значителни области от дн. Северозападна България, прехвърля и Стара планина, като включва и част от долината на р. Тимок.

След загубването на своите отвъддунавски владения Рим предприема известни административни мерки и реорганизация в балканските области. В тази част на полуострова възникват две нови провинции *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea*. Първата провинция обхваща дн. Северозападна България, западно от р. Вит, неин главен град става Рациария. Градът продължава да се развива благоприятно като икономически център. Тук е съсредоточена и част от оръжейната промишленост на държавата, настанява се и *legio XIII Gemina*. Продължават да стануват части от дунавската флотилия. През IV—V в. градът се отбелязва като „голям и многолюден град“ (*πόλις μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος*), какъвто остава до хунските нашествия. Пострадал при техните нападения, той отново се съвзема. При Юстиниан крепостната стена е поправяна, но тя не е могла да го спаси от аварите. За последен път името Рациария се споменава в 586 г., след което престават всякакви сведения за това селище. Археологическите разкопки показаха, че около това време стихийен пожар е ликвидирал града.²

Като начало на научните интереси към миналото на Рациария ще трябва да се счита казаното от Каниц, който пръв локализира римския град и пръв дава някои данни за археологически останки и надписи.³ По-късно оттук минава В. Добруски, който прави интересни бележки за топографията на града, първият по-сполучлив опит да се очертае разположението на римския град. Добруски се опитва и чрез анализ на съдържанието на отделни надписи да отбележи отделни моменти от историческото развитие на Рациария.⁴ Още по-точни наблюдения върху топографията на Рациария и подробно описание на местността „Калето“ дава Борис Дякович, посетил селото през 1900 г.⁵

¹ Вж. CIL III, 14499; срв. Ptolom. III, 9, 3.

² За историята на Рациария вж. В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, стр. 74 с литературни указания и V. Velkov, Ratiaria, Eirene, V, Praha, 1966, стр. 155—175.

³ F. Kanitz, Donau Bulgarien und der Balkan, I, 2, Leipzig, 1879, стр. 96 и сл.

⁴ В. Добруски, Археологически издирвания в Западна България, МСб, II, 1890, стр. 22 и сл.

⁵ Б. Дякович, Бележки по археологията на Крайдунавска България, МСб, XVI/XVII, 1900, стр. 156—167.

Обр. 1. Ара от Рациария с посвещение на Поробонус
Abb. 1. Ara aus Ratiaria mit Porobonus-Widmung

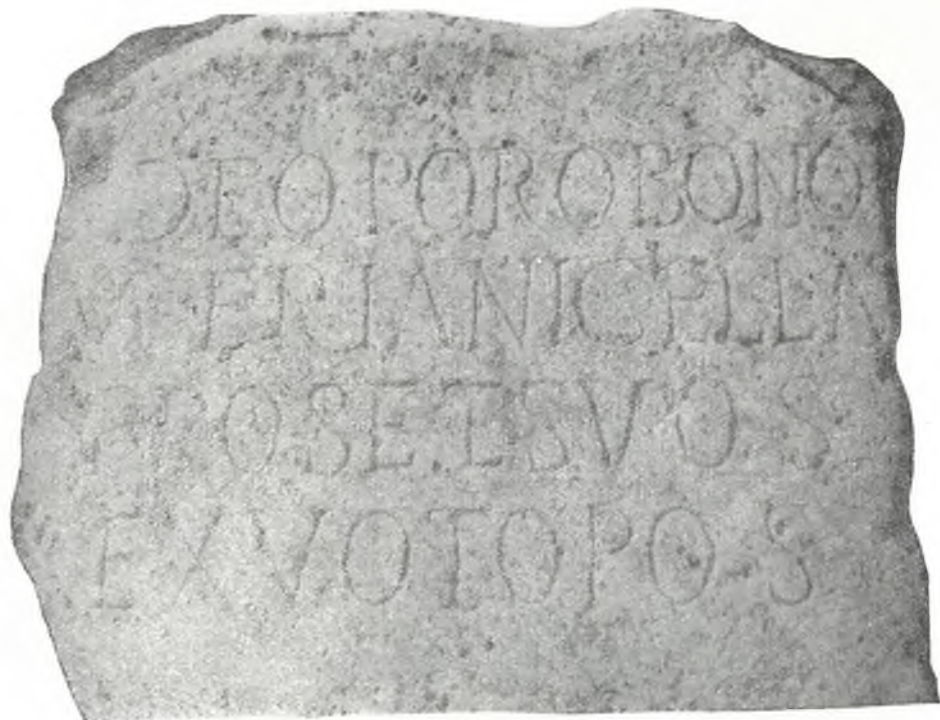
През следващите 50 години тук не са предприемани никакви изследвания и разкопки. Ежегодните полеви работи в Калето разкриваха непрекъснато гробници, надписи и други археологически паметници, някои от които постъпваха в музеите на София, Видин и Лом. В преобладаващата си част те все още не са публикувани. След 9. IX. 1944 г. към старините на с. Арчар започна да се проявява по-голям интерес от страна на Видинския музей, който вече редовно следеше находките от това село. През 1952 г. Й. Атанасова и Т. Иванов разкопаха част от некропола. От 1958 г. започнаха спасителни сондажни разкопки от страна на Археологическия институт съвместно с Видинския музей. Ние трябваше да очертаем, доколкото условията позволяваха, площта, заемана от римския град, и с това да бъдат ограничени тези места за засаждане само с едногодишни култури. Тези проучвания продължиха до 1962 г.

В настоящата статия се публикуват надписите, открити по време на разкопките или пък издирени в селото през последните години. Тук са включени и надписи, които са били известни на Каниц, впоследствие изчезнали и тяхното повторно откриване даде възможност за някои поправки и подобрения в четенето. Включени са и надписи, открити в територията на Рациария.⁶ Коментарът на публикуваните тук надписи е написан от В. Велков.

1. Ара от варовик, открита през 1954 г. в нивата на Петър Лукин в м. „Калето“, на стотина метра източно от турските гробища, вис. 0,65 м, шир. 0,44 м. Горе е завършвала с двоен профил и пояс от акантови листа. От арата е отчупена долната част и предната горна част. Върху лицевата страна има латински надпис в четири реда, изцяло запазен, вис. на букв. 0,05 м във всички редове. Сега се намира в музея Видин, инв. I—996. Чете се (обр. 1, 2):

Deo Porobono
Valeria Nigella
Pro se et suos
4. Ex voto pos(uit).

⁶ Материалите от разкопките ще бъдат обнародвани от В. Велков и Й. Атанасова. Срв. някои предварителни съобщения за находките: В. Велков, в. Народна култура, бр. 45 от 7. XI. 1959; в. Вечерни новини, бр. 2901 от 24. XII. 1960; бр. 3084 от 29. VII. 1961; бр. 3409 от 18. VIII. 1962; сп. Турист, бр. 1, януари, 1962, стр. 18; Й. Атанасова, в. Червено знаме (Видин), бр. 99 от 10. XII. 1960.

Обр. 2. Надпис в чест на божеството Поробонус
Abb. 2. Inschrift zu Ehren der Gottheit Porobonus

Буквите са грижливо изработени. Лигатури: ред 2 — V и A; ред 3 — E и T. Трябва да се отбележи и граматическата неточност в ред 3, където вм. очакваното *suīs* (abl.) към предлога *pro* е написано *suos* под влияние на *se*, което е схванато като асс.

Посвещение на божеството — *Deus Porobonus*, известно досега само от два надписа: единият от Абрит—*Porobono /Martinus/ con coiu /ge ex voto/ ara posuit*⁷ и вторият от Олбия [*Deo sanc]to Porobono*.⁸

Както бе установено напоследък,⁹ това божество стои в тясна връзка с божеството *Sanctus Casebonus* от известния надпис от с. Ломница, Трънско. Характерът на тези божества не е напълно изяснен. Известните досега посвещения са и без изображения. В литературни извори то никъде не се и споменава.¹⁰ Опитът да се обясни името *Porobonus* като тракизация на *Bonus puer Prosporus* не ни се струва убедителен.¹¹ По-сериозни ни изглеждат съображенията, които насочват към тълкуването на тези божески имена като келтски.¹² При това в досегашните случаи посветителите не са местни хора, но преселници, и то от западните области на империята. Това добре личи от името на посветителката в арчарския надпис. Тя се казва *Valeria Nigella*. Нейният cognomen се среща сравнително рядко, и то в западните провинции. Срв. например *Nigella lib(erta)* от Corduba,¹³ *Nigellina* от Нумидия,¹⁴ *L. Blassius Nigellio speculator leg. VII Cl(audiae)* на служба във Виминациум, но очевидно не от този край,¹⁵ *Nigellio lib.* от Baetica. Прави впечатление и фактът, че посветителите са все освободени роби или войници от низшия състав.

⁷ Вж. В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 66, № 111.

⁸ В. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, I, стр. 184, п. 171. Първият издател чете *Торогобопо*. Надписът е правилно прочетен от В. Бешевлиев, въз основа на абритския.

⁹ Вж. Б. Геров, Към въпроса за използването на мините в Тракия през римско време, Год. Бург. музей, II, 1964, стр. 63 и сл.

¹⁰ За него липсва статия в RE, не се споменава и у Roscher, *Lexicon der Mythologie*, III Bd.

¹¹ Вж. Т. Zawadzki, *Archeologia* (Warszawa), XI, 1960, стр. 179 и сл.

¹² Подробности и сравнителна литература вж. у Геров, цит. съч., стр. 65—68.

¹³ ILS 8007.

¹⁴ ILS 6862.

¹⁵ ILS 2378.

Обр. 3. Посвещение на Херакъл
Abb. 3. Herakles-Widmung

Надписът е нов и интересен документ както за проучването култа на споменатото божество, което засега се явява само в областта на Долни Дунав, така и за характера на населението в Рациария. Разнообразният етнически състав на заселилите се преселници както от Запад, така и от Изток е допринесъл и за разнообразието на култовете в самия град. Не е случайно, че от Рациария произхождат надписи с посвещения и на други редки божества, които са засвидетелствувани епиграфски само тук (напр. божеството Pales). От интерес за прозопографията на Рациария е и името на посветителката, каквото не бе известно досега в долнодунавските земи.

Данни за датиране в самия надпис няма. Стилът на буквите, наличието на някои лигатури, общият характер на текста, видът на самия паметник сочат към втората половина на II в. от н. е.

2. Ара от варовик, открита през есента на 1957 г. в двора на Данко Рублев (Турската махала), вис. 0,60 м, шир. 0,44 (долу), 0,38 м (горе). Страничните къси страни са украсени с изпълнени във висок релеф гирлянди. Дясната част долу е отчупена. Върху лицевата страна има надпис в 4 реда, запазен изцяло, вис. на буквите 0,05 м (в първите три реда), 0,035 м (в р. 4). Чете се (обр. 3):

Herculi
Invicto
L(ucius) Tett(ius) Fon-
teianus v(otum) s(olvit).

Буквите са добре изработени. В ред 1 I на края е по-малка поради липса на място, р. 4 — поради същата причина целият ред е с по-дръбни букви. Лигатури: ред 3 — Е и Т.

Посвещения на Херакъл с епитета *Invictus* от страна на *L(ucius) Tett(ius) Fonteianus*. Този култ, широко разпространен в римските провинции през II—III в., е засвидетелствуван с няколко паметника както в Рациария, така и в нейната територия.¹⁶ От с. Арчар произхождат и няколко бронзови статуйки на Херакъл, някои от които са с високи художествени качества. Известна е и мраморната статуя на почиващия Херакъл.¹⁷

Надписът представя значителен интерес обаче главно със споменаването на посветителя. Същото това лице е известно и от друг надпис, пак от Рациария. Касае се за надгробния паметник, издигнат от това лице в чест на починалия му брат. Новият надпис предава пълното му име, което в първия, открит в 1910 г., е дадено само като *Fonteianus*. Този надпис гласи:¹⁸ *D. M. /L(ucii) Tetti/ Rufi dec(urionis) pontif(icis) Col(oniae) Rat(iariae) /Fonteia/nus frat(er)*. Надписът е открит в некропола в м. „Ялията“ и е една от най-изящно изработените надгробни плочи от римско време не само в с. Арчар, но и в цяла Северна България.

Двата надписа представят вече важни документи за прозографията на едно от ръководните семейства в Рациария през първата половина на II в. (след 125 г.), към което време се отнасят. Те са държали в свои ръце ръководни градски длъжности и са били, съвсем естествено, и членове на градския съвет. Така Луций Тетий Руф е бил освен декурион същевременно и ръководител на сакралния живот в Рациария, което е включвало и управлението на имотите на светилищата.¹⁹ Тези *Tettii* са едни от известните и старинни римски родове, засвидетелствувани литературно и епиграфски още от III в. пр. н. е.²⁰ В Мизия техни потомци са засвидетелствувани досега само в нашите два надписа от Рациария, което вече изтъква и от тази гледна точка значението на града като колония и благоприятните икономически условия тук, които са привличали преселници от Италия и Изтока.

Епиграфските данни насочват да датираме този паметник след издигането на града в колония от Траян, и то в първите десетилетия след това време. Следователно нашият надпис е и един от ранните паметници за разпространението на Херакловия култ в Горна Мизия. Двамата паметника освен това показват и еднакви стилови особености на буквите, което ги превръща в интересни паметници на каменоделското изкуство в Рациария, очевидно изработени в една и съща работилница.

3. Горна част от мраморна колонка, намерена при разкопки в м. „Калето“ през 1959 г., вис. 0,31 м, с диам. 0,14 м. В горната си част колонката се стеснява и завършва с леко издаден навън перваз. Горе в средата на колонката се вижда дълбок цилиндричен отвор за прикрепване. Върху

Обр. 4. Посвещение на Юпитер
Abb. 4. Jupiter-Widmung

¹⁶ Срв. CIL III, 8082; RA 1905, II, стр. 496, № 219. Бележки за култа на това божество в Рациария прави и G. I. Kazarov, Zur Religion der alten Thraker, Klio, IV, 1904, стр. 116.

¹⁷ Вж. ИАД, II, 1911, стр. 272, № 4, обр. 6 (инв. 4934 на Соф. музей); Й. Атанасова, Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 27—28. За култа на Херакъл в българските земи вж. T. Sarafov, Sur le culte d'Heraclès en Bulgarie, Acta Philippopolitana, Studia archaeologica, Sofia, 1963, стр. 171—180. За типове Херакъл в римските паметници и за техния произход вж. и интересната работа на J. Fitz, Sanctuaires d'Hercule en Pannonie, Coll. Latomus, LVIII, Bruxelles-Berchem, II, 1962, стр. 623—638 (=Homages à Albert Grenier).

¹⁸ Вж. Г. И. Кацаров, ПСп, 71, 1910, стр. 860, табл. II.

¹⁹ Вж. Б. Геров, Романизмът..., ч. II, ГСУ ФФ, 48, 1952/1953, стр. 73 сл. и № 187

²⁰ Срв. F. Münzer, RE, VI A (1936), col. 1106 sq.

Обр. 6. Гърбът на паметник 4
Abb. 6. Rückseite des Denkmals 4

Обр. 5. Надпис за възстановяване на светилището
на Юпитер
Abb. 5. Inschrift über die Wiederherstellung
des Jupiter-Heiligtums

колонката — латински надпис, вис. на буквите: р. 1—0,048 м, ред 2—0,05 м (обр. 4). Чете се:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(aius) Iulius

Лигатури: 2 р. L и I, свързани в една буква, като удължение и L, каквито съкращения забелязваме и в надпис № 5. Очевидно имаме работа с някои особени похвати в оформяването на надписите, които са били използвани често от ратиарските каменоделци през II в.

Касае се за посвещение на Iuppiter Optimus Maximus, култ, широко разпространен в римските провинции. От самата Ратиария са известни доста случаи на посвещения на това божество. Очевидно тук е имало и светилище и нашата колонка е била част от това светилище.²¹ Лица с гентилно име Iulii срещахме и в други паметници от Ратиария, като C. Iulius Secundus august., C. Iulius Sabinus miles, C. Iul(ius) Valens dec.²² Надписът може да се отнесе към II в.

4) = CIL III 6290 (8084). Под този номер в Корпуса на латинските надписи е включен един надпис, за който дава сведения и Ф. Каниц, когато е посетил с. Арчар.²³ По негово време той е

²¹ За други надписи на I O M от Ратиария и нейната територия вж. CIL III 6290 (8084) — тук надпис № 4; CIL III 8083; 8085; Д. Дечев, ГНМ, VI, 1932/1934, стр. 52, № 11, обр. 32; И. Велков, ИАИ, I, 1921/1922, стр. 245; И. Велков, Светилище на Iuppiter Optimus Maximus, до с. Мокреш, ИАИ, II, 1923/1924, стр. 211 и сл.

²² CIL III 12650 (стр. 2316⁴⁵, 2328¹⁶); III 14507; Г. И. Кадаров, ИАД, III, 1912/1913, стр. 181—183, № 2, обр. 94.

²³ Kаниц, цит. съч., стр. 98.

служил за стъпало на тогавашното кафене. При събарянето на тази сграда през 1960 г. (близо до турската джамия) паметникът бе изваден и пренесен във Видинския музей. Това даде възможност за едно по-цялостно проучване на надписа. Касае се за пиластър от варовик, вис. 0,75 м, с диам. 0,32 м, горе отчупен, долу оформен като колона с дупка за прикрепване. Върху лицевата страна латински надпис, вис. на букв. 0,04—0,06 м. Текстът сега е много повреден, но все пак дава възможност да се установи, че четенето в CIL в общи линии е правилно (обр. 5, 6). Чете се:

L E
vac. *vac.*
 N O
 I(ovis) O(ptimi) M(aximi)
 4. Aur(elius) Suri-
 anus ex vo-
 to renov-
 8. avit.

В ред 1 на счупеното място се вижда хоризонтална хаста, която може да бъде от Е, или L; втората буква обаче, от която е запазена само долната част, е сигурно Е. Така че едно четене LE, т. е. дума, окончаваща на — LENUS в датив или по-вероятно в аблатив, е твърде вероятно. В ред 2 пред N и след O няма никакви следи от други букви. В Корпуса е предложено [G]en[i]o I(ovis), което изхожда от предположението, че към буквата N, I е лигирана като продължение на N (каквито случаи имаме и в други надписи от Рациария, срв. бележките към надпис № 3). Мястото обаче е така ударено, че това сега не може да се провери.

От запазения текст е ясно, че се касае за посвещение на I O M, каквито имаме още няколко от Рациария (срв. казаното към предходния надпис), и още по-точно за възстановяване на светилището или на някаква част от него, извършена от посветителя. Самият пиластър е бил включен в архитектурната украса на възстановената сграда, както може да се заключи от дупката за прикрепване. Струва ни се, че тук имаме работа със строителни надписи от типа на: *aedem cum sigillo Apollinis* и пр.²⁴ или *aedem cum signo*²⁵ и т. н., или с други думи в надписа става дума, че е било възстановено светилището на I O M в Рациария заедно с някаква статуя, украса или нещо подобно. По този именно повод е бил издигнат и пиластърът, който е бил включен и в самата сграда.

Общият характер на надписа и стилът на буквите насочва към времето на Северите.

5. Плоча от варовик, открита през 1952 г. при риголване за лозя в м. „Парлозите“ (до „Калето“, където е бил разположен некрополът на града) и разбита на три парчета. След слепването вис. 1,90 м, шир. 0,68 м, деб. 0,15 м. При направените впоследствие на това място сондажни разкопки от Т. Иванов и Й. Атанасова бе установено, че плочата била разположена между два големи саркофага, без украса, но добре изработени. Тези саркофази били разположени от лявата (т. е. югоизточната) страна на пътя, който излизал през западната стена на Рациария и пресичал некропола. Твърде е вероятно надписът да се отнася за споменатите в надписа покойници. При разораването единият саркофаг бил отворен от трактористите, вторият — при разкопки. Открити били само разбъркани кости без никакъв инвентар. Между саркофазите били намерени фрагменти от глинени съдове, натрошени още в миналото. Големите провъртяни отвори в областта на дясната горна половина допълва картината на ограбени още в древността саркофази, картина, известна ни и от много други случаи в некропола на Рациария.

Паметникът представя надгробна плоча от тип, широко разпространен в Горна Мизия през II—III в.²⁶ с тройно разчленена повърхност — полукръгъл фронтон с розета в сред венец, надписно поле и цокъл, в който е изобразен кратер, от устата на който се подават лозови клонки с листа и плод. В надписното поле с размери 0,66×0,42 м се чете латински надпис с вис. на букв. 0,05 м, в ред. 1, 2, 6—0,055 м. (обр. 7). Сега музея Видин, инв. I—867. Текстът гласи:

²⁴ Вж. ILS 7303.

²⁵ Вж. ILS 4607.

²⁶ Срв. Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, № 32, 36, 72 и др. и стр. 64.

Обр. 7. Надгробна плоча на Аврелия
Дионисия

Abb. 7. Grabplatte der Aurelia Dionysia

- Aurelia Diony-
sia se viva sibi et
[C]assio filio qui
4. [et P?]opilio,
Aug(ustali)
[c]ol(oniae) Rat(iariae),
o(rnato) o(rnamentis) d(ecurionalibus)
me[moria]m
8. posuit

Лигатури: ред 1 — D и I, ред 2 — E и T; 3 — F и I; L и I;
И тук прави впечатление начинът на лигирането на I, както
вече установихме и в други надписи от Рациария (срв. бе-
лежките към надпис № 3).

В ред 4 трудно може да се установи второто име на
августала. На мястото на счупването се виждат остатъци от
кръгла буква, най-вероятно O, следва буква с отвесна хаста
и полукръгла горна част, която може да бъде P. След ясната
I следва буква, която е най-вероятно L, и ясни IO. Ако до-
пуснем, че в началото ET, което се очаква в такъв случай,
е било лигирано както в края на ред 2, то остава място само
за една буква. В такъв случай би се четяло [et P?]opilio.

В ред 7 в началото се вижда ясно M, следи от E, в края
M. Очевидно тук е стояло mem[or]iam, както е известно и от
други примери.²⁷

И така, касае се за надгробен надпис, издигнат от Aurelia
Dionysia приживе за нея и за сина ѝ Cassius, който се наричал
още и [P?]opilius. Нейният син е бил член на колегията на ав-
густалите и като такъв е бил почетен с външните белези на
декурионата, да има право да участва в заседанията на
градския съвет.²⁸ Нашият надпис увеличава на 13 броя на из-
вестните от Рациария августали.²⁹ Очевидно техният брой тук е бил значителен. Преобладаващата
част от тези августали са били от несвободен произход.³⁰ Нашият надпис не прави изключение.
Гръцкият cognomen на майката е ясно доказателство, че тя е била освободена робиня. Дали е
дошла направо в Рациария от източните земи или пък през Италия, не е ясно. Ако обаче име-
ната на сина ѝ са действително Cassius et Popilius, то очевидно е, че тя е дошла по втория път,
тъй като синът ѝ е взел гентилното име на техния господар.

Споменаването на col. Rat насочва към дата, която е след Траян и не по-късна от втората
половина на II в., към което време принадлежат и повечето надписи на августалите. Към това
време се датират и надписите с тези интересни лигирания на I. На тази дата не противоречи и
общият вид на надгробния паметник.

6. Ара от варовик, открита при разрушаването на частна сграда през 1961 г., разположена
в близост до турската джамия. Арата е силно очукана от всички страни, вис. 0,65 м, максим.
шир. 0,45 м, деб. 0,62 м. Върху лицевата страна в надписно поле (запазено в цялата си ширина)
латински надпис, вис. на букв. 0,06 м и 0,065 м (обр. 8).

²⁷ Срв. Д. П. Димитров, цит. съч., № 50, 53, 63.

²⁸ Срв. Borzsak, RE, XVIII, кол. 1110 и сл., 1120.

²⁹ CIL III 1641 (стр. 1020); III 6295 (8089); III 8263; III 14501¹ III 6294 (стр. 1445); III 12646 (8081); III 12647 (стр. 2316⁴⁵, 2328⁹⁸); III 12650 (стр. 2316⁴⁵, 2328⁹⁸); OJh. AB XII, 1909, стр. 182, № 49; ПСп 71, 1910, стр. 857—858; ГИМ, VI, 1932/34, стр. 52, № 11; стр. 55, № 14.

³⁰ Срв. V. Velkov, Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römischen Kaiserzeit, Acta Philippopolitana, Studia historica, Sofia, 1963, стр. 34 и сл.

Чете се:

C(aius) Iul(i)
fil(ius)
Proc(ulus),
4. dec(urio
Col(oniae))
[Rat(iariae)]

Лигатури няма. От последния запазен ред ясно се вижда С и горната част на О — по линията на счупването. По аналогия на други подобни надписи допълваме col. Rat. С нашия надпис броят на известните декуриони от Рациария нараства на 12. Между тях има и хора с гентилно име Iulii (срв. надпис № 3). Когноменът Proculus е известен и у други декуриони от Рациария, срв. например³¹ C(aius) Memm(ius) Proculus.

Отнасяме този надпис не по-късно от средата на II в.

7. Плоча от варовик, открита в с. Грамада, Кулско, от Йончо Конов Влчков при обработване на дворното му място на дълб. 0,40 м през 1962 г. Плочата е висока 2,20 м, шир. 0,84 м, деб. 0,30 м. При откриването паметникът бил разрушен на десетина парчета, впоследствие слепени всички, така че днес той е запазен изцяло. Касае се за надгробна плоча от тип, разпространен в Горна Мизия, а именно — във фронтоната са изобразени бюстовете на починалите. Между подобните плочи бихме посочили известните плочи от с. Макреш, които произхождат от същата област, но които са от по-късна епоха.³² От представения в цокъла кратер излизат лозови клонки, които преминават по външния ръб на плочата и се сливат горе над фронтоната.

Върху плочата латински надпис, вис. на букв. между 0,05 и 0,06 м със спазване на строга симетрия: ред 1: 0,06 м., ред. 2—5: 0,055 м, ред 6—9: 0,053 м, ред 10—11: 0,05 м. Сега плочата е в музея Видин, инв. I—1014 (обр. 9, 10, 11).

Чете се:

D(is) M(anibus)
Victorinus
Victoris
vix(it) ann(is) XX,
Et Severina
vix(it) ann(is) XVI.
Victor Meru-
zani et Severa
filibus pos(uerunt) et
sibi se vivo
fecerunt.

Буквите са много грижливо изработени, със спазване на низходяща величина, както посочихме, и при желание от страна на каменоделеца да оформи по-художествено надписа, срв. например съчетанието VI, което е поставено в началото на редове 1, 2, 3, 5 и 6. В редове 2, 6, 8 последните букви са по-малки поради липса на място. Лигатури: ред 5: Е и Т, ред 7: М и Е, ред 8: Е и Т.

Обр. 8. Надпис 6
Abb. 8. Inschrift 6

³¹ Срв. Chr. Danoff, OJh, AB, XXXI, 1939, стр. 113, п. 17.

³² Вж. Д. П. Димитров, цит. сът., стр. 32 и сл., № 40—44.

Обр. 9. Надгробна плоча от с. Грамада, Кулско
Abb. 9. Grabplatte aus dem Dorf Gramada,
Kreis Kula

танки от латински надпис, вис. на букв. различна за различните редове: р. 1—0,028 м, р. 2—0,017 м, р. 3—0,015 м (обр. 12). Текстът гласи:

— — — Val(erius, -eria) — — —
— — — leg(ionis) V[II Cl(audiae)]
— — — LAPS — — —

В ред 2 след съкращението на името на легиона се вижда наклонена надясно хафта, очевидно от V. В такъв случай ще трябва да допълним името на leg. VII Claudia, който след 70 г. е на лагер във Виминациум.³³ В Рациария и нейната територия са известни имена на ветерани от този легион.³⁶ Открити са и тухлени печати от същия легион, което е съвсем естествено, като не се за-

В граматично отношение бихме обърнали внимание на думата *filibus* (р. 9) вм. правилното в такива случаи *filiiis*. Авторът на текста го е контаминирал от *filiiis* и *filiabus*.

Касае се за надгробна семейна плоча, издигната от Виктор, син на Мерузан, и жена му Севера приживе, когато починали децата им — Викторин и Северина, синът на 20, а дъщерята на 16 години. Начинът на именуване сочи, че се касае за романизирани провинциалисти, които обаче още не са римски граждани. Синът и дъщерята носят имена, производни съответно от името на бащата и на майката, явление, широко разпространено през тази епоха.³³ Новото в надписа е името на бащата на Виктор — *Meruzanus*, каквото досега не е засвидетелствувало между известните местни имена от Тракия и Мизия. Като имаме пред вид, че неговите съставни части са известни в други съчетания,³⁴ то сме склонни да приемем, че се касае за тракийско лично име.

Ако съпоставим текста на надписа с изображението, вижда се веднага, че във фронтона са изобразени и четиримата. За съжаление лицата им са доста очукани и не може да се провери до каква степен са индивидуализирани техните образи. Като имаме пред вид, че плочата е била издигната приживе на родителите, то може да се предположи, че образите са имали портретни черти.

От с. Грамада, Кулско, не са ни известни римски находки. Откритата плоча сочи за някакво погребение. Възможно е да имаме работа с някаква вила или някакво имение, в което са били погребани неговите собственици, в случая споменатите в плочата. Археологическите и епиграфските данни на паметника сочат към втората половина на II в.

8. Фрагмент от варовикова плоча, открит през 1959 г. (западния сектор на града). Бил е вторично употребен като строителен материал в късноантична сграда вис. 0,10 м, шир. 0,13 м. Върху фрагмента ос-

³³ Срв. H. Thylander, *Etude sur l'épigraphie latine*, Lund, 1952, стр. 111 и сл.

³⁴ Срв. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, стр. 175, 184.

³⁵ Вж. Ritterling, *RE*, XII, кол. 1614 и сл.

³⁶ Срв. и *CIL* III 14565; 6291; 7421 12649 и стр. 23289⁸.

Обр. 10. Надписът върху плочата от с. Грамада
Abb. 10. Inschrift auf der Platte aus dem Dorf Gramada

бравя, че градът е принадлежал в областта на легиона. Сегашното състояние на надписа не дава големи възможности за допълване. В ред 3 би могло да се очаква някакъв израз от типа на [con]lapsa vetustate или в съответен падеж, т. е. ако се касае за някакъв строителен надпис, издигнат за строеж от легиона или от негови ветерани. На това обаче се противопоставя големината на буквите: те са твърде малки за един официален надпис.

9. Фрагмент от мраморен блок, отчупен отляво и дясно, в горната част с двоен профил, вграден в основите на североизточния бастион на крепостта Баба Вида във Видин, във втория отстъп на дълбочина 1 м от повърхността, вис. 0,24 м, шир. 0,33 м, дъл. 0,43 м. Предполага се, че основите, в които е вграден фрагментът, датират от края на X в. Сега надписът е зарит и не се вижда.³⁷

³⁷ Авторите благодарят на др. Ст. Михайлов, ст. н. с. в БАН, който разреши публикуването на открития от него надпис.

Обр. 11. Образи на починалите от плочата от с. Грамада
Abb. 11. Darstellungen der Verstorbenen auf der Platte aus dem Dorf Gramada

Обр. 12. Фрагмент от надпис за VII Клавдиев
легион

Abb. 12. Inschriftenfragment über die VII.
Claudius-Legion

Фрагментът представя част от архитрав на някаква монументална сграда. Върху него е стоял надпис, който е посочвал нейното предназначение. От надписа са оцелели няколко букви, вис. 0,08 м (обр. 13). Виждат се следните букви:

— — — O EVM-AV — — —

Буквите много грижливо изработени. По тях следи от червена боя, която още веднъж насочва, че надписът е имал официален характер. В началото се вижда част от някаква кръгла буква, която може да бъде О, но по-вероятно е D. Между М и А знак за отделяне.

Сегашното състояние на надписа не дава сигурни опорни точки за допълване. Би могло да се допусне надпис върху храм на Кибела, върху който се чете:

[— — — Matri]Deum Au[gustae — — —]

или пък храм на повече от едно божество. От Сердика ни е известен един надпис за храм на Mater Deum Magna,³⁸ култ, разпространен в балканските земи през римската епоха, донесен главно

³⁸ Вж. Б. Ф и л о в, Бележки върху два неиздадени антични надписа от София, МСб, IV (XXII), 1906/1907, стр. 3 и сл.

Обр. 13. Фрагмент от архитрав, открит във Видин
Abb. 13. Fragment eines in Vidin entdeckten Architravs

от източни преселници. Подобни надписи на повече от едно божество, и то едното с епитет *Augusta*, имаме и от самата Рациария — *I O M et Cereri Augustae*.³⁹ Надписът, както почти всички надписи във Видин, произхождат от Рациария, откъдето през по-късните епохи е бил влачен строителен материал. Видът на фрагмента и стилът на буквите ни дават право да отнесем надписа и сградата, към която е принадлежал, към средата на II в. на н. е.

LATEINISCHE INSCRIFTEN AUS RATIARIA

V. VELKOV, J. ATANASSOVA

(Zusammenfassung)

In der Arbeit werden die in den letzten Jahren entdeckten lateinischen Inschriften in der antiken Stadt Ratiaria, heute Dorf Arčar, Bezirk Vidin, veröffentlicht. Sie wurden bei Ausgrabungen gefunden oder im Dorf ausfindig gemacht, wo sie für neuzeitliche Bauwerke verwendet wurden.

1. Widmung der Gottheit *Porobonus*. Bisher war diese Gottheit, wahrscheinlich keltischen Ursprungs, nur aus zwei Inschriften, aus *Abritus* und *Olbia* bekannt. Diese Inschrift ist die dritte aus demselben Gebiet. Der Name der Stifterin, *Valeria Nigela*, deutet darauf hin, daß sie aus den westlichen römischen Provinzen eingewandert ist. Datum: zweite Hälfte des 2. Jhs. u. Z.

2. *Herakles*-Widmung. Von besonderem Interesse ist der Name des Stifters, der auch aus einer anderen, vor mehr als 50 Jahren im Dorf Arčar gefundenen Inschrift bekannt ist. Sie enthält auch den vollständigen Namen seines Bruders, *Lucius Tettius Rufus*, während der Name des Stifters in der *Herakles*-Widmung *Lucius Tettius Fonteianus* lautet. Diese zwei Inschriften ermöglichen die Klärung der Prosopographie einer der angesehensten Familien Ratiarias im 2. Jh. Datum: zwischen dem Jahr 125 und der Mitte des 2. Jhs.

3. *Jupiter*-Widmung.

4. Die Inschrift ist die im *CIL* III 6290(8084) bekannte, die aus dem Gebäude herausgelöst wurde, in das sie eingemauert war. Offensichtlich handelt es sich um die Wiederherstellung des *Jupiter*-Heiligtums und zwar mit einer Plastik oder anderem Schmuck.

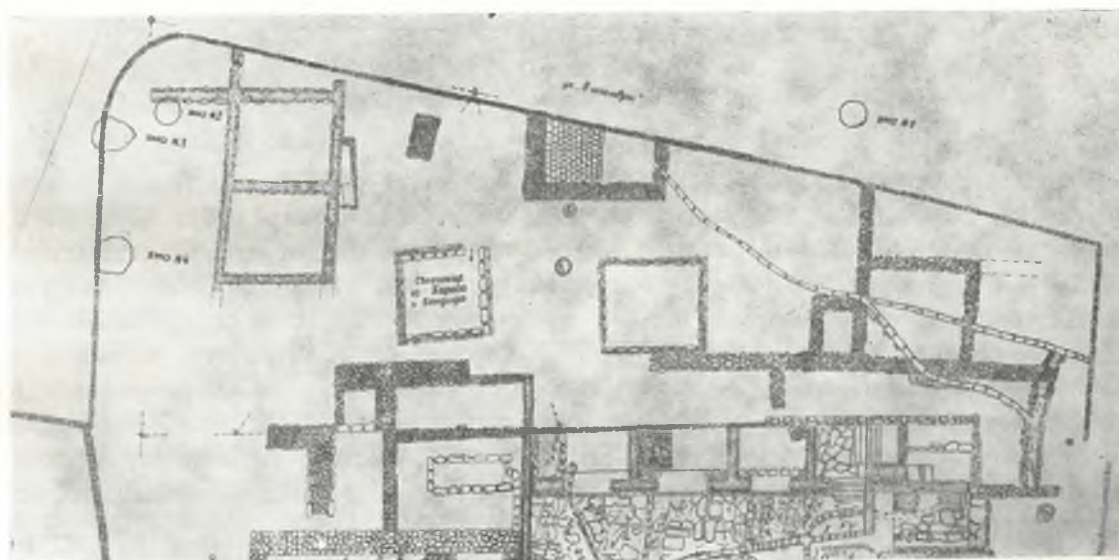
³⁹ *CIL* III 8085.

5. Grabinschrift, errichtet von Aurelia Dionysia, für sie und ihren Sohn Cassius, der auch den Namen Popilius (?) trug und Mitglied des Augustalencollegiums Ratiarias gewesen ist. Datum: nicht nach der 2. Hälfte des 2. Jhs.
6. Inschrift, gestiftet vom Decurio Gaius Julius Proculus in Ratiaria.
7. Grabstein, errichtet von Victor, Sohn des Meruzanus und seiner Ehefrau Severa, zu Ehren ihrer verstorbenen Kinder Victorinus und Severina. Interessant ist der neue Eigenname Meruzanus. Auch die Abbildungen der vier Verstorbenen am Giebel des Grabsteins sind bemerkenswert. Datum: 2. Hälfte des 2. Jhs.
8. Fragment, in dem der Name der VII. Claudius-Legion erwähnt ist.
9. Fragment eines Architravs eines monumentalen Bauwerks, wahrscheinlich eines Tempels. Vermutlich handelt es sich um einen Kybele-Tempel. Datum: nicht nach der Mitte des 2. Jhs.

АРХАИЧНИ МАТЕРИАЛИ ОТ ОДЕСОС

Горанка Тончева

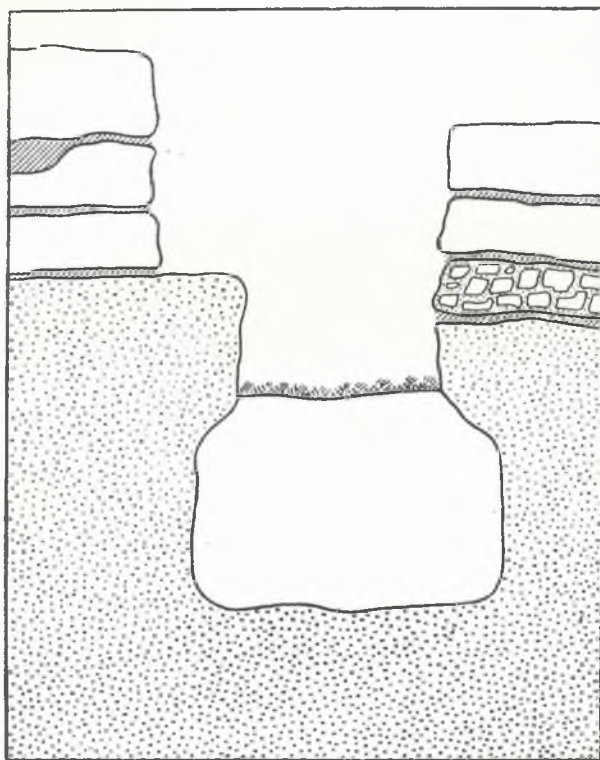
От 1960 до 1964 г. сътрудници на Варненския археологически музей направиха разкопки на културните пластове на високата тераса, която се намира над обекта Римската баня и заема ъгъла между бул. Червеноармейски и ул. Осми ноември (обр. 1). На това място имаше възможност да се стигне до материка и по този начин да се проникне до най-старата история на Одесос. Тук за първи път по време на разкопки можаха да се открият материали, отнасящи се към архаичната епоха.

Обр. 1. План на останките от антични постройки и на архаичните посветителни ями край ул. Осми ноември, Варна

Fig. 1. Plan des ruines de constructions antiques et bothroi archaïques près de la rue du 8 novembre à Varna

Архаичните материали бяха открити в най-долния културен пласт непосредствено до материка. Този културен пласт беше тънък — достигаше най-много до 0,30—0,40 м дебелина, — не беше ясно разграничен и на места не можеше да се открие. Състоеше се от сивочерна пръст, обилно примесена с глина, която тук-там минаваше като тънък хоризонтален пласт. На много места той съдържаше чакъл и дребни, грубо обработени камъни. Следи от стени на постройка не можаха да се открият. По-голямата част от находките от културния пласт беше концентрирана около светилището на Херос Карабазмос, което бе открито край ул. Осми ноември и се отнася към елинистическата епоха. Най-голямата част от находките беше открита в четири ями.

Обр. 2. Вертикален разрез на яма 2
Fig. 2. Coupe verticale de la fosse 2

Яма 1 бе открита през 1960 г. по време на сондажните разкопки на терена, сега зает от жилищната кооперация „Бриз“, намираща се на ъгъла на ул. Осми ноември и бул. Червеноармейски. Ямата беше издълбана в твърдата, жълта почва на материка и имаше неправилна шахтообразна форма. Тази яма бе открита на 1,20 м от повърхността и имаше дълбочина 2,5 м и диаметър 1,5 м. От околния терен тя се отличаваше по сивочерния цвят на пръстта си, примесена обилно с пепел, черупки от миди и охлюви, кости от риби и животни. От повърхността на ямата до 1,8 м дълбочина се откриваха материали от IV—III в. пр. н.е., предимно подпечатани амфори. По-дълбоко, след пласт от 0,30 м, който не съдържаше никакви културни останки, бяха открити материали от архаичната епоха. Между тях имаше родоско-йонийска и атическа керамика, амфори и др., всички фрагментирани. Подобна яма, в която са били събирани материали от различни епохи, била открита и в Олбия.¹

Яма 2 бе открита непосредствено до ул. Осми ноември, на 42,5 м северно от яма 1. Тя започваше от елинистическия пласт на 2,2 м от повърхността. И тя бе издълбана в твърдия материк, имаше шахтообразна форма и размери; дълбочина 1,75 м и диаметър 1,5 м. В западния си край тя е била прерязана при поставянето на тръби, излизащи от новата циментова шахта, която се намира близо до ямата. Пръстта и в тази яма се отличаваше със своя сивочерен цвят. Тя беше рохкава, на места с кафяв и зеленикав цвят, получил се вероятно от железни и бронзови предмети, които са се разпаднали. В нея бяха примесени в голямо количество черупки от миди, щипци от раци и кости от животни. В тази яма не бяха намерени много материали. Преобладаваха фрагменти от амфори (обр. 2).

Яма 3 бе открита на 1,10 м северозападно от яма 2, на еднакво ниво с яма 2. Имаше същата форма и състав на пръстта. В нея бяха примесени и бучки от червена боя. Имаше и много кости от дребен рогат добитък и птици, „щитчета“ от рибата калкан и др. Размерите ѝ бяха:

¹ Е. Леви, Материали Ольвийского теменоса, сб. Ольвия, Москва—Ленинград, 1964, стр. 154; G. Daix, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce, BCH, LXXX, 1959, II, стр. 729, обр. 9.

дълбочина 2,25 м и диаметър 2,60 м. Интересното при тази яма беше, че в началото ѝ се намираще пласт, дебел 0,45 м, който се състоеше от трамбована глина, примесена с чакъл, дебел 0,10—0,15 м, след който следваше трамбован пласт, съдържащ въглени, натрошени мидени черупки и кости от животни. Тази яма е била „погребана“, т. е. след използването ѝ била затрупана с пръст.² Само в тази яма бяха намерени предмети, свързани с бита на населението в Одесос. Тя бе най-богата на археологически материали.

Яма 4 отстоеше на 2,80 м от яма 3 и беше на една линия с нея. Тя имаше дълбочина 4 м, диаметър 2,20 м и беше запълнена с жълтокафяв пясък, на места примесен с чернозем, в който се намираха в малко количество фрагменти от архаични глинени съдове. Пръстта ѝ нямаше характерните белези на тази от другите ями и поради това може да се предположи, че тя е служила за кладенец.

МАТЕРИАЛИ

Материалите, намерени в ямите на терасата край ул. Осми ноември и в най-долния културен пласт, не са свързани с някакъв архитектурен комплекс. Поради това ще ги разгледаме по видове, а не по местонахождение.

І. Керамика

Най-многобройна беше керамиката. Според мястото на изработването тя може да се раздели на: 1. Импортирана и 2. Местна.

1. Импортирана керамика

а) Родоско-йонийска керамика

В яма 3 бяха намерени фрагменти от скифоси, украсени към венеца с розетки от точки, нанесени с черен фирнис или пък с наклонени една към друга черти, от черен, светлокафяв или кафявочервеникав фирнис. Тези линии, които надолу се изтъняват, достигат в долния си край до хоризонтални пояси, нанесени със същия лак, с който са нанесени и линиите. Вътрешността на съдовете е покрита пак със същия лак. Върху вътрешната страна на някои фрагменти са нарисувани концентрични пояси с пурпурна или бяла боя. Ръбът на устието при всички фрагменти е покрит с пояс от фирниса, с който са рисувани орнаментите. Тези фрагменти произхождат от скифоси, които в средата са били украсени с розети от точки, а към дръжките — с наклонени една към друга линии. В средата на тялото са минавали концентрични пояси. Дръжките им са били хоризонтални към ръба на устието.³ Те се отнасят главно към първата половина на VI в. пр. н. е. (обр. 3 а, б, в и г).

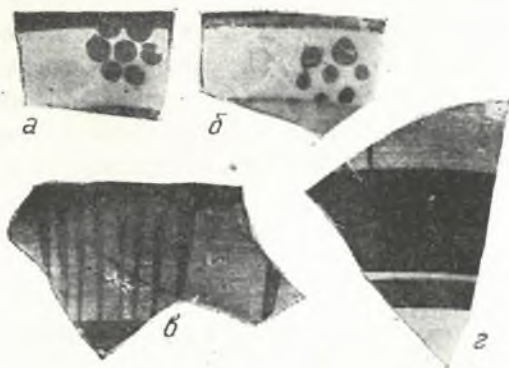
Към родоско-йонийската група трябва да отнесем и един фрагмент от съд, върху който е изобразена сърна в ход наляво. Фигурата ѝ е нарисувана с блед жълтокафяв фирнис. Животното е с високи и стройни крака. Детайлите върху тялото му са нанесени с остър инструмент, като линиите, оставени от него, са повторени с бяла боя. Основание да се отнесе този фрагмент към родоско-йонийската група ни дава цветът на глината и фирниса, характерни за съдовете от родоско-йонийската група. Освен това начинът, по който е нарисувана сърната, не отговаря на този, по който се рисуват тези животни върху атически вазы.⁴ Това изключва възможността съдът да произхожда от атически център (обр. 4 а).

В яма 3 бе открит само един фрагмент от съд, който може да се причисли към групата съдове, внесени от Клазомене. Глината му има светлорозов цвят и е много добре пречистена.

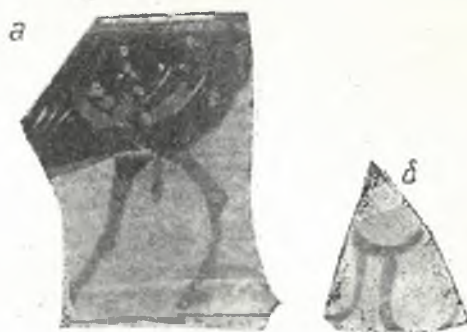
² Е. Леви, цит. съч., стр. 133.

³ Р. Б. Шмидт, Греческая архаическая керамика Мярмекии и Тиритаки, МИА, № 25, стр. 231, обр. 2, 3 и 4 и посочената там литература; Н. Сидорова, Архаическая керамика Пантикалея, МИА № 103, стр. 115, обр. 51, 4; S. Dimitriu—M. Coja, La céramique archaïque d'Histria, Dacia, II, 1958, стр. 75, обр. 24—7; M. Lamberto, Les vases archaïques d'Histria, Bucarest, 1938, стр. 73—80, обр. 47—53; K. Kinch, Fouilles de Vroulia, I, Berlin, 1914, стр. 139.

⁴ J. Dunabin, An attic Bowl, BSA, XLV, 1950, стр. 192—202.

Обр. 3. Фрагменти от родоско-йонийски скифоси
Fig. 3. Fragments de skyphoi rhodo-ioniens

Обр. 4.
а — фрагмент от родоско-йонийски съд със сърна ;
б — фрагмент от съд от Клазомене
Fig. 4.
а — fragment de vase rhodo-ionien avec biche ;
б — fragment de vase de Klazomene

Фрагментът е украсен с дъговидни линии, нанесени със светлокафяв фирнис, наподобяващи люспи на риба, в средата на които има по една бяла точка⁵ (обр. 4 б). Този фрагмент може да се отнесе към втората половина на VI в. пр.н.е.

В ямите бяха открити фрагменти от амфори и паници, които са изработени в стил Fikellura. Глината, от която са направени, след изпичането им е добила оранжев или кафявооранжев цвят. От лицевата, а някои и от вътрешната страна са покрити с бяложълтеникава или кремава ангоба. Фирнисът, с който е нанесена украсата, е матов, черен или тъмнокафяв. Два от фрагментите са от шията на амфората. При първия фрагмент е запазен и венецът на устието. Той е слабо издаден навън, отвесен към шията и с плосък ръб. Украсен е със слабо наклонени ивици, стеснени в долния и горния си край. Шията е украсена долу и горе с широка ивица, а между двете ивици с орнамент зигзаг, под чиято горна дъга се намира точка (обр. 5 а). Вторият фрагмент беше намерен в яма 1. Шията на тази амфора е била широка и към ръба на устието се е разширявала още повече. Върху този фрагмент е запазен само един елемент от сложен меандър. Отляво на орнамента се намира друг орнамент в дъговидна форма, нанесен с черен фирнис. Според други амфори, украсени с подобни орнаменти, дъговидният орнамент се намира около дръжката на съда. Тази амфора може да се причисли към групата Altenburg, която се отнася най-късно до 540 г. пр.н.е.⁶ (обр. 5 б). Третият фрагмент е от горната част на тялото на съда. От орнаментите се е запазила само част от пръстен, в долния край на който се намира точка (обр. 5 г). Четвъртият фрагмент е също от горната част на тялото на амфората. Украсен е с орнамент във форма на пъпки, а над тях — дъговидни линии. Най-интересният е петият, който е с най-големи размери и е от средната част на тялото на амфората. Върху него е запазен заден крак на тичащ заек⁷ (обр. 5 в). От този вид съдове бяха намерени и две дръжки.⁸

Към съдовете от родоско-йонийско произхождение можем да отнесем и два фрагмента от паници. Първият фрагмент е от венеца на паницата с малка част от тялото. От вътрешната страна на венеца са нарисувани цвят и пъпка на лотос. Вторият фрагмент е от средата на съда. Върху него са нарисувани един по-широк и друг по-тесен пояс, нанесени с черен фирнис, след който е следвал орнамент от лотосови пъпки, от който е запазена част от една

⁵ Р. Б. Шмидт, Греческая архаическая керамика Мирмекии и Тиритаки, МИА, № 25, стр. 234 и посочената там литература.

⁶ R. Cook, Corpus vasorum antiquorum, British Museum, London, 1954, св. 8, стр. 12, табл. 12₁₋₂.

⁷ Пак там, св. 8, стр. 6, табл. 4₂.

⁸ Пак там, св. 8, табл. 5₁₋₅.

Обр. 5. Фрагменти от амфори в стил „Фикелура“
Fig. 5. Fragments d'amphores de style „Fikellura“

Обр. 6.
а — йонийска купа с „пояси“; б — плитка купа „с пояси“
Fig. 6.
а — coupe ionique à „bandes“; б — coupe plate à „bandes“

пъпка.⁹ Тези паници могат да се отнесат към първата половина на VI в. пр. н. е. Те произхождат от о-в Родос.

В ямите бяха намерени много йонийски съдове, украсени с пояси. Те имат форма на купи, паници и скифоси. Глината на всички тези съдове е добре пречистена и след изпичането им е добила светложълт или жълтооранжев цвят.

Купите са дълбоки и плитки. От дълбоките купи можа да се възстанови само една (обр. 6 а). Тя има тяло с полусферична форма, гладък профил, едва извит навътре ръб на устието, столче във форма на пресечен конус и две малки, хоризонтални дръжки. Отвън тялото е украсено над столчето с широки ивици, а над ръба на устието с тесни ивици, нанесени всички с кафявочерен фирнис. Ивиците са нанесени на фона на глината, освежена с кремава ангоба. Някои от тези купи са украсени с широки ивици под и над дръжките (обр. 7 а, б). Върху някои от купите се намират линии и пояси, нанесени с тъмновишнева боя. Подобна на тези купи била намерена в огнище на о-в Березан. Тя се отнася към средата или втората половина на VI в. пр. н. е.¹⁰ Към същото време можем да отнесем и купите с тази форма от Одесос.

Плитките купи (киликси) също са украсени с широки пояси от чернокафяв, недоброкачествен фирнис. При някои от тях профилът не е гладък, а венецът на устието е широк и извит навън (обр. 6 б).

Към този вид съдове можем да отнесем и паниците, украсени със същите линии и пояси, нанесени с черен, тъмнокафяв и тъмноръдвен фирнис (обр. 3 а).

Към тази група причисляваме и един скифос, украсен в горния край на тялото с пояси от недоброкачествен чернокафяв фирнис (обр. 3 б).

В архаичния период тази керамика е била широко разпространена в различните йонийски островни и малоазийски центрове, а също и в черноморските колонии.¹¹ Точният производствен център на тези съдове досега не е установен.¹² Те са се произвеждали през целия VI в. пр. н. е.¹³ Този вид от Одесос според формата си и според подобни, датирани съдове може да се отнесе към втората половина на VI в. пр. н. е.

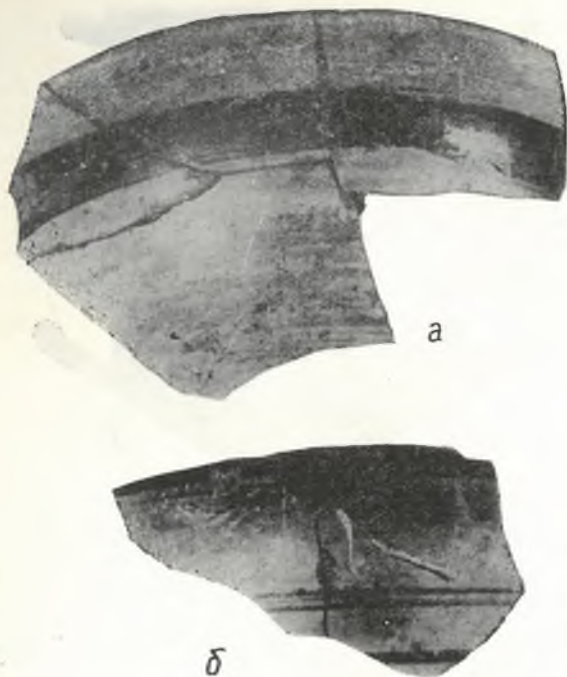
⁹ J. Frel, *Monuments d'Apollonie pontique au Musée du Louvre*, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 240, обр. 1 и 2; И. Гълъзов, *Аполонийски приноси*, ИАИ, XVIII, стр. 109, обр. 73; Н. Сидорова, *Архаическая керамика из Пантикапея*, МИА, № 103, стр. 116, обр. 6а; С. Капошина, *Из истории греческой колонизации нижнего Побужья*, МИА № 50, стр. 228, обр. 8; Ch. Dugas, *Les vases d'Heraïon*, Paris, 1928, табл. 11, обр. 68 и 69.

¹⁰ С. Капошина, *цит. съч.*, стр. 230, обр. 5а.

¹¹ M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, стр. 81 и сл.

¹² Р. Б. Шмидт, *цит. съч.*, стр. 239.

¹³ M. Lambrino, *цит. съч.*, стр. 81.

Обр. 7. Фрагменти от купи с „појаси“
Fig. 7. Fragments de coupes à „bandes“

Обр. 8.
а — паница с „појаси“; б — скифос с „појаси“
Fig. 8.
а — assiette à „bandes“; б — skyphos à „bandes“

Обр. 9. Олпета от о-в Хиос
Fig. 9. Olpès de l'île de Chios

Към керамиката от родоско-йонийската група могат да се отнесат и няколко олпета. Някои от тези олпета, открити в яма 3, са изработени от глина, добила след изпичането им оранжево-червен цвят. Те са тънкостенни, имат яйцевидно тяло и малка, плоска дръжка, под която се намират два концентрични пояса, нанесени със светлокафяв или черен матов фирнис.

Освен в яма 3 около светилището на Херос Карабазмос бяха открити още две олпета, едното почти изцяло запазено, а от другото — само горната половина на тялото. Първите, намерени с материали от втората половина на VI в. гр. н. е., могат да се отнесат към това време¹⁴ (обр. 9 а и б), а вторите са вероятно от V в. пр. н. е.¹⁵ (обр. 9 в). Техният производствен център е бил о-в Хиос.¹⁶

¹⁴ М. Lambrino, цит. съч. стр. 164—165, обр. 117.

¹⁵ И. Гълъбов, Аполонийски приноси, ИАИ, XVIII, стр. 103, обр. 64₂; Т. Иванов, Антична керамика от некропола на Аполония, сб. Аполония, София, 1963, стр. 170, обр. 367 и 368.

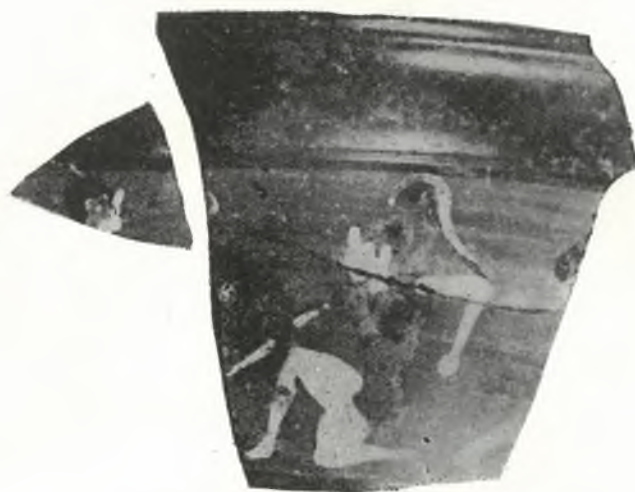
¹⁶ И. Б. Брашинский, Клазоменская хидрия из Ольвии, СА, кн. 3, 1965, Москва, стр. 228, обр. 3₁.

б) Атическа керамика

Тази керамика може да се раздели на две основни групи: чернофигурна и чернофирнисова керамика.

Фрагменти и цели съдове от чернофигурна керамика бяха намерени сравнително малко.

Върху един фрагмент от скифос, в средата на тялото, се намирал пояс от фигури, изобразяващи амазономахията. Фигурите са били разположени в двойки една срещу друга. Първата двойка представя гръцки войник (от него са запазени единият крак и елипсовидният му щит) и полуприклекналата, нападната от него амазонка. Тя е в профил. Тялото ѝ е покрито от бедрата нагоре. В дясната си ръка държи елипсовиден щит. На главата си има шлем с висок гребен. Лицето, краката, ръцете и гребенът на шлема ѝ са нарисувани с бяла боя.¹⁷ От втората двойка е

Обр. 10. Фрагмент от скифос с амазономахията
Fig. 10. Fragment de skyphos avec l'amazonomachie

запазена само главата на амазонката в профил, с лице, нарисувано с бяла боя¹⁸ (обр. 10). Този вид съдове се отнасят от J. D. Beazley към групата СНС и се датират към средата на VI в. пр. н. е.¹⁹ Техният внос обаче е продължил и по-късно.

Някои от атическите керамични съдове са изработени от много добре пречистена глина, добила след изпичането розовооранжев цвят. Фирнисът им е черен и лъскав. Лицевата повърхност на съдовете е покрита с бледооранжева ангоба. Те са много добре изработени и рисунките върху тях са много добре изпълнени.

Сред тази керамика един от най-хубавите съдове е скифосът, украсен между двете дръжки с по една глава на Горгона. Фрагментите от този съд, сега възстановен, бяха намерени в яма 3. Горгоната е обърната напред. Косите ѝ са предадени стилизирано в наклонени към челото кичури и спускащи се от ушите надолу букли, нанесени с черен фирнис и пурпурна боя. В центъра на лицето се намират две големи, кръгли очи, отстрани слабо удължени. Веждите са дъговидни, в края хоризонтални. Между тях се намират четири точки. Носът е нарисуван с три небрежни черти, нанесени с постна четка, и поради това имат кафявочерен цвят. Непосредствено под носа е нарисувана голяма уста. В средата на устата се намира елипсовидно петно, означаващо изплезения език на Горгоната. Линия от бледокафяв фирнис се спуска от ухото към устата, за да се очертае овалът на лицето. Със същия бледокафяв фирнис е нарисувано ухото с линия, която наподобява цифрата 8. Под дръжките на съда са нарисувани по една двойна палмета. Подробностите в изображенията са нанесени с остър инструмент, като прокараните линии са повто-

¹⁷ К. Горбунова—А. Передолская, Мастера греческих расписанных ваз, Ленинград, 1961, стр. 6.

¹⁸ CVA, British Museum, 1927, т. III, табл. 30.

¹⁹ J. D. Beazley, Attic black-figure Vase Painters, Oxford, 1956, стр. 616, 618—620 и 621.

Обр. 11. Скифос с глави на Горгони
Fig. 11. Skyphos à têtes de Gorgones

рени с бяла боя. Върху три фрагмента от този съд се намират дупчици за поправяне с оловни скоби (обр. 11 а, б, и в).

Скифос, съвсем подобен на този от Одесос, бил намерен в некропола на Низиро.²⁰ Сравнявайки скифоса от Низиро с един фрагмент от киликс от Лувър,²¹ рисуван от вазописеца Ти-менор, съвременник на Никостен, Г. Ясорі смята, че и скифосът от Низиро е рисуван от същия вазописец.²² Това обаче не може да се приеме, тъй като рисунъкът на киликса е доста различен от този на скифосите от Низиро и Одесос. Според Г. Ясорі скифосът от Низиро се отнася към края на VI в. пр. н. е.²³ Тази датировка може да се уточни и от датировката на други скифоси, които имат същата форма, а някои и приблизителна украса.²⁴ Повечето от тези съдове се отнасят към последните години на VI в. и началото на V в. пр. н. е. Някои от тях са рисувани от Theseus Painter.²⁵ Към същото време — последното десетилетие на VI в. пр. н. е. — можем да отнесем и скифоса от Одесос.

Друг сравнително добре запазен и интересен атически съд е лекитът с изображение на танцуващи сатири и менади, намерен също в яма 3 (обр. 12 а, б и в). Горната част на съда от

²⁰ G. Jassari, *Scavi e ricerche di Nisiro*, Clara Rhodos, VI—VII, 2 стр. 501—502, обр. 28 и 29.

²¹ L. Hoppin, *A Handbook of greek black-figured vases*, Paris, 1924, стр. 362.

²² G. Jassari, *цит. съч.*, стр. 502.

²³ Пак там, стр. 501—502.

²⁴ J. D. Beazley, *цит. съч.* стр. 518: G. Jassari, *Scavi nelle necropoli Camiresi*, Clara Rhodos, IV, стр. 236 и 270, гроб № 55; CVA, Deutschland, X, München, 1954, стр. 69, табл. 42 — датиран около 500 г. пр. н. е.; CVA, Great Britain, London, 1934, fasc. 12, табл. 10₁₃ — от 510 — 500 г. пр. н. е.; CVA, USA, Cambridge, 1936, fasc. 1, стр. 42 — от 510 г. пр. н. е. и др.

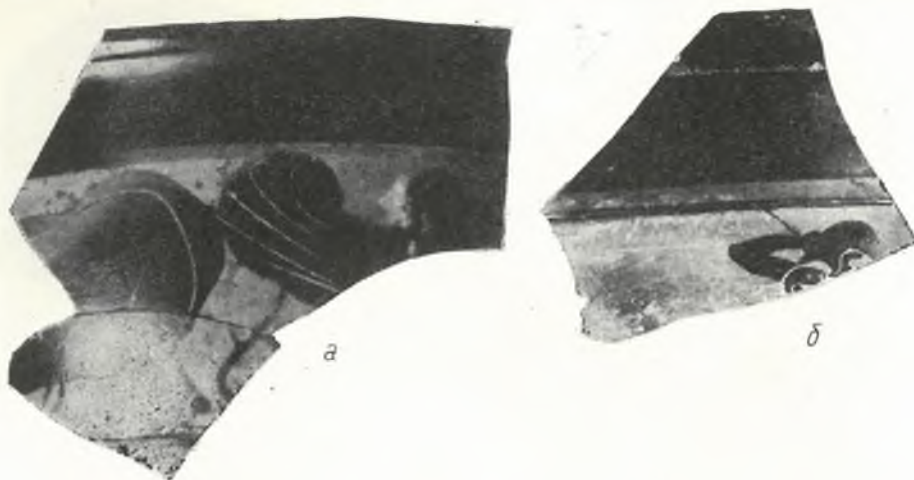
²⁵ CVA, USA, Cambridge, 1938, fasc. 3, табл. I 1 а и б, табл. II, 1 а и б.

Обр. 12. Лекит с танцуващи сатири и менади
 Fig. 12. Lécythe avec satyres et ménades dansants

плещите нагоре липсва, а от фигурите липсват главите, а на някои от тях и горната част на тялото. Долната част на съда е покрита с лъскав фирнис. Със същия фирнис са нарисувани поясът, който маркира повърхността, и фигурите. Детайлите във фигурите са нанесени с пурпурна боя, а прокараните с остър инструмент линии са повторени с бяла боя. Върху средната част на съда са нарисувани две двойки от обвърнати едни срещу други сатири и менади. Отляво надясно е изобразена права танцуваща менада в дълъг, пъстър хитон с ивица бродерия в долния край, а над него — небрида, чийто продълговат край се спуска над коленете ѝ. Срещу нея е нарисуван прав и гол сатир. Втората двойка повтаря движенията и облеклото на първата двойка с малки изменения. Ръцете и краката и на менадите и на сатирите са силно и неестествено извити и удължени. Като сравним лекита от Одесос с други чернофигурни лекити, може да се каже, че той наподобява лекитите, рисувани от Marathon Painter.²⁶ Лекитът от Одесос има същата форма,

²⁶ C. Haspels, *Attic black-figured Lekythoi*, Paris, 1936, стр. 91, табл. 31 1 а—в; вж. лекит с изображение на сатири и менади, пак там, табл. 31.

Обр. 13.

a — фрагмент от скифос със сфинксове и глигани; *b* — фрагмент от скифос с изображение на войник

Fig. 13.

a — fragment de skyphos avec sphinx et sangliers; *b* — fragment de skyphos avec une représentation de soldat

същата ивица черен фирнис под фигурите, същия стил на рисунъка, същия силует на менадата. На тези лекити С. Haspels дава датировка ante quem 490 г. пр. н. е. Към това време — около 500—490 г. пр. н. е. — може да се отнесе и лекитът от Одесос.

Към тази група съдове можем да отнесем и фрагмент от скифос, със запазена рисунка на част от фигурата на войник — главата, на която има шлем с висок гребен, част от ризницата му и дясната му ръка, свита в лакътя и поставена зад шлема (обр. 13 б). Пред китката на тази ръка е нарисувано дълго копие (?). Скифосът може да се отнесе към втората половина на VI в. пр. н. е.

Към друга група могат да се отнесат главно два фрагмента от скифоси. Те са изработени от добре пречистена глина, добила след изпичането на съдовете бледорозов цвят и примесена с дребни слюдени люспи. Повърхността на съдовете е покрита от лицевата страна с розовожълтеникава ангоба, а от вътрешната — с кафяв фирнис. Фирнисът е недоброкачествен, на места избледнял в сив и жълтеникав цвят. Детайлите във фигурите са прокарани с остър инструмент, като линиите, оставени от него, са повторени с бяла боя. Първият фрагмент бе намерен в яма 1. Под венеца на устието, покрит с фирнис, се намира фриз от сфинксове и глигани (обр. 13 а).²⁷ Вторият фрагмент произхожда от яма 3. Върху фриза на този скифос са нарисувани отляво надясно сфинкс, палмета и конник в бяг надясно, които вероятно са се редували (обр. 14 б). Тези два фрагмента от скифоси могат да се отнесат към групата Little Master (Droop-cups)²⁸ и се датират от последните години на VI в. пр. н. е. Стилът и рисунъкът на тези вази е в последния период от развитието си и вече е съвременник на червенофигурния стил.²⁹

В отделна група могат да се причислят няколко фрагмента от съдове, които са били изработени от глина, добила след изпичането на съдовете кафявооранжев цвят, отгоре покрити с жълто-розова ангоба, а от вътрешна страна — с черен фирнис.

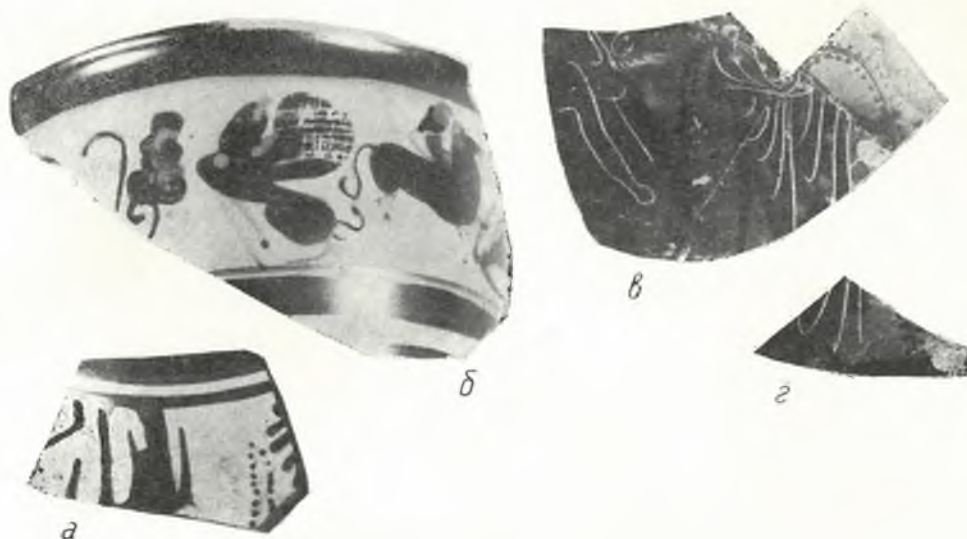
Първият фрагмент, вероятно от скифос, бе намерен в яма 1. Върху него са запазени: долните части от фигурата на Дионис (?) в дълъг хитон и химатион и от фигурата на менада, отвесна ивица — тирс (?) и долната част от краката и опашката на сатир. Между фигурите се вижда палметовиден орнамент и долната част на две бръшлянови клонки. Според запазилите се рисунки скифосът принадлежи към групата вази, рисувани от художника Haimon.³⁰ Съдът може да се отнесе към втората четвърт на V в. пр. н. е. (обр. 14 а).

²⁷ G. Jacopì, *Sopolecreto di Macri Langoni, Clara Rhodos, IV*, 1929—1930, стр. 77—78, обр. 57, 58 и др.

²⁸ J. D. Beazley, *цит. съч.*, стр. 194.

²⁹ J. Laugrenzi, *Necropoli Jalisie, Clara Rhodos, VIII*, стр. 25, 177, 178 и 187.

³⁰ J. D. Beazley, *цит. съч.*, стр. 577—579.

Обр. 14

a — фрагмент от скифос с Дионисова сцена ; *б* — фрагмент от скифос с конник и сфинксове ; *в* — фрагмент от скифос с Дионисова сцена

Fig. 14.

a — fragment de skyphos à scène dionysiaque *б* — fragments de skyphos avec cavalier et sphinx ; *в* — fragment de skyphos à scène dionysiaque

Върху втория фрагмент, вероятно също от скифос, намерен в яма 3, е представен Дионис със свитата си и бръшлянови клонки между фигурите (обр. 14 в). Този вид скифоси се отнасят към групата Leagros.³¹

Сред атическата керамика се намира един фрагмент, по всяка вероятност от лекит, който се отличава доста от другите лекити (обр. 15). Той бе намерен недалеч от яма 2. Интересното при този фрагмент е, че повърхността на съда е била покрита с жълтеникава, лъскава ангоба и върху нея са рисувани фигурите и орнаментите с черен фирнис. В изображенията не се виждат следи от бяла и виолетова боя. В горния край на фрагмента, върху плещите на съда, се намира част от орнамент, състоящ се от два реда точки, оградени с по една линия горе и долу. В левия край на фрагмента е запазена част от широка, отвесна ивица, до която се намира част от горната половина на мъж в профил. От него е запазена част от главата с висок шлем и дясната ръка, от която липсва китката. През средата на лакътя минава слабо наклонена линия, копие (?). Близки паралели на изображенията и на изработката на този съд от Одесос са два лекити от Ермитажа. За тях се смята, че са излезли от работилницата на Единбургския майстор.³² Едно от характерните технически нововъведения на този вазописец е било бялата или жълтеникава обмазка върху съдовете, на фона на която черните фигури са изпъквали много добре. Този вазописец не е употребявал или пък е употребявал много малко бялата и пурпурна боя, но запазил предаването на детайлите с остър инструмент и с бяла линия над прокараните резки. Един от по-редките сюжети, които той рисувал, бил борбата между хоплити. Този сюжет е бил представен по всяка вероятност и върху лекита от Одесос. От всичко казано по-горе може да се заключи, че и лекитът от Одесос е излязъл от работилницата на Единбургския майстор. Лекитът от Одесос, подобен на лекитите от Ермитажа, отнасящи се към първото десетилетие на V в. пр. н. е., може да се отнесе към същото време.³³

В ямите, особено много в яма 3, бе открита в голямо количество атическа обикновена керамика без рисунки. Повечето от съдовете са покрити с лъскав, черен фирнис с метален, синкав блясък. Глината, от която са били изработени, е много добре пречистена и след изпича-

³¹ J. D. Beazley, цит. съч., стр. 577—579.

³² Л. Гаталина, Два чернофигурни лекити из собрания Ермитажа, Сообщения Государственного Эрмитажа, XVII, Ленинград, 1960, стр. 56—90; C. Haspels, Attic black-figured Lekythoi, стр. 86; J. D. Beazley, цит. съч., стр. 477 и сл.

³³ Л. Гаталина, цит. съч., стр. 60.

Обр. 15. Фрагмент от лекит, рисуван
от Единбургския майстор
Fig. 15. Fragment de lécythe, peint
par le maître d'Edimbourg

Обр. 16.
a — чернофирнисов стамнос ; б — чернофирнисов киликс
Fig. 16.
a — stamnos à vernis noir ; б — kylix à vernis noir

нето си добила розовожълтеникав цвят. По-голямата част от съдовете имат форма на киликси на средно високо столче. Подобни киликси били намерени по време на разкопките в Олбия.³⁴ От всички чернофирнисови съдове можаха почти изцяло да се възстановят само един киликс и един стамнос. От киликса липсват части от тялото и цялото столче (обр. 16 б). Черният фирнис е нанесен по повърхността му като напръскани точки. Стамносът е с две странични дръжки и широко устие³⁵ (обр. 16 а). Всички тези съдове, според редица техни паралели, могат да се отнесат към края на VI и началото на V в. пр. н. е. В последно време се даде по-точна датировка на чернофирнисовите киликси.³⁶

Към вносната керамика можем да отнесем и осем лутерия, от които можа да се възстанови почти изцяло само един. Всички лутерии бяха намерени в яма 3. Шестте от тях са изработени от жълтеникава глина, обилно примесена с черни минерални зрънца, а останалите два — от кафявожълтеникава глина, също примесена с едри, черни зрънца. Повърхността на тези съдове е покрита с жълтеникава ангоба. Възстановеният лутерий има тяло във форма на пресечен конус, със слабо заоблен ръб на венеца.³⁷ Под венеца се намират два концентрични жлеба. Дъното му е на широко и ниско столче. Столчето и дъното в средата са украсени с концентрични жлебове. Подобна украса и форма са имали и останалите седем лутерия. Лутерий, подобен на възстановения от Одесос, бил намерен в Тиритака.³⁸ Въз основа на цвета на глината, формата и украсата му Гайдукевич смята, че производственият център на този вид лутерии е бил Коринт. По-

³⁴ Е. Леви, Материалы Ольвийского теменоса, сб. Ольвия, стр. 136, обр. 4.

³⁵ В. Блаватский, История античной расписной керамики, Москва, 1953, стр. 44, № 58.

³⁶ W. Schiering, G. Weiker, и др. Die Ausgrabungen beim Athena-Tempel in Milet 1957, Istanbuler Mitteilungen т. 9—10, 1959—1960, стр. 60, табл. 66₁.

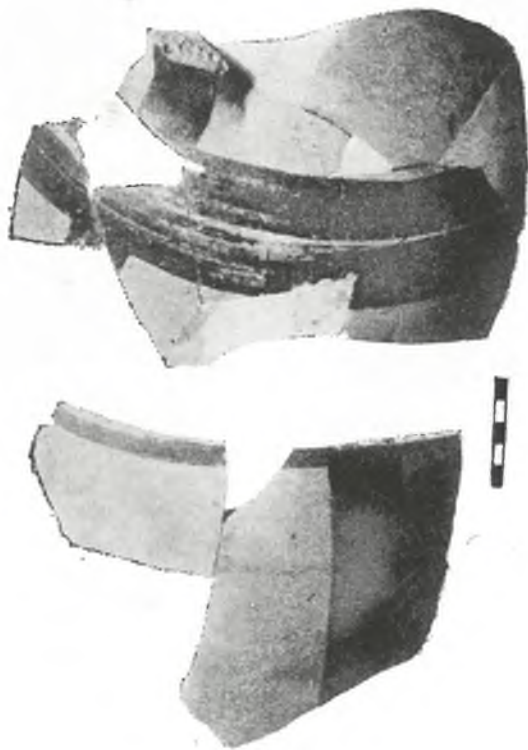
³⁷ Размери : вис. 11, диам. на устието 38,5 и диам. на дъното 22,5 см.

³⁸ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стр. 47, обр. 51.

добни лутерии са намерени и в Пантикапей.³⁹ За тях също се смята, че са били внесени от Коринт. Всички тези лутерии се отнасят към края на VI и началото на V в. пр. н. е. По всяка вероятност и лутериите, намерени в Одесос, са били внесени от Коринт и могат да се отнесат към края на VI в. пр. н. е.

в. Амфори

От амфорите с големи размери, украсени с пояси черен фирнис, бе намерен само един фрагмент. Той е от шията на съда със запазен ръб на устието. Амфората е била изработена от

Обр. 17. Фрагменти от амфора с чернофирнисови широки ивици

Fir. 17. Fragments d'amphore à larges bandes de vernis noir

глина, добила след изпичането ѝ кремавожълт цвят, примесена с дребни, черни зрънца. Амфората е била покрита с бяла ангоба. Ръбът на устието ѝ е заоблен и покрит с чернокафяв матов фирнис. Тази амфора може да се отнесе към първата половина на VI в. пр. н. е.⁴⁰

В яма 1 бяха открити фрагменти от амфора, покрита с гъста, бяла ангоба и украсена с широки пояси (обр. 17). Фрагментите са от тялото на съда, като върху единия е запазена основата на едната дръжка.⁴¹ Подобни амфори се намират в останките от най-ранните поселения на западното и северното Черноморие, например в Березан,⁴² Нимфей,⁴³ Истрия⁴⁴ и др. Амфората от Одесос поради това, че ивиците по плещите ѝ са две и с по-малки размери, може да се отнесе

³⁹ И. Б. Зеест — И. Д. Марченко, Типы толстостенной керамики в Пантикапее, МИА, № 103, стр. 153—154, обр. 25.

⁴⁰ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА № 83, стр. 14 и 69.

⁴¹ Пак там, стр. 115.

⁴² Пак там, табл. I 1 а и б.

⁴³ М. М. Худяк, Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э. Ленинград, 1962, табл. 6.

⁴⁴ S. Dimitriu — М. Соја, цит. съч., стр. 69—92.

Обр. 18. Фрагменти от амфори с марки
Fig. 18. Fragments d'amphores avec estampilles

към втората половина на VI в. пр. н. е.⁴⁵ От този вид амфори са намерени и дръжки, украсени с широки ивици черен фирнис, а също и дъна, до които също е достигала ивица черен фирнис. При някои амфори ивиците имат кафявочерен цвят. Подобни амфори са намерени на о-в Тера,⁴⁶ а фрагменти — на о-в Хиос⁴⁷ и на о-в Родос.⁴⁸ Според S. Dimitriu и М. Соја центърът на производство на тези амфори бил в областта около Милет.⁴⁹ И. Б. Зеест се колебае между двата големи източни центрове Милет и о-в Хиос.⁵⁰

Интерес представлява и един фрагмент от шия на амфора със запазен ръб на устието. Амфората е била изработена от глина, добила след изпичането на съда кафявожълтеникав цвят, много добре пречистена и добре изпечена. Заобленият ръб на устието и малка част под него са покрити с черен матов фирнис. Под него се намира марка — два концентрични кръга, в средата на втория — точка (обр. 18а). Според запазената дръжка от подобен съд този вид амфори са имали тяло, украсено с тънки линии, нанесени с червена боя. Същите линии са минавали и през дръжката.⁵¹

Други амфори имат украса, състояща се от тесни линии във форма на мрежа. Линиите са нанесени с тъмночервена или черна боя.

От амфорите, украсени с тесни линии, нанесени с червена боя, са запазени фрагменти от телата, дръжките и части от шията с венеца на устието.

Амфорите, от които са запазени само фрагменти, са били изработени от светлокафява глина, добре пречистена, примесена с дребни частици слюда. От същата глина са изработени амфорите, внесени от о-в Хиос. Шиите им са цилиндрични, ръбът на устието е тесен, слабо издаден навън,

⁴⁵ И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 72.

⁴⁶ H. Dragendorff, Thera II, стр. 288, обр. 425 и сл.

⁴⁷ J. K. Anderson, Excavations of the Kofina Ridge, Chios, BSA, XLIX, 1954, стр. 123 и сл.

⁴⁸ Clara Rhodos, III, ч. 3.

⁴⁹ S. Dimitriu — М. Соја, цит. съч., стр. 71.

⁵⁰ И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 16 и 70.

⁵¹ M. Lambrino, Les vases archaïques d'Histria, стр. 107, обр. 71 и 72.

заоблен и покрит с тъмночервена боя. Под него, в средата между двете дръжки, се намира пръстенче, нанесено с черен фирнис (обр. 18 б). Бяха открити доста много фрагменти от една амфора и по тях можа да се установи схемата на декорация на този вид амфори. Как е изглеждала шията на тази амфора, е трудно да се каже. Плещите ѝ са били украсени с марка във форма на кръст, нарисуван с червена боя след изпичането ѝ. В единия ъгъл на кръста се намира друга марка във форма на пръстен, нанесен с черна боя преди изпичането на съда. Под марката във форма на кръст се намират две тесни, концентрични линии, нанесени с тъмночервена боя, които са опасвали плещите на съда. В долната част на тялото на съда са минавали две други тесни линии, едната от които е малко по-широка. Тези хоризонтални линии се пресичат от отвесните, които минават по дължината на дръжката в средата ѝ. Дръжката има елипсовидно сечение, почти е отвесна към тялото и в горния край е дъговидно извита. В основата на една от този вид дръжки се намира марка във форма на вдълбан пръстен. При някои фрагменти от амфори отвесната линия е по-широка от хоризонталната. Върху няколко други фрагменти от амфори се виждат две концентрични линии по плещите на съда, нанесени с тъмночервена боя, а над тях се намира марка — пръстен, нарисуван с черен фирнис. При някои фрагменти от амфори се вижда украса от единични, кръстосващи се линии. Върху някои дръжки отвесната ивица е по-широка.

Ако се съди по глината и издутата шия на тези амфори, може да се допусне, че те са внесени в Одесос от о-в Хиос.⁵²

Някои от амфорите са украсени с тънки линии, нанесени с черен фирнис. Глината и ангобата им са същите като на гореописаните. От тези амфори са намерени само фрагменти. Схемата на украсата е почти същата, с тази разлика, че при някои фрагменти на мястото, където се пресичат отвесните с хоризонталните линии, в ъгъла е нарисувана полудъга. Дръжките на тези съдове в напречен разрез имат елипсовидно сечение. Те са отвесни към тялото и дъговидни в горния край. Отвесната линия, която минава през средата на дръжката, започва с малка точка.

От една амфора с подобна украса са запазени част от шията, едната дръжка и част от плещите. Шията е ниска, слабо издута, дръжката е малка, отвесна към тялото и дъговидна в горния си край. По средата ѝ минава тясна линия от черен фирнис, която започва с малка точка. Върху плещите на тази амфора се намира марка във форма на пръстен, нанесен след изпичането на съда (обр. 18 в). Според формата на шията и състава и цвета на глината тази амфора е внесена по всяка вероятност от о-в Хиос.⁵³ Предполага се, че и другите амфори с тази украса произхождат оттам.

Произходът и на една друга амфора е вероятно пак от о-в Хиос. Тя е украсена с широки пояси, нанесени с червена боя, по плещите хоризонтални и двойни, а надолу единични и отвесни. Дръжките са високи, в напречен разрез с елипсовидно сечение и украсени със същата широка, спускаща се надолу ивица, нанесена с червена боя. От тази амфора е запазена и част от шията с венеца на устието. Венецът на устието е покрит с червена боя и под него се намира пръстен, нанесен с червена боя. Схемата на украсата е почти същата като амфорите, покрити с бяла ангоба. За хиоското ѝ произхождение говорят цветът, съставът на глината и издутата ѝ шия.⁵⁴

Всички тези хиоски амфори показват, че през първата половина на VI в. пр. н. е. вносът на хиоско вино в Одесос е бил много оживен.

Характерното за тези амфори, внесени от о-в Хиос, е глината с кафяв цвят, слабо примесена със слюдени люспици, добре измесена и добре изпечена, издутите шии, дръжките в напречен разрез с елипсовидно сечение, отвесни към тялото и дъговидни в горния край. Украсени са или с широки пояси, или с тесни хоризонтални или отвесни линии, нанесени с черна или червена лакоподобна боя. Често върху тях има марка във форма на пръстен, нанесен с боя върху шията или плещите на амфората или вдълбан в основата на едната ѝ дръжка.

⁵² И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стр. 74 и сл.

⁵³ Пак там, стр. 74.

⁵⁴ Пак там, стр. 76.

Някои от амфорите са били изработени от глина, добила след изпичането на съда сив цвят и обилно примесена с кварцови зрънца и слюдени люспици. От този вид амфори са запазени дръжките, които са с кръгло сечение и слабо извити в горния край, и много фрагменти от тялото. Открити бяха и доста части от шиите с венета на устието, който е слабо заоблен, с правоъгълно сечение и в повечето случаи под него има релефен пояс. От същата глина е бил изработен съд, който има плоско дъно. Всички тези амфори и съдове са от о-в Лесбос.⁵⁵

На амфорите, произхождащи от о-в Лесбос, наподобяват доста много фрагменти от амфори, изработени от червеникавокафява глина.⁵⁶ Глината е примесена със слюдени люспици и с голямо количество кварцови зрънца. Дръжките им са с кръгло сечение, ръбът на устието е слабо заоблен и под него се намира релефен пояс. Шиите са високи, цилиндрични, венецът на устието е слабо издаден навън и заоблен в горния край. При всички амфори под венета се намира релефен ръб. Същият ръб се намира и при амфорите, внесени от о-в Лесбос. Твърде е възможно всички тези амфори да произхождат от един и същ вносен център — о-в Лесбос. Дъната на тези амфори са във форма на пресечен конус, при някои с полусферична вдлъбнатина отдолу.

От фрагментите от амфори, намерени в ямите, можа да се възстанови по-голямата част само на една амфора (обр. 182). Запазена е цялата шия, едната дръжка и по-голямата част от тялото. Бе намерено и дъното на същата амфора. Тя е изработена от светлокафява глина, примесена с бели и черни кварцови зрънца и слюдени люспици. Има размери: вис. 0,38 м и диам. на устието 0,14 м. Шията е ниска, широка, със слабо издаден и заоблен ръб на устието, с малки, отвесни към тялото дръжки, извити в горния край и с елипсовидно сечение. Тялото ѝ е силно издуто. Дъното, което не можа да се прилови към тялото, е във форма на пресечен конус, слабо разширено в долния край и вдлъбнато навътре. Върху плешите ѝ се забелязва част от марка, нарисувана с червена боя след изпичането на амфората. По структурата на глината тази амфора прилича на тези, внесени от о-в Лесбос, а по формата си — на амфорите с бяла ангоба и широки ивици, нанесени с фирнисоподобна черна боя.

Бяха намерени и много фрагменти от амфори, които по светлокафявия цвят на глината и състава ѝ (обилно примесена със слюдени люспи) произхождат от о-в Самос.⁵⁷

От амфорите, изработени в техника „с четка“, са запазени само няколко фрагмента.⁵⁸ Те произхождат от големи съдове, направени от много добре пречистена глина с червеникаворозов цвят. Четката, натопена в тъмнокафяв лак, е минала в хоризонтални пояси.

В заключение би могло да се каже, че по-голямата част от амфорите за вино и дървено масло са внесени от о-в Хиос, о-в Лесбос и о-в Самос. Те се отнасят главно към втората половина на VI и началото на V в. пр. н. е. Обстоятелството, че тези стоки са внесени от йонийски центрове, показва, че търговията между Одесос и тях е продължила и през този период от време, докато вносът на художествена керамика по същото време бил чувствително ограничен.

В ямите бяха намерени и фрагменти от лампички с открит резервоар, които са били внесени в Одесос от някой йонийски център.⁵⁹

2. Местна керамика

Сред материалите от ямите и в архаичния културен пласт бе намерена в доста голямо количество сива керамика, произвеждана в самия Одесос. Този вид керамика може да се раздели на две групи: а) работена на ръка и б) работена на гърнчарско колело.

⁵⁵ И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 72 и сл.

⁵⁶ Пак там, стр. 73.

⁵⁷ И. В. Зеест, цит. съч., стр. 70.

⁵⁸ М. Lambrino, Les vases archaïques d'Histria, стр. 133—141.

⁵⁹ И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 72 и сл.

Обр. 19.

a — чаша, работена на ръка; *b* — паница, местна изработка

Fig. 19.

a — tasse, exécutée à la main; *b* — assiette, travail local

а. Керамика, работена на ръка

Тази керамика е от глина, примесена изобилно с варовикови зрънца или натрошени на дребно мидени черупки. Глината след изпичането на съдовете е добила сивожълтеникав цвят, на места с червенокафяви петна. Съдовете са работени на ръка и затова формата им е неправилна и повърхността неравна. Лицевата повърхност на съдовете е твърде често излъскана. При някои фрагменти се забелязват тесни отвесни излъскани ивици, направени с тесен, плосък инструмент. По повърхността на някои съдове се виждат черни петна от сажди, което показва, че са били предназначени за приготвяне на храна.

Обикновено формата на тези съдове е гърне с тяло на пресечен конус. Венецът на устието е прав, а ръбът му — слабо заоблен. Под него се намира релефен, налепен пояс с вдлъбнатини, направени с нокът или с остър тесен инструмент. Върху тези релефни пояси често има издатъци: пъпковидни, островърхи, прищипнати в средата, във форма на розета и др. (обр. 19). Някои от гърнетата са украсени само с издатъци. Бяха намерени и фрагменти от големи гърнета, които са имали две малки, отвесни, плоски и срещуположни дръжки, излизащи непосредствено от ръба на устието.

Бяха намерени и съдчета с форма на чаши. Едно от тях можа да се възстанови почти изцяло (обр. 19а). Тялото му е цилиндрично. Дръжката, запазена само в основата си, в напречен разрез има кръгло сечение.⁶⁰

б. Керамика, работена на гърнчарско колело

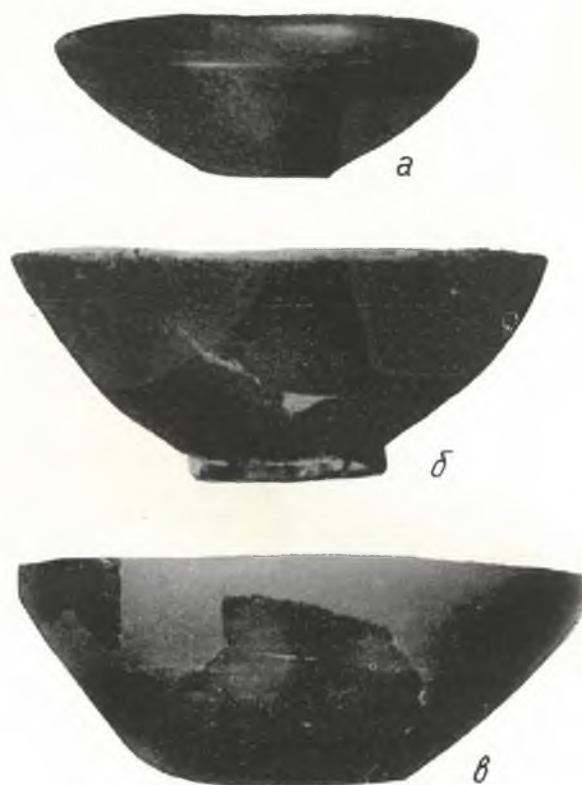
Тази керамика е от по-добре пречистена глина в сравнение с керамиката, работена на ръка. Глината след изпичането на съдовете е добила сивочерен цвят, на места с по-светли петна в жълтосив цвят. Чирепът на съдовете не е така ронлив и лесно разчупващ се, както при тези, работени на ръка. Много малко са съдовете, глината на които е добила жълтокафяв цвят с червеникави петна. По повърхността на съдовете се забелязва излъскване. Върху един съд съвсем ясно се виждат отвесни, излъскани ивици, направени с тесен инструмент. За изпичането на този вид керамика се прилагали вероятно особени условия, затова чирепът има вътре сив цвят.⁶¹ Този вид съдове са играели повече ролята на трапезна керамика.⁶²

Според формата си съдовете могат да се разпределят в няколко групи:

⁶⁰ Размери: вис. 0,083 м и диам. на устието 0,086 м.

⁶¹ И. Т. Кругликова, О местной керамике Пантикапея, МИА, № 33, стр. 79.

⁶² Пак там, стр. 79.

Обр. 20. Паници, местна изработка, работени
на гърнчарско колело
Fig. 20 Assiettes, exécution locale, travaillées au tour

1. Паници. Тяхната форма, големина и украса са най-различни. Всички обаче имат извит навътре ръб на устието. В яма 3 бе открита малка паничка с плосък ръб, украсен отгоре с две концентрични, врязани окръжности (обр. 20б). Малко по-дълбока е друга паница, която можа да се възстанови изцяло (обр. 20а). Тя има тяло във форма на пресечен конус. Ръбът на устието ѝ е слабо завит навътре и е украсен отгоре с жлеб. Върху други паници, под устието, се намират две околоръстни плитки линии (обр. 20в). Една паница, по-голямата част от която можа да се възстанови, е украсена в долния край на тялото с два вдълбани, концентрични пояса (обр. 20в).⁶³ Върху дъната на две панички се намират графити.

2. Гърнета с две хоризонтални дръжки. Те са големи, дълбоки, с едва забележимо отделящи се от тялото шиш, ръбът на устието им е плосък и широк. В някои случаи този ръб е украсен с вълнообразни линии. Този вид съдове наподобяват някои от тези, намерени в некропола, открит край с. Равна.⁶⁴

3. Канички с една висока дръжка. От този вид съдове, намерени в ямите, можа да се възстанови само една каничка.⁶⁵ Тя е със слабо извит навън и наклонен към тялото ръб на устието, с почти сферично тяло и една широка, плоска, с плитък жлеб в средата дръжка, излизаща високо над ръба на устието⁶⁶ (обр. 21а). Дръжката на друга каничка, от която е запазено устието и част от тялото, има широка отвесна вдълбнатина в средата (обр. 21б). Друга, почти изцяло запазена каничка бе намерена в архаичния пласт близо до светилището на Херос

⁶³ М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, табл. IX₂, стр. 107, табл. XVII₃ и др.

⁶⁴ Пак там, табл. XII₁, табл. XX₅, табл. XXIII₃₆.

⁶⁵ Размери: вис. 0,12, диам. на устието 0,133 м.

⁶⁶ М. Мирчев, цит. съч., табл. XI_{3к}, табл. XV₃ и табл. XXI₂.

Обр. 21.

а и б — канички с високи дръжки

Fig. 21.

а et б — petites cruches à anses hautes

Обр. 22. Каничка, намерена край светилището на Херос
КарабазмосFig. 22. Petite cruche, trouvée près du sanctuaire d'Eros
Karabasmos

Карабазмос (обр. 22). Тя има тяло във форма на пресечен конус, широка шия, завършваща със слабо издаден и заоблен ръб на устието, и малко дъно. Дръжката ѝ е отчупена.⁶⁷ Някои от каничките имат тела, украсени с плитко врязани концентрични линии или пъпковидни издатъци. Почти всички канички намират близки паралели в инвентарите на гробовете, открити край с. Равна, Провадийско.

4. Кани с широки шии. От този вид съдове бяха намерени само фрагменти. Фрагментите са от шииите със запазена малка част от тялото. Подобен съд бил намерен в некропола край с. Равна.⁶⁸

5. Леканета. В ямите бяха намерени три фрагмента от леканета и два от капациите на две леканета.

6. Ойнохоета. От този вид съдове бе намерен само фрагмент от трилистното устие на едно ойнохое.

7. Киликси. От подобен вид съдове бяха намерени средно високите им столчета.⁶⁹

В заключение би могло да се каже следното:

Ако се направи сравнение между работената на ръка керамика и тази, работена на грънчарско колело, може да се каже, че последната е два пъти повече от работената на ръка. Що се отнася до импортираната керамика, то тя представлява 2/3 от керамичните съдове, намерени в ямите. При тази статистика трябва да се има пред вид, че съдовете от трите ями са луксозни, предназначени за култови цели. Все пак голямото количество на работената на грънчарско колело керамика е очевидно. Това показва, че грънчарското колело в края на VI в. пр. н. е. е било вече познато в Одесос, към която епоха се отнасят по-голямата част от съдовете, работени по този начин.

⁶⁷ М. Мирчев, цит. съч., табл. XXIV₄, табл. XX₂.

⁶⁸ Пак там, табл. XIX₅.

⁶⁹ Е. Леви, Материали Ольвийского теменоса, сб. Ольвия, стр. 104₁, 2, 3.

По формата си тези съдове са най-разнообразни. Някои от тях наподобяват вносните гръцки съдове. Но върху някои от тези съдове, имитиращи вносните, се виждат характерните за работената на ръка керамика пъпковидни издатъци. Това показва, че със своите вкусове и традиции тракийското население в Одесос е оказало влияние върху керамичното производство на града.

Голямото сходство на работената на грънчарско колело керамика от Одесос с подобна керамика, открита в некрополите край с. Равна⁷⁰, с. Добриня⁷¹ и с. Проф. Златарски,⁷² дава известно основание да се смята, че Одесос е бил център на производство на подобни съдове. С тях главно той е търгувал с близките и далечните тракийски селища. Затова и голяма част от тези съдове имат форма и украса, характерна за местната „тракийска“ керамика, за да се харесат на купувачите траки. Освен това трябва да се допълни, че за тяхното изработване и изпичане се е изисквало по-голяма техника в сравнение със съдовете, работени на ръка, каквато в тракийските селища едва ли е имало. Тази керамика, произвеждана в Одесос, сигурно се е употребявала и от одесоското население. Едно указание за това е стремежът на местните майстори грънчари да наподобяват формите на вносните гръцки съдове и по този начин да задоволяват по-изтънените вкусове на одесоското население.

Обикновено наличието на керамика, работена на ръка в старогръцките колонии на Понта, се обяснява с присъствието на местно население в колонията.⁷³ Така работената на ръка сива керамика, открита в посветителните ями и в културния архаичен пласт в Одесос, дава основание да се смята, че в тази антична колония още през VI в. пр. н. е. са живели траки, които са се занимавали с керамично производство.

Местната „тракийска“ керамика се датира доста трудно, когато с нея не са намерени други материали, които биха могли по-точно да се датират. Това се дължи на обстоятелството, че при тази керамика едни и същи форми и украси продължават дълго време. Местната керамика от Одесос, открита в посветителните ями, може да се датира сравнително доста точно, тъй като бе намерена заедно с импортирана гръцка керамика. Импортираната керамика, а и намерената заедно с нея местна керамика могат да се отнесат към края на VI и началото на V в. пр. н. е. Местна керамика в ограничено количество бе намерена и в културния архаичен пласт, който може да се отнесе към VI—V в. пр. н. е.

Местната керамика от ямите и от културния пласт намира, както казахме по-горе, най-близки паралели в тракийските некрополи от с. Равна, Добриня и Проф. Златарски. Такива съдове са намерени и в некрополите край с. Янково и с. Браничево, Коларовградско.⁷⁴ Такива находки се намират и в Южна България.⁷⁵ Подобна керамика била намерена и в НР Румъния край гр. Александрия, Букурещки окръг.⁷⁶ Разглеждайки находките от това място, С. Preda смята, че тази керамика е характерна за гето-тракийското население от двете страни на Дунава, което имало една и съща култура, и че тези материали са на прехода от първата към втората половина на желязната епоха.⁷⁷

Намирането на този тип керамика във вътрешността на страната е нещо обикновено за области, населявани от траки. Намирането на местна „тракийска“ керамика в голямо количество

⁷⁰ М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, стр. 97 и сл.

⁷¹ М. Мирчев, Тракийският могилен некропол при с. Добриня, ИНМВ, I (XVI), 1965, стр. 33 и сл.

⁷² М. Мирчев, Тракийски могилен некропол при с. Проф. Златарски, ИВАД, XIV, 1963, стр. 11 и сл.

⁷³ И. Кругликова, О местной керамике Пантикапея, МИА, № 33, стр. 78.

⁷⁴ Ц. Дремсизова, Могилният некропол при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 61 и сл.; Могилният некропол при с. Браничево, Коларовградско, ИАИ, XXV, стр. 165 и сл.

⁷⁵ В. Миков, Могилни некрополи в Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, XI, 1930/1931, стр. 161 и сл.; И. Велков, Разкопки около Мезек и Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 141, обр. 134 и 153; същият, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, XII, 1938, стр. 273—276, обр. 79—80.

⁷⁶ С. Preda, Săpăturile de la Alexandria, MCA, VI, 1959, VI, 1959, стр. 251—263, обр. 3, 6 и др.; същият, MCA, VII, 1960, стр. 210, обр. 5 и 7.

⁷⁷ С. Preda, Un nou aspect al începuturilor republicii latine în Dacia, SCIV, XI, 1960, кн. 1, стр. 36; М. Чичикова, Проучване на гето-дакийската култура в НР Румъния, Археология, V, 1963, кн. 1, стр. 72.

в една старогръцка колония, каквато е бил Одесос, е нещо по-интересно. То повдига и разрешава редица нови въпроси, свързани с бита и етническия състав на Одесос от началото на неговото съществуване.

II. Битови предмети

В посветителните ями бяха намерени предмети, които могат да се свържат със строителството и бита в Одесос.

В яма 3 бяха открити в голямо количество фрагменти от плоски и изкорубени керемиди, които според цвета на глината си могат да бъдат от йонийски произход. С тях по всяка вероятност са били покрити някои от къщите на одесоските граждани. Тук бе намерен и глинен отвес.

В същата яма бе открита долна част от теракота, изобразяваща богинята Деметра.⁷⁸ Подобни теракоти на седяща на трон Деметра бяха намерени и в светилището на Херос Карабазмос, което се отнася към III—I в. пр. н. е. и останките от което се намират недалеч от посветителните ями. Наличието на теракота на Деметра и на посветителни ями, които са били свързани с някое светилище, дават основание да се смята, че някъде наблизо се е намирало светилище, посветено на богинята Деметра. По стил теракотата може да се отнесе към втората половина на VI в. пр. н. е.,⁷⁹ което показва, че светилището по това време е съществувало. Ако Одесос е почитал богинята Деметра като едно от своите главни божества, то това означава, че земеделието е играело важна роля в икономиката на града.⁸⁰

Със земеделието е било свързано и скотовъдството. Във всички ями бяха намерени доста много кости на говеда, овце, кози, свине и коне. Бяха намерени в малко количество и кости от птици.⁸¹

Морето, близките езера и реката са давали възможност в Одесос да се развие риболовът. За това свидетелствуват тежестите за рибарска мрежа от глина и големият брой „щитчета“ от рибата калкан. По-голямата част от тези „щитчета“ са пробити в средата и са били използвани за зърна на огърлица. Морето е било източник и на друга храна — мидите, черупки от които бяха открити в голямо количество в ямите и в културния пласт. Между черупките от *Mytilus galatropinialis* бяха намерени и черупки от мидата *Pecten Ponthicus*, която вероятно също е служила за храна. В ямите бяха намерени в доста голямо количество и черупки от охлюви и щипци от раци, което показва, че и те са се употребявали за храна.

Бяха намерени и материали, свързани с домашните занаяти: предене, тъкане и шиене. В яма 3 бяха намерени прешлени за вретено от глина. Някои от тях са изработени от добре пречистена розовокафява глина, същата глина, от която са били изработени внесените от йонийски центрове керамични произведения, което дава известно основание да се смята, че и те са били внесени в Одесос от някой йонийски център. Други са направени от счупени вносни амфори с линии. Бяха намерени също така и тежести за стан от сивкава, недобре пречистена глина и мрамор. Тежестта от мрамор е сплесната, а другите имат елипсовидна форма. Някои от тях са изработени от добре пречистена розовокафява глина и имат пирамидална форма. Според цвета и състава на глината може да се предположи, че те са внесени от някой йонийски център. Намерена бе също така и игла за шев от бронз.

Многобройните бронзови триръби и плоски върхове от стрели, бронзовата игла за шев, фрагментите от железни ножчета и др. показват, че металообработването е било развито в

⁷⁸ М. Кобылина, Теракотовые статуэтки, Москва, 1961, стр. 26—37; М. Кобылина, Фангария, МИА, № 59, стр. 15—16.

⁷⁹ В. Ф. Гайдукевич, Разкопки Тиритаки 1935—1940, МИА, № 25, стр. 77—78, обр. 95.

⁸⁰ В. Д. Блаватский, Земеделие в античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1953, стр. 12 и стр. 167 и сл.

⁸¹ Костният материал бе проучен от проф. Ст. Иванов.

Обр. 23. Стрели — монети

Fig. 23. Flèches — monnaies

Одесос. Някои плоски върхове за стрели с тъп връх са служили като стрели-монети (обр. 23).⁸²

Бяха намерени фрагменти от зърна от огърлица от зеленикаво стъкло, по всяка вероятност импортирани в Одесос.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

След проучването на археологическите материали, добити по време на разкопките през периода 1961—1964 г. над обекта „Римската баня“, може да се заключи, че е бил открит темелност — свещеният участък, в който може би се е намирало светилището на богинята Деметра. Твърде е възможно това светилище да се е намирало на мястото, където през елинистическата епоха било построено светилището на Херос Карабазмос, тъй като находките от архаичната епоха бяха концентрирани около него. Ямите, които бяха открити недалеч от това място, бележат периферията на свещения участък и маркират края му в северна и източна посока. Те представляват *βωτοί* — мястото, където са се трупали излезлите от употреба предмети от светилището.

Археологическите материали от културния пласт и посветителните ями дават представа, че Одесос в първите десетилетия от своето съществуване бил малко селище. Населението му се занимавало главно със земеделие и скотовъдство. Риболовът също бил един от главните поминъци в колонията.

Занаятчийското производство не е било много развито и затова младата колония задоволявала по-голямата част от своите ежедневни нужди с внос. Главният и един от най-старите занаяти в града бил грънчарството. Нуждите от всекидневна „кухненска“ керамика са били задоволявани на място. Ако се съди по формата и украсата на съдовете, които се срещат главно в тракийските селища и некрополи от това време, може да се приеме, че голяма част от грънчарите са били от тракийски произход.⁸³ Майсторите грънчари от Одесос са произвеждали и по-фина керамика, работена на грънчарско колело и с излъскана повърхност. Голяма част от тези съдове са били предназначени за нуждите на близкото и далечното тракийско население и затова тяхната форма и украса трябвало да се съобразява с вкусовете на купувачите — траки. Съдовете от този вид се изработвали и за нуждите на одесоското население, затова и някои от тях почти напълно повтарят формите на вносните съдове: леканета, ойнохоета, киликси и др. Това свидетелствува за изтънчените вкусове на някои от жителите на Одесос. Одесоските майстори грънчари са изработвали и други предмети от глина: тежести за вретено, стан, рибарски мрежи, отвори и лутерии.

⁸² Т. Герасимов, Домонетни форми на пари у тракийското племе асти, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 85—87 и посочената там литература.

⁸³ И. Т. Кругликова, О местной керамике Пантикапея, МИА, № 33, стр. 78; И. Т. Кругликова, К вопросу о негреческом населении Фанагории, ВДИ, 1950, кн. 1, стр. 102.

Металообработването също е било застъпено в Одесос. Били развити и домашните занаяти: преденето, тъкането и шиенето.

Търговията с Мала Азия и йонийските острови била доста оживена. Одесос бил непрекъснато в търговски връзки със своята метрополия Милет. Смята се, че стоките от островите Хиос, Лесбос и Самос са идвали от Одесос с посредничеството на град Милет, на милетски кораби и закупени от милетски търговци.⁸⁴

През първата половина на VI в. пр. н. е. в Одесос се е внасяла вероятно в ограничено количество рисувана керамика. Главно от това време е силно фрагментираната рисувана керамика в стил „фикелура“, произхождаща от о-в Самос. Вносът на художествена рисувана керамика от йонийски центрове бил ограничен през втората половина на VI в. пр. н. е. През тази епоха се засилва вносът на простата керамика, наречена „йонийски купи с пояси“. През същото време в Одесос се внасят от йонийски центрове глинени лампички, теракоти, тежести за вретено и стан, строителни материали и др.

Докато вносът на рисувана керамика от йонийски центрове замира през втората половина на VI в. пр. н. е., то вносът на вино и дървено масло се засилва. Тези стоки се пренасяли до Одесос в големи остроудънни амфори, украсени с черни или червени широки ивици или тесни линии. Главните вносни центрове били островите Хиос, Лесбос и Самос.

През втората половина на VI в. пр. н. е. се засилва вносът на атическа рисувана керамика.⁸⁵ По-голямата част от съдовете се отнасят към последната четвърт на VI в. пр. н. е., а някои и към началото на V в. пр. н. е. Някои от тях са рисувани от известни атически вазописци. Бе открита в голямо количество и обикновена чернофирнисова керамика. От атически център, по всяка вероятност от Коринт, се внасяли лутерии.

Материалите, които бяха намерени в културния пласт, се отнасят главно към края на VI и началото на V в. пр. н. е. В нея се намираха материали и от IV и III в. пр. н. е. Яма 2 се отнася към края на VI в. до втората четвърт на V в. пр. н. е. Яма 3 е била „погребана“ и в нея материалите биха могли да имат по-сигурна датировка. Керамиката и битовите предмети, намерени в нея, се отнасят главно към 500—480 г. пр. н. е.

Новонамерените находки от посветителните ями и най-долния културен пласт, открити край ул. „8-ми ноември“, са първите многобройни архаични материали, върху които може да се гради историята на Одесос през първите два века от неговото съществуване.

MATÉRIAUX ARCHAÏQUES D'ODESSOS

G. TONČEVA

(Résumé)

Cet article porte sur les matériaux archaïques, découverts dans trois bothroi (βοτρωί) et dans la souche archéologique inférieure, lors des fouilles entreprises en 1961—1964 sous la terrasse près de la rue du 8 Novembre à Varna. Comme les matériaux ne font pas partie d'un complexe architectural on a été obligé de les classer par espèces et non par lieu d'origine. L'auteur considère en premier lieu la céramique qu'il sépare en deux groupes: 1° — la céramique d'importation et 2° — la céramique locale. Il examine ensuite les objets d'usage domestique.

Les conclusions qui se dégagent de l'étude de ces matériaux archéologiques peuvent être formulées comme suit:

Au cours des fouilles on a découvert le temenos, dans lequel se trouvait probablement le sanctuaire de la déesse Démétra. Ce sanctuaire était peut-être situé sur l'emplacement où à l'époque hellénistique s'élevait le sanctuaire d'Eros Karabasmos, car les trouvailles de l'époque archaïque de

⁸⁴ Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э., Москва, 1952, стр. 42 и сл.

⁸⁵ Пак там, стр. 44—45 и сл.

la couche archéologique étaient concentrées plutôt dans le voisinage immédiat. Les fosses (βοτρυ) déblayées près de cet endroit indiquent la périphérie de ce lieu sacré et marquent ses limites, tant au Nord qu'à l'Est.

Il semble d'après le matériel livré par cette couche et ces fosses qu'Odessos dans les premières années de son existence n'avait été qu'une petite agglomération. Sa population devait probablement s'occuper surtout d'agriculture et d'élevage. L'artisanat ne devait pas y être développé et la jeune colonie subvenait probablement à ses besoins surtout par des importations. La poterie était, parmi les métiers qu'on y pratiquait, le plus ancien de la ville. D'après la forme et le décor des vases découverts principalement dans les sites et les nécropoles thraces de cette époque il est permis de supposer que la plupart des potiers étaient d'origine thrace.¹

Il apparaît qu'Odessos entretenait avec le monde égéen un commerce très actif. L'étude attentive des amphores d'origine étrangère prouve que les importations de vin et d'huile, principalement des îles égéennes Chios, Lesbos et Samos — dans la seconde moitié du VIe s. et au début du Ve s. av. n. ère — avaient été très nombreuses. L'importation de céramique attique a augmenté dans le dernier quart du VIe et au début du Ve siècle. Certains de ces vases sont peints par de célèbres peintres grecs de vase.

Les matériaux recueillis dans la couche archéologique remontent presque tous à la fin du VIe et au début du Ve s. av. n. ère. Le bothros 1 qu'on a découvert au Sud du sanctuaire date de la seconde moitié du VIe s. av. n. ère jusqu'au milieu du Ve s. On y a trouvé des objets de IVe s. et du IIIe s. av. n. ère. La fosse 3 a été „ensevelie“ et ses objets peuvent être datés vers les années 500—480 av. n. ère.

¹ М. Т. Кругликова, О местной керамике Пантикапеи, МИА, № 33, p. 78.

ИСТИНСКИ ЛИ СА МОНЕТИТЕ С НАДПИС ΑΤΑΙΑΣ И ΑΤΑΙΑ

Тодор Герасимов

Неотдавна съветският нумизмат В. Анохин обнародва две монети от сребро с надпис ΑΤΑΙΑΣ.¹ Те имат върху едната страна глава на Херакъл, а върху обратната — фигура на конник, стрелящ с лък. И двете монети са от една и съща матрица. От тях единият по-добре запазен екземпляр се намира в нумизматичната сбирка на Историческия музей в Москва (обр. 1), а вто-

Обр. 1. Сребърна монета с надпис ΑΤΑΙΑΣ
Fig. 1. Monnaie en argent avec la légende ΑΤΑΙΑΣ

рият — в Ермитажа в Ленинград. Пред вид съмненията на някои съветски учени в истинността на монетата от сбирката в Москва авторът се е постарал да покаже, че монетата е автентична, като се позовава на няколко довода: върху монетата няма следи от допълнителна обработка с резец на образите. Не се вижда ръбът на монетното ядро да е изчукан. Главата на Херакъл и фигурата на конника са полуизтрити и това според него е признак, че монетата е била продължително време в обращение и следователно е истинска. Екземплярът в Ермитажа никога не е предизвиквал съмнение. Според Анохин и монетите от сребро с надпис ΑΤΑΙΑ, съхранявани в сбирките в Лондон, Гота (?) и Варна, не допускат съмнение за тяхната автентичност.

След тези съвсем общи доводи, на които може да се противопоставят по-основателни, Анохин се занимава с въпроса, где може да са ковани въпросните две монети, тъй като върху тях нямамо името на монетарницата, както това намираме в другата група монети в Гота (?), Лондон и Варна, върху които са означени началните букви ΚΑΛ от името на гр. Калатия на Черно море.

Като изходна точка за установяване монетарницата, в която са сечени изследваните от него две монети, служи една сребърна монета с името на гр. Хераклея на Черно море от нумиз-

¹ В. А. Анохин, Монеты скифского царя Атея, Нумизматика и сфрагистика, II, 1965, стр. 3 и сл.

Обр. 2. Сребърна монета
на Хераклея

Fig. 2. Monnaie en argent
d'Heraclea pontica

матичната сбирка на Ермитажа (обр. 2). Върху лицевата ѝ страна има също така глава на Херакъл, обърната наляво, както в монетата с името ΑΤΑΙΑΣ. Авторът посочва и голямото сходство в стилово отношение между двата образа на Херакъл. Нему също тъй е направило впечатление, че лъвската кожа върху главата на Херакъл е третирана двояко. Докато лицето на Хероя и муцуната на животното са предадени реалистично, то козината по кожата е дадена съвсем условно посредством три реда зрънца. Изтъкнатото голямо сходство между образа на Херакъл от монетата с името на гр. Хераклея и тази с надписа ΑΤΑΙΑΣ, е дало основание на Анохин да твърди, че последната е сечена в монетарницата на споменатата Черноморска колония.

За съжаление авторът се е отнесъл с голямо доверие към привлечената за сравнение сребърна монета с името на Хераклея. Той не се е запитал възможна ли е такава несъобразност в едно изображение, в което едната половина на кожата от лъвска глава да се представи от гравьора на монетния печат реалистично, а останалата — условно в стилизиран вид. Козината по средата на лъвската кожа е предадена във вид на три реда зрънца, а тази в периферията — като девет чертички, които стоят във въздуха без каквато и да е органична връзка с кожата. Но още по-голяма несъобразност намираме в кожата на видимия ляв крак на лъва. В автентичните монети от древността тази част от покривалото на Херакъл винаги се представя с пръстите на лапата на животното, свързана на възел с кожата на другия крак под брадата на Херакъл. Но какво виждаме в монетата от Хераклея. Вместо кожата на левия преден крак на лъва е представен един остър клин без каквато и да е органическа връзка с останалата кожа. Ухото е дадено също така условно като две нескачени помежду си дъгички. Посочените несъобразности издават ръката на модерен гравьор, за когото тия неща не са ясни, и ги е представил в съвсем неправдоподобен вид. В монетата с надпис с ΑΤΑΙΑΣ липсва ухото в образа на Херакъл. Такава анатомическа грешка не би допуснал един античен печаторезач. Върху стоиците автентични монети от IV в. пр. н. е. тази съществена част от главата на Херакъл винаги е на мястото си.

За Анохин посочените несъобразности в иконографията и стила на главата на Херакъл във въпросните монети са нещо естествено. Той твърди пред читателя, че по подобен схематичен начин е представена лъвската кожа и по монетите на гр. Камарина в Сицилия, от края на V в. пр. н. е. и върху монети на македонския цар Филип II.² Това твърдение на автора е съвсем произволно, тъй като в посочените от него монети на Камарина³ и монетите на Филип II⁴ лъвската

² Анохин, цит. съч., стр. 7.

³ Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, Sicily I, 1942, табл. IV, 161—163.

⁴ N. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin, 1935, табл. XXXI 1, 10—17.

кожа, с която е покрита главата на Херакъл, винаги е представена от гравьора по реалистичен начин. Козината е предадена във вид на редици кичури коса, а не като редици от зрънца, както това виждаме в изследваните от Анохин монети.

И в изображението на конника-стрелец от обратната страна на монетата с надпис ΑΤΑΙΑΣ наблюдаваме някои несъобразности. Прави впечатление много късото тяло на коня и предният му десен крак, който е несъразмерно дълъг и копитото му е представено като шип. Поводът е само допрян до муцуната на коня и не е изобразена никаква юзда, както тия неща намираме в автентичните монети от древността. Зад колчана се вижда една линия, която наподобява лък. Ние не познаваме образ на конник с два лъка.

Въпреки че ездачът е с тясна кавалерийска дреха, под мишницата му се очертава заоблен мускул — нещо необяснимо в една фигура на мъж. Споменатите неща, струва ни се, са достатъчни, за да потвърдят модерният произход на монетата. Няколко думи и за надписа зад гърба на конника. Двете крайни букви Α нямат хоризонтални чертички. Буквите Τ, Α и Ι са с двойни контури. Останалите букви нямат подобни очертания. Ако приемем, че удвояването на левите хасти в споменатите три букви се дължи на подхлъзване на монетния печат, тогава как да обясним обстоятелството, че другите букви не са с двойни хасти. Двойни контури не виждаме и във фигурите на ездача и коня. Удвояването на някои букви и понякога части от образа е един познат трик на фалшификаторите на монети.⁵

Но в надписа има и друга особеност, която подкрепя съмнението в автентичността на монетата. Името на скитския цар е предадено в именителен падеж. Правило е във всички истински монети името на владетеля или града да се изписва в родителен падеж. Анохин привлича като аналогия медна монета на тракийския цар Адей, в която името му било в именителен падеж — ΑΔΑΙΟΥΣ.⁶ За съжаление на автора визираният от него пример с името на Адей е една печатна грешка. Във всички познати монети на споменатия тракийски цар винаги името му е в родителен падеж — ΑΔΑΙΟΥ. Но да допуснем за момент, че обнародваната от Анохин монета е автентична. Тогава се изпречва една подробност, която противоречи на тезата на автора, че монетата с името ΑΤΑΙΑΣ е кована в монетарницата на Хераклея. Съветският нумизмат Каришковски съобщава, че е видял върху екземпляра в Москва горните части на буквите ΚΑΛ под конника.⁷ През 1964 г. имаме възможност да видим в Ермитажа втория екземпляр от монетата. Върху него на същото място се различават двете къси хасти на буква Κ и силуетът на буквата Α. Третата буква не личеше. Присъствието на буквите ΚΑΛ върху тези монети, отпечатани с една и съща двойка монетни печати, опровергава тезата на Анохин, че скитският цар Атай е използвал за сребърните си монети и монетарницата на далечната Хераклея на южния бряг на Черно море. Видният съветски археолог и нумизмат Д. Б. Шелов с право смята тезата на Анохин за недостатъчно доказана.⁸

Освен двете монети, обнародвани от Анохин, в нумизматичната литература са известни други три монети на скитския цар Атей. Те се отличават от двата въпросни екземпляра по това, че върху предната им страна вместо главата на Херакъл е изобразена глава на Артемида, надясно. Освен това в трите екземпляра името на Атей е в родителен падеж — ΑΤΑΙΑ. Това име е четено и тълкувано различно. Английският нумизмат G. Hill чете надписа върху екземпляра в Лондон като име ΑΤΑΡΑ и поради присъствието на буквите ΚΑΛ под конника отдава монетата на гр. Калатия на Черно море.⁹

⁵ Типичен пример е един бронзов медальон с името на гр. Адрианопол в Тракия, срв. Н. Мушмов, *Античните монети на Балканския полуостров*, София, 1912, табл. XIX, 3. В него главите на конника и коня са с двойно очертание, а в телата им не се виждат двойни контури. При разместване на монетния печат би трябвало едновременно и останалите части на изображението и надписа наоколо да получат двойни образи в една посока.

⁶ Мушмов, *цит. съч.*, стр. 337, № 5755.

⁷ Каришковски, ВДИ, 1962, № 2, стр. 148.

⁸ Д. Б. Шелов, *Цар Атей, Нумизматика и сфрагистика*, II, 1965, стр. 36, забел. 86.

⁹ G. Hill, *Numismatic Chronicle*, 1912, II, стр. 137, 5 и табл. VI.

Обр. 3. Сребърна монета с надпис ATAIA (Варна)
Fig. 3. Monnaie en argent avec la légende ATAIA (Varna)

Надписът върху втория екземпляр, отпечатан от същата двойка монетни печати, пазен в нумизматичната сбирка в Гота, Imhoof-Blumer е прочел като ATAIA и АТАКА.¹⁰

Третият екземпляр с напис ATAIA, но от друга двойка монетни печати се намира в музея във Варна (обр. 3). Него издателят му го свързва с познатия от писмените извори скитски цар Атей.¹¹

Досега никой от нумизматите не се е усъмнил в истинността на монетите от втората група. Обаче при внимателно разглеждане на тия монети откриваме също тъй редица несъобразности в иконографията и стила на образите и начертанието на буквите от надписите, които дават основание да се съмняваме в автентичността и на тези три екземпляра.

Така в образа на Артемидата от екземплярите в Гота в Лондон косата на богинята е стилизирана във вид на успоредни ленти с наклонени нарязи. Този вид фризура срещаме в монетни образи на Артемидата и Афродита от елинистическата епоха (II—I в. пр. н. е.¹²) и от римско време.¹³ Прическата на Артемидата в образите ѝ от IV в. пр. н. е. е по-друга. Модерният гравьор при съчиняване образите на монетата на Атей, която трябва да датира от IV в. пр. н. е., е възпроизвел образ на Артемидата върху монети от много по-късна епоха. Освен фризура виждаме и друга подробност в образа на Артемидата, който също така буди съмнение в автентичността на монетата. Това е обещата, висяща на ухото на Артемидата. В нито едно монетно изображение тази богиня не е представена с обещата. Тази украса принадлежи към иконографията на Афродита.¹⁴

В екземпляра от Варна модерният гравьор пък е представил обещата не окачена на ухото, а свободно висяща на лицето. Той се е престарал, като е изобразил и огърлица на шията на Артемидата — атрибут, присъщ само за образите на Афродита. В същата монета стърчащите отзад като кок коси на Артемидата завършват с топчета (обр. 3). Подобно третиране на върховете на косите не намираме в нито една истинска монета от древността.

Образът на конника-стрелец върху opakото на екземплярите от Гота и Лондон няма античен характер. Фигурата на ездача е несъразмерно по-голяма от тази на коня, който е представен с малко тяло. На главата на коня не се вижда юзда. Представен е само поводът, който едва допира до муцуната на животното. Под мишницата на ездача, облечен в тясна кавалерийска дреха, се вижда същият заоблен гръден мускул както в монетите, обнародвани от Анохин. Всички тези белези издават ръката на модерен гравьор.

¹⁰ Imhoof-Blumer, Zur griech und romischen Münzkunde, Revue suisse, etc., XIV, 1908, стр. 268 и табл. VI, 22.

¹¹ А. Роговски, Монети с името на скитския цар Атей, ИВАД, XII, 1961, стр. 23 и сл.

¹² Sylloge nummorum graecorum, Copenhagen, 1944. Argolis, Cortina (200—67 г. пр. н. е.) табл. IX, 458; Sylloge etc. Lydia, p. II, 1947, табл. 14, 502, монета на Сардес от II—I в. пр. н. е.

¹³ Sylloge, Corinth (Адриан), табл. VI, 298. С аналогична фризура е образът на Артемидата върху бронзови монети с името на гр. Ортагорей в Македония. Обнародваните досега екземпляри са от модерен произход.

¹⁴ Sylloge etc. Caria, p. I, 1947, табл. VII, 263. Монета на гр. Книдос от 387—300 г.; B. Head, Historia nummorum, 1911, стр. 615.

В екземпляра от Варна конното изображение също има грешки. Главата на коня е много малка и шията къса. Тук липсва поводът от юздата. Под мишницата на ездача се вижда заобленият мускул. Колчанът е с очертание, подобно на това върху монетата от сбирката в Москва. Тази подробност подсказва, че образът на едната от тези монети е инспириран от образа на другата, а не е изключено и печатите им да са правени от един и същ гравьор. Неантичен характер имат и буквите от надписите. В надписа с името ΑΤΑΙΑ трите букви Α са с по една (дясната) дебела и една тънка хаста. Тънката е малко разкривена. Лявата хаста на средната буква Α завършва в долния си край с една хоризонтална чертица вместо с характерното топче. Разкривено начертание има и буква Κ в надписа под конника. Посочените несъобразности в буквите не срещаме в истинските монети от древността. При тях буквите са с прави и еднакво дебели хаста, които имат завършек във вид на зрънце.

Да оставим настрана всички несъобразности, които посочихме досега и които предизвикват съмнение в автентичността на разгледаните по-горе две групи сребърни монети.

Достатъчно е да посочим странния факт, че в монетите на един и същ владетел името му се предава в две различни окончания. В едните монети с глава на Херакъл то е в именителен падеж, а в другите с глава на Артемида — в родителен. Това обстоятелство е отминато от Анохин, без да даде някакво обяснение. Според нас тъкмо това различно предаване името на владетеля в монетите показва модерния произход на двете групи монети. Ние не намираме в античната нумизматика нито един пример, в който името на владетеля да се пише в монетите му с две различни падежни форми. Такава грешка не е могъл да стори античният гравьор.

Накрая трябва да обърнем внимание и на това, че в IV в. пр. н. е. (откогато уж датират монетите с името на скитския цар Атей) няма пример в нумизматиката, където да е поставено името на монетарницата, в която са сечени чужди монети. Буквите ΚΑΛ под конника са изобретение на модерния гравьор. Това той е сторил по аналогия с медните монети на скитския цар Скилур, върху които се четат началните букви на гр. Олбия на Северното черноморско крайбрежие. Но тези монети датират от много по-късно време, за да се сочат като аналогия за монети от IV в. пр. н. е.

Освен това Атей, за да използва монетарницата на Калатия, е трябвало да бъде в тесни приятелски връзки с града или последният да му е бил подчинен. Д. Б. Шелов в цитираната статия пише, че: „нашите извори съвсем не говорят за конкретни отношения между Атей и гръцките градове“.¹⁵

Изтъкнатите от нас несъобразности и в двете групи монети с името на Атей показват, че пред нас имаме фалшификати от ново време, и затова всички предположения и умувания, при какви обстоятелства и къде този скитски цар е ковал сребърни монети, стават излишни.

За съжаление тези фалшификати вече се използват като исторически извор за уясняване отношенията между Атей и градовете по Черноморието и населението между Дунава и Балкана.¹⁶

¹⁵ Д. Шелов, цит. съч., стр. 35.

¹⁶ Една фалшива монета с името на тракийското племе денталети подведе един западен учен да съчини историята за някакво мнимо преселение на тези траки на Адриатическия бряг в III в. пр. н. е. Писмените извори свидетелствуват, че те си стоят по горното течение на Струма чак до римско време и водят борби със съседни римляни, срв. Т. Герасимов, Една фалшива монета на тракийското племе денталети, ИАИ, XX, 1955, стр. 578 и сл.

LES MONNAIES AVEC LA LÉGENDE ATAIAΣ et ATAIA SONT-ELLES AUTHENTIQUES

T. GERASIMOV

(Résumé)

Il existe dans la collection numismatique de l'Ermitage à Leningrad et au Musée d'histoire de Moscou deux monnaies d'argent avec l'effigie du roi scythe Atheus, que nous connaissons des sources historiques. Les deux proviennent d'une même paire de coins monétaires. Comme certains savants ont exprimé des doutes sur l'authenticité de l'exemplaire de Moscou, le numismate soviétique Anohin a tâché de prouver dans une étude (Анохин, Монеты скифского царя Атея, Нумизматика и сфрагистика, II, 1965) l'authenticité de ces deux monnaies.

En examinant attentivement les représentations de ces monnaies on découvre un certain nombre de traits qui font douter de leur authenticité. Nous relevons en premier lieu, la légende avec le nom du roi. Sur ces monnaies ce nom est au nominatif. Or, sur aucune monnaie authentique du IVe siècle avant notre ère le nom du souverain et de la ville n'est au nominatif. Sur la représentation d'Hercule de la monnaie d'Héraclée du Pont et de la monnaie du roi Atheus le visage est rendu dans des traits réalistes et la peau du lion d'une manière conventionnelle. Les poils y sont représentés par trois rangs de perles. La peau de la patte visible de l'animal est dessinée sous la forme d'un coin pointu sans aucun lien organique avec le reste de la peau. On doit souligner que sur toutes les monnaies authentiques du IVe s. av. n. ère la peau de lion est toujours représentée d'une manière réaliste.

La représentation du cavalier au revers des deux monnaies comporte aussi des erreurs semblables. Le cavalier porte un vêtement de cheval étroit, mais sous l'aisselle on a représenté un muscle arrondi, ce qui est impropre pour un homme.

Les trois lettres KAA sous le cheval viennent également infirmer la thèse d'Anohin, suivant lequel cette monnaie aurait été frappée à Héraclée du Pont. Le numismate soviétique Kariškovski les a observées sur l'exemplaire de Moscou.

Nous aussi nous avons constaté les traces de lettres K et A sur l'exemplaire de Leningrad. Ces trois lettres existent également sur trois autres monnaies à l'effigie d'Atheus. Certains numismates considèrent que ce sont les premières lettres du nom de la ville de Calatis sur la mer Noire. Ces trois monnaies que nous connaissons de publications antérieures portent sur l'avvers au lieu de la tête d'Hercule celle d'Artémis. Sur ces monnaies le nom du roi est au génitif. Deux d'entre elles (Gotha et Londres) sont frappées d'une même matrice.

La tête d'Artémis comporte également des inexactitudes qui nous incitent à douter de l'authenticité de ces monnaies. La déesse porte des boucles d'oreilles. La boucle d'oreilles est caractéristique seulement de l'iconographie d'Aphrodite. Au troisième exemplaire du Musée de Varna on a ajouté un collier de perles. Dans cet exemplaire la boucle n'est pas accrochée à l'oreille, mais pend sur la joue d'Artémis. En outre, la coiffure d'Artémis sur ces monnaies est caractéristique des représentations de la déesse de l'hellénisme tardif et de l'époque romaine. Ceci prouve que le faussaire moderne a utilisé une représentation plus récente d'Artémis dans une monnaie d'une époque plus reculée — le IVe siècle avant notre ère.

Dans l'exemplaire de Varna Artémis a sur les quelques mèches qui sortent d'un chignon des petites perles aux bouts. Ceci, ainsi que la boucle d'oreilles non attachée à l'oreille, et le collier indiquent que la matrice a été exécutée par un graveur moderne.

Même si on admettait un seul instant que les deux groupes de monnaies sont authentiques, la question qui se poserait est de savoir pourquoi le nom d'Atheus dans certaines monnaies (Leningrad et Moscou) est au nominatif et dans d'autres au génitif.

Cette manière différente de transcrire le nom du roi est précisément un indice que les monnaies ne sont pas véritables mais l'œuvre d'un faussaire moderne.

Valci tran, arr. de Pleven. Trésor de monnaies d'or à l'effigie de Jean III Vatatzès, Nicée. Seulement deux exemplaires en ont été achetés pour le musée de Pleven.

Goljama voda, arr. de Razgrad. Trésor monétaire de 240 deniers romains du IIe et IIIe s. Les monnaies ont été achetées par le musée de Razgrad.

Gorubljanе, arr. de Sofia. On a trouvé dans une tombe près de squelette 40 monnaies de cuivre des empereurs Valence, Valentinien Ier et Gratien. Les monnaies portent la marque d'un atelier monétaire de Siscie.

Darmanci, arr. de Vraca. Trésor de deniers romains du Ier—III s. 78 exemplaires en ont été achetés par le musée de Vraca.

Ivan Vazovo, arr. de Plovdiv. Un petit vase avec 55 phollis: 24 de Diocletien, 8 de Maximien Hercule, 6 de Constance Chlore et 17 de Galère Maximilien. Le trésor a été acheté par le musée de Sofia.

Igrališta, arr. de Blagoevgrad. Vase en argile avec une centaine de gros à l'effigie des doges de Venise: Gradonigo, Ceno et Soranzo.

Nos Kaliakra sur la mer Noire. Vase d'argile avec cinq paires de boucles d'oreilles en or, deux bagues en or, 80 akthès du sultan Bajazed I (1391) et un gros de Stéphane Uroch; le trésor se trouve dans le musée de la ville de Tolbuhin.

Loveč. Trésor monétaire de 1428 gros du roi bulgare Jean-Alexandre avec Michel-Assen. Les monnaies se trouvent au musée de Loveč.

Mlečino, arr. de Kărdžali. Monnaies byzantines en or: 1 de Nicéphore III Votaniatē, 4 de Alexis I Comnène, 1 de Jean II Comnène, 1 d'Andronic II avec Michel IX, 29 d'Andronic II avec Andronic III et 4 d'Anne de Savoie avec Jean V Paléologue.

Mogilovo, arr. de Stara Zagora. Vase avec 56 monnaies de cuivre de Philippe II, 47 d'Alexandre le Grand et 1 du roi thrace Seuthis III. Le trésor a été acheté par le musée de Stara Zagora.

Nikopol. 2 thalers hollandais, 2 demi-thalers et 5 gros de Sigismond III, 1 de Louis XIII, 6 de Louis XIV et monnaies d'argent du sultan Mohamed IV. Les monnaies se trouvent au musée de Pleven.

Nova Zagora. Vase avec 172 tétradrachmes et 5 drachmes d'Alexandre le Grand. Les monnaies se trouvent au musée de Nova Zagora.

Nova Zagora. Vase avec 34 tétradrachmes de Maronée et 5 imitations barbares de tétradrachmes de Thassos. Le trésor se trouve au musée de Nova Zagora.

Ovčaga, arr. de Varna. Trésor de monnaies de bronze de Marcianopolis, Messembria et des phollis d'Aurelien, Severin, Tacite, Probus, Carinus, Diocletien et Maximien Hercule. Une partie du trésor a été achetée pour le musée du village Dalgopol, arr. de Varna.

Osikovo, arr. de Varna. Vase en argile avec 22 tétradrachmes de Thassos, 3 d'Odessos, 1 de la ville de Maronée et 1 de la Première région macédonienne. Le trésor a été acheté pour le musée de Tărgovište.

Panagjurište. 51 monnaies d'argent de sultans osmanlis du XVIIIe s., 1 thaler de Charles VI, 6 de Marie-Thérèse et 1 de Sigismond III. Le trésor se trouve au musée de la ville.

Panagjurište. Vase avec 129 monnaies d'or de sultans du XVIII s., de Hollande et de Venise. Le trésor a été acheté pour le musée de la ville.

Petrič, arr. de Blagoevgrad. Vase en argile avec 5000 monnaies de cuivre d'empereurs byzantins du XIIe s. Le trésor se trouve au musée de Petrič.

Petrič, arr. de Blagoevgrad. Trésor avec 2000 monnaies de cuivre byzantines du XII et XIIIe s.

Popinci, arr. de Pazardžik. Vase en argile avec 389 deniers romains et antoniniens du IIe et IIIe s. Le trésor a été acheté pour le musée de Panagjurište.

Rakita, arr. de Pleven. 22 tétradrachmes de la Première région macédonienne. Le trésor a été acheté pour le musée de Pleven.

Riș, arr. de Șumen. 100 monnaies de bronze de Dionisopolis, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessos et Tomis.

Svišov. Deux monnaies d'or de Jean III Vatatzès, Nicée. Achetées pour le musée de la ville.

Sejdoi, arr. de Razgrad. Vase avec des deniers de I—II s. Seulement 143 exemplaires ont été achetés pour le musée de Razgrad.

Sinagovci, arr. de Vidin. Trésor de 6,7 kilos de monnaies de cuivre argentées d'empereurs romains du IIIe s. Les monnaies ont été achetées pour le musée de Vidin.

Smjadovo, arr. de Šumen. Trésor avec plus de 600 monnaies de bronze des villes Dionisopolis, Marcianopolis, Odessos, Tomis, Anhialo, Byzie, Messembria, 1 sesterce de Faustine la Jeune et 2 d'Antonin Pie.

Smjadovo, arr. de Šumen. On a trouvé près de ce village de tétradrachmes avec l'emblème de Messembria sur la mer Noire.

Sofia. Trésor avec des thalers du roi saxon Auguste (1673) et de Rodolphe II (1579).

Sofia. Vase avec des antoniniens de Gordien III, Otacile Sévère, Maximin et Trajan Decius. Le trésor se trouve au Musée d'histoire de la ville de Sofia.

Région de Târgoviște. 60 tétradrachmes de Thassos avec différents monogrammes.

Hlebarovo arr. de Razgrad. Trésor avec des aspres du roi bulgare Jean-Šišman. Seulement 95 exemplaires ont été achetés par le musée de Razgrad.

Hârsovo, arr. de Razgrad. Trésor avec des imitations barbares de tétradrachmes de Philippe (K. Pnik, Die Münzprägung des Ostkelten, usw., XVI, 302—305).

Čal, arr. de Kârdžali. 19 monnaies de bronze de Maronée du IVe s. av. n. e. d'une valeur nominale peu élevée. Ces monnaies ont été achetées par le musée de Kârdžali.

Barrage Topolnica, arr. de Pazardžik. Vase avec 1277 monnaies de cuivre de Manuel Ire Comnène. Les monnaies se trouvent au musée de la ville d'Ihtiman.

Jasen, arr. de Pleven. Trésor avec des tétradrachmes de la Première région macédonienne et de Thassos. De ce trésor on n'a acheté que 4 tétradrachmes de la Première région macédonienne et 2 de Thassos pour le musée de Pleven.

ОБРАЗ НА АМАЗОНКА ВЪРХУ МОНЕТИ НА МЕСЕМВРИЯ НА ЧЕРНО МОРЕ

Тодор Герасимов

През елинистическата епоха управата на Месемврия на Черно море е пускала в обращение множество емисии бронзови монети с глава на жена върху лицето им и върху опакото фигура на Атина Алкис в нападателно положение. Досега главата на жена, чиято коса е превързана с панделка, е останала необяснена (обр. 1).

Обр. 1. Монета на Месемврия
Fig. 1. Monnaie de Messembria

Обр. 2. Монета на гр. Киме
Fig. 2. Monnaie de la ville Kyme

В древността предната страна на монетите е била запазена за образ на богове или полу-богове. Но в монетите на някои от античните градове намираме и образи на по-низши същества от митологията. Това са главите на нимфи и амазонки, смятани като основателки и покровителки на съответния град.¹ Главата на жена с коса, превързана с панделка, от въпросните монети на

¹ K. Regling, Amazonen в Schrotter's Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, стр. 24 и сл.

Месемврия не може да бъде на някое от познатите женски божества. Между тях не намираме нито едно представено с тения на главата. Тенията е характерна превръзка на коса само за богове от мъжки пол.

Една аналогична глава на жена с тения има върху монети на еолийския град Киме (обр. 2).¹ Те са от същата епоха (250—190 г. пр. н. е.). Тази глава представя амазонката Киме, епоним на града. Посоченото сходство дава основание да видим и в главата на жена от монетите на Месемврия амазонката-покровителка на нашия град. Този образ вероятно стои във връзка с изображението върху opakото на монетите. То представя Атина Алкис в нападателно положение, наляво. Тук покровителката на месемврийци е характеризирана като защитница на селището им.

Двата образа подсказват, че въпросните емисии бронзови монети на Месемврия са били сечени във връзка с някакво събитие от значение за жителите на града.

REPRÉSENTATION D'UNE AMAZONE SUR DES MONNAIES DE MESSEMBRIA SUR LA MER NOIRE

T. GERASIMOV

(Résumé)

A l'époque hellénistique Messembria sur la mer Noire avait mis en circulation un grand nombre de monnaies de bronze avec la représentation d'une tête de femme à cheveux attachés par un bandeau et avec l'image d'Athéna Alkis sur le revers (fig. 1).

Jusqu'ici cette tête de femme était restée inexpiquée. L'auteur, en se basant sur l'analogie de cette tête avec celle de la femme au bandeau des monnaies de la ville éolienne Kyme de la même époque représentant une amazone protectrice des habitants de la ville admet que cette tête féminine, des monnaies de Messembria est, elle aussi, l'image d'une amazone protectrice de la ville.

ТРАКИЙСКО ПОДРАЖАНИЕ НА ТЕТРАДРАХМИ НА I МАКЕДОНСКА ОБЛАСТ

Тодор Герасимов

В днешните български земи предимно на север от Стара планина през II и I в. пр. н. е. паричният пазар буквално е бил завладян от сребърните монети на две монетарници в южната периферия на Балканския полуостров. Това са тетрадрахмите на Тасос и на I македонска област. Тасоските монети, ако и да са ковани за късо време, добили голяма популярност между траките. Последните след прекратяване на вноса на тях монети, а може би и едновременно почнали да коват, и то в значителни количества, подражания на тях монети също от сребро. И тетрадрахмите на I македонска област, както свидетелствуват находките, са циркулирали масово. Но те, както изглежда, са били копирани в много по-ограничено количество. Незначителен брой подражания на тетрадрахмите на I македонска област са намерени в територията на днешна Унгария, Седмоградско и Влашко.²

¹ Sylloge num. graecorum, Copenhagen, 1945, Aeolis-Lesbos, табл. 2, 92—99.

² K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn, Budapest 1939, стр. 120 и табл. XXIX, 600—603.

Обр. 1. Подражание на тетрадрахми на I македонска област
Fig. 1. Imitation de tétradrachmes de la 1re Région
Macédonienne

От нашите земи досега бе известна само една такава тетрадрахма-подражание.¹ В следващите редове давам описанието на един втор екземпляр. Той е намерен преди години в Южна България. Собственост е на Й. Григоров в София.²

Ето описанието му:

Лице: Бюст на Артемида в средата на македонски щит, украсен с венец от двойни доги и между тях по две зрънца. Зад гърба ѝ се вижда колчан.

Опако: ΣΗΣ ΨΙΣ. Кривакът на Херакъл в дъбов венец. Под венеца три реда от зрънца
ΗΡΣΟΗΟΟ

Сребро, диаметър 29 мм, тегло 16,60 г (обр. 1).

Повърхността на монетата е повредена от удар с тежък предмет. Приплескани са по средата главата на Артемида и част от кривака върху opakото.

Гравьорът на монетния печат е предал правилно чертите на главата и лицето. Само долната челюст е по-удължена. В това изображение лъкът не е представен.

Както се вижда от обр. 1, аналфabetният тракиец-гравьор, не разбирайки смисъла на надписа около кривака, е начертал две редици от гръцки букви, които не дават никаква дума или име. Светкавицата под венеца също по неразбиране той е представил като три успоредни линии от зрънца. Чворовете по кривака на Херакъл са предадени като зрънца от двете му страни. Тетрадрахмата е с тегло, съответстващо на теглото на оригиналните тетрадрахми на I македонска област — 16,60 г.

IMITATION THRACE DE TÉTRADRACHMES DE LA PREMIÈRE RÉGION MACÉDONIENNE

T. GERASIMOV

(Résumé)

Quelques-unes des monnaies hellénistiques parmi les plus répandues dans l'aire comprise entre le Danube et l'Hémos (Balkan) après les tétradrachmes de Thasos sont celles de la Première Région macédonienne.

Celles-ci ont été imitées par les Thraces, mais il semble en quantités limitées. On ne connaît qu'un très petit nombre d'entre elles.

¹ Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912, табл. XII, 14. Втор екземпляр от същата двойка монетни печати, от които е произлязла нашата монета, е възпроизведен у R. Forrer, Keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer, Страсбург, 1908, стр. 208, обр. 380 и табл. XIXII.

² Ползувам се от случая да поблагодаря на Й. Григоров за позволенieto да обнародвам тази монета.

L'auteur décrit une de ces imitations nouvellement découvertes (fig. 1). Alors que sur l'avvers les traits du visage sont ceux de la monnaie originale, le bâton et la légende du revers sont barbarisés. Le graveur thrace a tracé deux lignes en lettres grecques qui n'ont aucune signification.

ЕДИН ФАЛШИВ МЕДАЛИОН НА АПОЛОНИЯ НА ЧЕРНО МОРЕ

Тодор Герасимов

В нумизматичната сбирка на музея в Одеса се намира един бронзов медалион с името на Аполония на Черно море. Този медалион представя един много несполучлив фалшификат от ново време.¹ В това се убеждаваме не само от неантичния характер на буквите от надписите върху двете му страни, но и от самото изображение на opakото му. Модерният фалшификатор се е старал да създаде един „уникум“, като не се е съобразил с редица въпроси из нумизматиката на Аполония, и това обстоятелство издава неговото произведение.

Обр. 1. Медалион с името на Аполония
Fig. 1. Médaille d'Apollonia

Лице: ΑΥΤΚΠΛΙ/ΓΑΛΛΙΕΝΟ. Бюст с лавров венец, ризница и наметало, надясно. Зрънчест кръг.

Опакο: ΑΠΟΛΛΩΝ/ΙΑΤΩΝ, в отреза: ΘΡΑΚΟΣ. Речен бог, полулегнал наляво. В дясната ръка държи тръстика, а в лявата, с която се опира на повалена урна — рог на изобилието. Зрънчест кръг.

Бронз, диаметър 37×35 мм.

Непосредствено до последната буква от ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ се вижда очертание на знак или буква, наподобяваща Ω.

Във всички познати монети на Аполония от римската епоха името на града винаги е написано така: ΑΠΟΛΛΩΝΙΗΤΕΩΝ ΕΝ ΠΟΝΤΩ, т. е. монета на аполонийците в Черно море.² С прибавянето на определението ΕΝ ΠΟΝΤΩ са искали да означат къде се намира този град, за да се различава от другите градове с името Аполония в Македония, Илирия и Мала Азия.

В разглеждания тук медалион вместо ΕΝ ΠΟΝΤΩ фалшификаторът е гравирал в отреза ΘΡΑΚΟΣ. С тази дума той е искал да означае, че медалионът е на тракийската Аполония. Обаче думата не е съгласувана граматически с името на града. Така тя стои изолирана и без смисъл. Тази грешка не може да се направи в древността.

И изображението върху opakото на медалиона повдига възражения.

¹ В нумизматичната сбирка в Мюнхен е попаднал един втор екземпляр от същата матрица, срв. Straeber, Fortsetzung der Geschichte des Münzkabinetts, 1813, 37, I, 10.

² В официалните надписи от римско време името на Аполония се означава по същия начин, срв. G. M. Hailov, Inscriptiones graecae in Bulgariae repertae, I, 1956, стр. 200, № 393 и сл.: 'Απολλωνιατῶν ἐν Πόντῳ.

Бронзовите медалиони през римската епоха са имали възпоменателен характер. Винаги те са издавани от управата на градовете по някакъв особен случай или събитие. И затова типовете върху тях са подбирани във връзка с това чествуване. Така например управата на Филипопол пуснала в обращение редица емисии бронзови медалиони по случай гостуването на римския император Каракала.³ В негова чест са били устроени и големи атлетически състезания. Върху тези медалиони са възпроизведени образци, отразяващи това събитие. При император Елагабал Филипопол получил неокорска титла. За това отличие градът издал също тъй медалиони със съответните типове. Градът Одесос е ковал медалиони, в които чрез съответни образи е чествувал император Гордиан III⁴ и т. н. и т. н.

Като имаме пред вид казаното, трябва да видим какъв е смисълът на изображението върху опакоето на медалиона. Както виждаме, представен е речен бог, полулегнал наляво. Персонификацията на реки се изобразява в монетите на градовете, свързани или лежащи на река. На всички е познато, че Аполония е бил разположен на полуостров и не лежи на река, а някаква значителна река няма и в непосредствения му хинтерланд. По-скоро полулегналата фигура на възрастен мъж би трябвало да олицетворява Понтос (Черно море). Но тук не са дадени характерните за персонификацията на таласа (морето) щипци на морски рак, поставени на главата му.⁵ Но и да беше изобразена персонификацията на Черно море, този тип не стои във връзка с никакво събитие. В медалионите от градовете по Черноморския бряг като тип служи фигурата на чествувания император. Той е представен като триумфатор над неприятел, като победител, увенчаван от Виктория, принасящ жертва и пр. Представен е и богът покровител на града (Одесос) или персонификацията на града (Томи). Но ние видяхме, че в медалиона е представен речен бог, който въобще няма никакво отношение към гр. Аполония. Ние трябва да обърнем внимание и на друго нещо. Градовете на Западния черноморски бряг с изключение на Калатия и Месемврия едновременно са секли медалиони при император Гордиан III (238—244). Ако Аполония е секла медалиони, би трябвало те да носят образа на Гордиан III, а не на Галиен (253—268 г.), тъй като, както се вижда, споменатите градове са чествували едновременно по някакъв повод императора Гордиан. Но има друго нещо, което е по-важно. От осемте града на Западния черноморски бряг шест, включително и Аполония, прекратяват коването на монети при управлението на Гордиан III. Не е възможно Аполония след един период повече от четвърт век да поднови монетосеченето и да пусне в обращение само медалиони, тъй като със зачестилите нападения на варварите отсам Дунав черноморските градове западат икономически. Никой от споменатите осем града не е подновил по-късно монетосеченето си.

Не е без интерес да обърнем внимание и на това, че фалшификаторите измислят медалиони на градовете, които никога не са ковали подобни монетовидни паметници. На друго място обнародвахме един измислен медалион с името на гр. Деултум.⁶ Друг подобен медалион се намира в Нумизматичната сбирка на Археологическия музей в София. Той е с името на гр. Адрианопол в Тракия.⁷

³ Т. Герасимов, Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол Сб. Дечев, 1959.

⁴ Т. Герасимов, Култовата статуя на великия бог Дарзалас, ИВАД, 1951, стр. 70.

⁵ B. Rick und K. Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1910, 12, стр. 858, № 3365 и табл. VII, 17; М. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912, табл. VI, 5, V, 30, и 33.

⁶ Т. Герасимов, Един фалшив медалион с името на Деултум, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 270 и сл.

⁷ Н. Мушмов, цит. съч., табл. XIX, 3.

UN FAUX MÉDAILLON D'APOLLONIA SUR LA MER NOIRE

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit un médaillon en bronze portant le nom d'Apollonia sur la mer Noire. Ce médaillon est connu de deux exemplaires dont l'un se trouve dans la collection numismatique d'Odessa (fig. 1), et le second dans la collection de Munich. Selon l'auteur c'est un faux moderne.

La légende et la représentation du revers viennent infirmer son authenticité. La légende est la suivante: ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ ΘΡΑΚΟΣ. Dans les monnaies d'Apollonia de l'époque romaine, ainsi que dans les inscriptions lapidaires, le nom de cette cité a toujours été accompagné des mots ΕΝ ΗΙΟΝΤΩ. Dans ce médaillon cette précision géographique a été remplacée par le mot ΘΡΑΚΟΣ qui, grammaticalement n'est pas lié au nom le précédant. Celui-ci a été inventé par le graveur moderne.

L'image du revers — le dieu des rivières — n'a aucun rapport avec Apollonia, cette ville n'étant pas située au bord, ni dans le voisinage d'une rivière pour justifier une telle personnification sur une de ses monnaies ou sur un médaillon. Il existe de plus encore un autre fait contre son authenticité.

On sait que trois des villes du littoral de la mer Noire — Anhalos, Odessos et Tomis — avaient mis simultanément en circulation des médaillons de bronze en l'honneur de l'empereur Gordien III à l'occasion d'une célébration à son intention. Il semble qu'Apollonia n'a pas marqué cet événement par une émission spéciale de médaillons. Du moins on n'en a pas trouvé jusqu'à ce jour.

On sait, en outre, que toutes les villes du littoral occidental de la mer Noire — sauf Calatis et Tomis — avaient cessé en même la frappe des monnaies sous Gordien III.

Il est donc exclu que seulement Apollonia qui, à l'époque romaine était déjà en décadence, après une interruption d'un quart siècle eût renouvelé la frappe de monnaies, et surtout de médaillons en bronze.

Toutes ces erreurs dans la légende et la représentation sur le revers du médaillon sont un évident témoignage contre son authenticité.

ЕДИН АУРЕУС ОТ ИМПЕРАТОР ПРОБ

Тодор Герасимов

За нумизматичната сбирка при Народния археологически музей в София бе придобит наскоро един рядък ауреус с името на римския император Проб (277—282 г.). Екземплярът е с много добре запазена повърхност, което показва, че е бил за много малко време в обращение. В ново време притежателят му е пробил дупка за окачване.

Този рядък ауреус принадлежи към една серия от бронзови и златни монети, в които посредством образи и надписи се пропагандира военната добродетел на Проб.

Ето описанието на ауреуса:

Лице: VIRTVS PRO/BI AVG. Бюст на Проб с атически шлем, ризница и наметало, наляво. Шлемът е украсен с релефна фигура на пегас. Зрънчест кръг.

Опако: PMT/RIP, в отреза COS III. Проб с лавров венец на главата, стои в квадрига, надясно. Дясната му ръка е протегната напред, а вдигнатата лява държи зрънчест кръг.

Обр. 1. Ауреус на Проб
Fig. 1. Aureus de Probus

Злато, диаметър 22 мм, тегло 4 г (обр. 1).

Обикновено върху лицевата страна на монетите надписът около бюста или главата на императора започва с титлата император, след която идва името му и почетните длъжности. В описания тук ауреус срещаме едно изключение, при което надписът съдържа текст, отреден винаги за opakото на монетата. С него се възхваляват военните добродетели на Проб. Надписът е съгласуван с образа на императора, който е изобразен в парадно военно облекло — богато украсен шлем и ризница. В изображението върху opakото на ауреуса Проб е чествуван като триумфатор.

В надписа върху opakото е означено третото консулство на Проб. То се пада в 279 г. По този начин ние установяваме точната дата на отсичане тази нарочна емисия златни монети на император Проб. В нумизматичната литература са познати ауреи на Проб от други две емисии със същия надпис, но без означение на поредната трибунска власт нито консулстването му.¹ Аналогичният текст на техните надписи ни дава основание да датираме и споменатите емисии ауреи в същата 279 г. Към същата група златни монети трябва да причислим и ауреите с по-друг надпис на лицето, но с подобен бюст на Проб с шлем, наляво.²

UN AUREUS DE L'EMPEREUR PROBUS

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit un aureus rare de l'empereur Probus de la collection numismatique de Sofia (fig. 1). Avers: VIRTUS PRO/BI AVG — buste de Probus coiffé d'un casque, vêtu d'une cotte de mailles et d'une mante, à gauche. Un rang de perles.

Revers: PMT/RIP et sous les figures COS III. Probus avec une couronne de laurier et une toga, à droite. Rang de perles. Diamètre 22 mm et poids 4 g.

¹ H. Cohen, Description, стр. 272, № 196, 319, № 668, № 668.

² H. Cohen, цит. съч., стр. 322, № 696.

ЕДИН ГРОШ НА АНДРОНИК II С МИХАИЛ IX ПАЛЕОЛОГ

Тодор Герасимов

Сребърните монети във Византия винаги са имали второстепенно значение в икономиката на страната. Затова в сравнение с монетите от злато и мед те са ковани в твърде незначителни количества. Днес ги намираме много рядко. През XII и XIII в. сребърните монети дори са били заменени с такива, ковани от билон.¹

При Палеолозите е било възстановено коването на монети от сребро, все в малки количества. Новата сребърна монета е сечена по образец на венецианския матапан, който от XIV в. добил значение на международна търговска монета. Сребърните монети на Палеолозите подражавали не само вида и формата, но и монетната система, по която са сечени грошовете на Венеция. Теглото им е между 1,75 и 2,15 г.

От Андроник II със сина му Михаил IX Палеолог са познати два вида грошове от сребро. В едните при фигурите на двамата са гравирани имената им, а в другите имената им са заменени с титлата: AVTOKRATOPES PΩMAIΩN.²

Към малобройната листа на грошовете на Андроник II и Михаил IX трябва да се прибави още един екземпляр. Той се отличава от досега познатите, че при собствените имена на двамата е прибавено поотделно и родовото — ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ. Тук лабарумът, който фигурите държат, е заменен с изображение на двойния патриаршески кръст.

Обр. 1. Грош на Андроник VII с Михаил IX Палеолог
Fig. 1. Gros d'Andronic VII et de Michel IX Paléologue

Лице: Μ(Ι)ΧΑ(Η)Λ Δ(Ε)ΣΠΟΤ(Η)ΝΣ Ο Π(Α)ΛΑΙΟΛΟΓΟΣ — ΑΝ(Δ)ΡΟΝΙ(Κ)ΟΣ Ο Π(Α)ΛΑΙΟΛΟΓΟΣ.

Вляво фигурата на Михаил IX с корона и сакос. Представен е с голобрадо лице. Дясната му ръка е положена на гърдите, а с лявата поема патриаршеския кръст, който му подава стоящият вдясно Андроник II, облечен в същото церемониално облекло. Той е с дълга, раздвоена на върха брада.

Опако: ΙC ΧC — Христос седи на престол с облегалo, насреща. С дясната ръка благославя, а с лявата държи евангелие, опряно на коляното му.

Сребро, диаметър 20 мм, тегло 2,14 г (обр. 1).

¹ Като изключение при Алекси I Комнин са пуснати сребърни монети с дребни размери, срв. Wroth, Imperial Byzantine Coins, London, 1908, II, табл. LXV, 2—8.

² Доскоро в литературата всички монети с AVTOKRATOPES PΩMAIΩN биваха приписвани на Андроник II и Андроник III. Монетите със споменатата титла са на Андроник II и Михаил IX Палеолог.

Интересно е да се отбележи, че в златните номизми, ковани от името на двамата,³ в техните сребърни милиарензии с лабарум⁴ и медните с патриаршески кръст, както в тук описвания грош⁵ само при името на Михаил IX, обявен в 1295 г. за император, е поставена титлата ΔΕΣΠΟΤΗΣ. С нея е изтъкнат на поданиците новият ранг на младия Михаил IX.

UN GROS D'ANDRONIC II ET MICHEL IX PALÉOLOGUE

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit un gros très rare de l'empereur de Byzance Andronic II avec son fils Michel IX (fig. 1).

Avers: Μ/Ι/ΧΑ/Η/Α Δ/ΕΣΠΟΤ/ΗΣ Ο Π/ΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ/ΑΝ/ΔΡΟΝΙ/ΚΟΣ Ο Π/ΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ/ —

Les deux souverains sont debout, de face et tiennent ensemble la croix patriarcale.

Revers: Le Christ assis sur un trône, de face. Argent, diamètre 20 mm, poids 2,14 g.

Ce gros se distingue des monnaies connues de la littérature avec l'effigie de ces deux empereurs par le nom de famille ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ajouté à leurs noms autour des figures. En outre, près du nom du co-souverain Michel on mentionne aussi le titre ΔΕΣΠΟΤΗΣ. Il est possible que cette émission de gros ait été mise en circulation à l'occasion de la proclamation de Michel comme co-empereur en 1295. Avec cette description ce gros complète la liste assez courte des monnaies d'Andronic II Paléologue.

РАННОВИЗАНТИЙСКИ СРЕБЪРНИ СВЕЩНИЦИ ОТ САДОВЕЦ

Тодор Герасимов

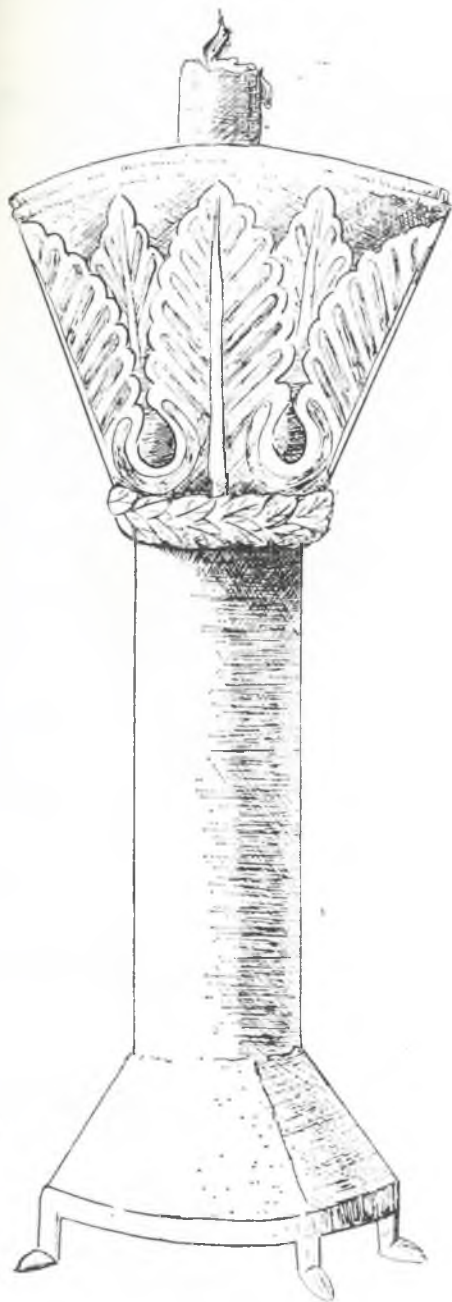
През 1935 г. иманяри, като копали в развалините на средновековното селище при с. Садовец, Плевенско⁶, попаднали на късове от сребърни свещници, които впоследствие бяха купени от един посредник за сбирките на Археологическия музей в София. Повечето от въпросните късове са деформирани и сега мъчно може да се възстанови първоначалният вид на тези свещници. Все пак дошлите до нас късове позволяват да се направи една графична реконструкция на свещниците, които са били от един тип (обр. 1). Между въпросните късове има подставки на три свещника. Те са с еднаква форма и размери. Има и три правоъгълни пластинки. Тези пластинки първоначално са били във вид на тръба, която, закрепена върху подставката с четири срещуположни крачета, е поддържала горната фуниеvidна част на свещника (обр. 2). Запазени са и два къса от въпросната горна част с растителен орнамент. Незначителни късове с по-друга украса са принадлежали към устието на третия или четвъртия свещник (обр. 3).

³ Wroth, цит. съч., II, табл. IXXIV, 15--18.

⁴ Пак там, табл. IXXV, 6, 7.

⁵ Пак там, табл. IXXV, 10.

⁶ I. Welkow, Eine Gotenfestung bei Sadowetz, Nordbulgarien, Germania, XIX, 1935, стр. 149 и сл.; Ив. Велков. Разкопките при Садовец, УПр. XXXVI, 1937, кн. 4, стр. 481 и сл., G. Bersu, A 6th Century German Settlement of Roederati (Golemanowo kale, near Sadovetz, Bulgarien), Antiquity, XII, 1938, стр. 31 и сл.

Обр. 1. Графическа реконструкция на свещник от VI в.

Fig. 1. Reconstitution graphique de chandelier du VIe s.

Обр. 2. Контролен печат върху свещник

Fig. 2. Estampille de contrôle sur chandelier

Върху две от подставките от долната им страна има печати.² Печат се вижда и върху лицето на една от пластинките. Тези печати, върху чието предназначение ще се спрем по-нататък, помагат за датиране на въпросните свещници от сребро, които представят редки произведения на ранновизантийската торевтика. Най-напред ще дадем описанието на споменатите части, върху които са отпечатани въпросните печати.

1. Подставка от свещник с четири овални крачета. Тя е представяла прерязана пирамида със страна, дълга 13 см. Горният отвор, върху който е била закрепена тръбовидната

² От Северна България произхождат и две сребърни блюда с подобни византийски печати, срв. Т. Герасимов, Откъслек от сребърно византийско блюдо от VI век, ИАИ, XIII, 1939, стр. 335; Th. Gerasimov, Deux plats en argent de la haute époque byzantine trouvés en Bulgarie, Cahiers archéologiques, Paris, 1966, стр. 215.

Обр. 3. Контролен печат върху свещник
Fig. 3. Estampille de contrôle sur chandelier

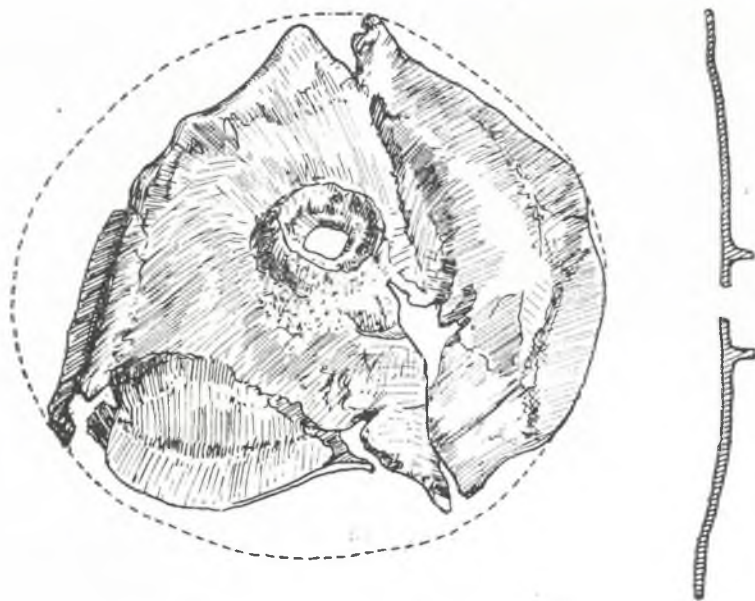
Обр. 4. Къс от гърлото на свещник
Fig. 4. Fragment de douille d'un chandelier

Обр. 5. Къс от гърлото на свещник
Fig. 5. Fragment de douille d'un chandelier

стойка, е с диаметър 5,5 см. Долният е с диаметър 15 см. Повърхността на подставката е гладка. Отдолу тя има печат във вид на правоъгълник, горе закръглен. В горната половина на печата е поместен бюст на византийски император с голобрадо месесто лице, нимб и корона с кръст и висулки отстрани на лицето. Под бюста има монограм, който съдържа букви, позволяващи да се прочете мъжкото име в родителен падеж (СТРАТИΟΥ или ТАРСОВ). Около монограма е гравирано името АЛЕ/ΕΑΝ/ΔΡΟΥ.

2. Къс от подставка на втор свещник със същата форма и размери, както гореописания екземпляр.

Обр. 6. Кръгла пластинка
Fig. 6. Plaque ronde

Върху този къс са запазени два печата. Единият от тях е с правоъгълна горе закръглена форма. Той е по-дребен. В горната му половина има също бюст на император с голобрадо лице, нимб и корона с висулки. Под този бюст стои същият монограм, както в гореописаната подставка. Около монограма е поместено също така име в родителен падеж. От него сега се вижда само окончанието: [...] ANI Ξ Името може да се допълни по няколко начина като CIAANIOV, ANANIOV и CIAVANIOV.

Вторият печат е по-голям и е с правоъгълна форма. Средата му е заета от монограм (обр. 3). Монограмът съдържа букви, които могат да се прочетат като имената ANACTACIOV или IOVSTINIANOV. Около монограма с императорското име се чете: ANAP/EOV.

3. Средната част на един от свещниците. Тя е представляла тръба, направена от правоъгълна пластинка, висока 16 см и широка 13,5 см. Отвън върху нея е ударен слабо печат с кръстовидна форма. От него личат горното и дясното рамо. Останалите две рамена не са отпечатани. В средата на печата е имало монограм. Сега от него се различават буква V и горната половина на C. В четирите рамена на кръста са били гравирани едри букви, които мъчно се различават. Те са съставяли името на един от петимата чиновници, за които ще споменем по-долу.

4. Къс от горната част (гърлото) на свещник (обр. 4), която е представляла пресечен конус с върха надолу. Горният отвор е бил с диаметър 15 см, а долният с диаметър 5 см. Тази част отвън е украсена с два реда релефно изчукани акантови листа. Под тях има венец от три реда овални листа с канелюри, разположени хоризонтално. Под украсата има обръч, широк 2 см. Той се е пхвал в тръбовидната част на свещника.

5. Къс от горната част на свещник (обр. 5). Дължина 14 см и височина 8 см. Под широкия 1 см ръб има релефен пояс във вид на усукана връв. По-долу следват пет, а може би шест реда релефно изчукани акантови листа с извити надолу върхове. Повърхността на този къс е повредена от пожар.

6. Две правоъгълни пластинки, които първоначално са били свити на тръба и са съставяли средната част на два свещника. Те са високи 16 см и широки 13,5 см. Повърхността им е без украса.

7. Кръгла пластинка (обр. 6) с диаметър 11 см. В средата ѝ има квадратна дупка с размери 8×8 мм. От едната страна на пластинката около отвора има ръб с диаметър 2 см и височина 3 мм. Несъмнено тази пластинка е принадлежала към един от свещниците.

Обр. 7. Сребърни гвоздеи
Fig. 7. Clous en argent

8. Сребърен гвоздей или шип (обр. 7). Главата му е овална с размери 25×20 мм. Тялото му е дълго 9,5 см. То е четириръбо.

9. Сребърен гвоздей. Главата му е плоска. Тя представя почти кръг с диаметър 19×18 мм. Тялото е четириръбо с дължина 7 см. И двата гвоздеа са служили за прикрепяне на долния край на свещта.

През VI и VII в. във Византия е била създадена нарочна служба, на която е бил възложен върховният контрол върху качеството на златото и среброто, от които са били изработвани всички луксозни предмети. Този контрол са извършвали в столицата Цариград петима чиновници. Те потвърждавали извършената контрола посредством печат, носещ тяхното име, ударен върху самия предмет. Единият от тях е бил началник. Той ръководел и службата за търговия със сребро, сребърни съдове, предмети за украса и др.³ Този висш чиновник е наречен в писмените извори *comes sacragum largitionum*. Неговият контролен печат е бил снабден с бюста на съответния византийски император.

Видяхме, че в двата контролни печата с бюст на императора има монограм на името СТРАТИОС или ТАРСОС. Монограмът в случая е на *comes sacragum largitionum*. Монограм с подобно име не намираме в познатите досега сребърни византийски предмети с контролни печати.

Имената на двамата други контрольори — ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (...) ΑΝΙΟΣ също тъй не са засвидетелствувани в познатите контролни печати. Само името ΑΝΔΡΕΟΣ, придружаващо монограма с името на византийския император в правоъгълния печат, срещаме и в един кръгъл печат с бюст на император, отпечатан върху един сребърен диск от Армения.⁴ По всяка вероятност и в двата случая се отнасят до едно и също лице от службата за контрол върху чистотата на среброто. Този чиновник, както е установено, е работил по времето на император Юстиниан I.

Посочената аналогия дава основание да датираме и сребърните свещници от Садовец по времето на византийския император Юстиниан I (527—565 г.). Тази дата се подкрепя и от факта, че върху единия от свещниците се намира контролен печат с кръстовидна форма, която се явява едва след Анастасий I. Следователно монограмът в правоъгълния печат върху подставката на един от свещниците трябва да се развърже като името на Юстиниан — ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ.

Освен описаните тук три вида контролни печата — правоъгълен със заоблен горен край, правоъгълен и с кръстовидна форма, несъмнено върху загубените късове от свещниците са се намирали и другите два задължителни печата — кръгъл и шестоъгълен с имената и монограмите на останалите два контрольори.

³ E. Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, 1961, стр. 3 и 23.

⁴ E. Dodd, цит. съч., стр. 65, № 6.

CHANDELIERS EN ARGENT DE LA HAUTE ÉPOQUE BYZANTINE DE SADOVEC
(BULGARIE DU NORD)

T. GERASIMOV

(Résumé)

On a découvert par hasard sous les ruines du site médiéval près du village de Sadovec en Bulgarie du Nord des parties de trois chandeliers d'argent byzantins du VIe siècle. Elles se trouvent actuellement au Musée archéologique de Sofia. Des morceaux de supports de dimensions et de formes identiques sont conservés. Sur la partie inférieure de deux fragments il existe des estampilles de contrôle. Il existe sur l'un des morceaux une estampille de forme rectangulaire et arrondie vers le haut. Sur la moitié supérieure, on aperçoit le buste d'un empereur le visage rasé. Sous le buste se trouve un monogramme que l'on peut lire comme suit: CTPATIOV ou TAPCOV. Autour du monogramme est gravé le nom AAE/Ξ/ANΔPOV (fig. 2).

Le second fragment porte deux estampilles. L'une est semblable à celle du premier fragment mais avec de plus petites dimensions. Il comporte aussi le buste de l'empereur et le même monogramme. Du nom tracé autour du buste seulement la fin est conservée et est au génitif: [. . .] ANIΞ. La seconde estampille est plus grande et a une forme rectangulaire. Le milieu est occupé par un monogramme que l'on peut lire comme le nom de ANACTCIOV ou IOVCTINIANOV (fig. 3).

Trois petites plaquettes rectangulaires sont également conservées qui à l'origine étaient recourbées se présentant sous la forme d'un tube et qui formaient le milieu des chandeliers. L'une de ces plaquettes porte des traces d'une estampille en forme de croix. Malheureusement on ne peut déchiffrer le monogramme qui se trouve au milieu.

Outre ces parties il existe des fragments de la douille de ces chandeliers. C'étaient des cônes tronqués, la pointe tournée vers le bas. Cette partie est décorée de feuilles d'acanthe travaillées en relief au repoussé sur deux rangs (fig. 4). Il existe aussi un fragment décoré de cinq ou six rangs de feuilles d'acanthe avec les pointes vers l'extérieur (fig. 5).

Une plaquette ronde avec un diamètre de 11 cm (fig. 6) est aussi conservée. Elle comporte un trou rectangulaire au milieu. Deux clous en argent longs de 7 cm (fig. 7) appartiennent à ces chandeliers.

Ces fragments sont très déformés mais on peut les reconstituer d'une manière graphique pour se rendre compte de leur aspect (fig. 1).

L'estampille de contrôle en forme de croix permet de dater ces chandeliers de l'époque de Justinien Ier (527—565), car ce genre d'estampille ne sont apparues qu'après Anastase Ier. Il faudrait alors déchiffrer ce monogramme comme celui de l'empereur Justinien.

ПЕТ МАНАСТИРСКИ ПЕЧАТА

Тодор Герасимов

Описваните по-долу печати са служили за подпечатване официалната кореспонденция на четири български манастира. Образите и надписите им са отпечатвани върху документа посредством черно мастило или сажди. Тези печати представят интерес не само като официални документи за миналото на манастирите при Тетевен, с. Гложене, Ловчанско, с. Горна Бая, Софийско, и с. Тросково, Благоевградско. Същевременно те са интересни като образци на гравьорското изкуство у нас през края на XVIII и първата половина на XIX в.

Обр. 1. Металически печат на манастира Св. Илия до Тетевен
Fig. 1. Sceau en métal du monastère St Elie près de Teteven

Обр. 2. Печат на манастира Св. Георги до с. Гложене
Fig. 2. Sceau du monastère St Georges près de Glozene

1. Печат на манастира Св. пророк Илия до Тетевен (обр. 1). Изработен е от бронз. Плочката му е с кръгла форма и диаметър 47 мм. Снабден е с подвижна дръжка на винт. Тя е украсена с релефен бароков орнамент. В рамка на два успоредни кръга е поместен надпис, който гласи така: 1776 СІЕ ПЕЧАТЪ ѿ МОНАСТІРЪ ТЕТЮЗЕНСКИ ХРАМЪ СТАГО СЛАВНАГО ПРРКА ИЛИА. В средата е изобразена композиция, представлява пророк Илия прав в колесница, теглена от четири коня. Гравьорът е разположил много сполучливо фигурите в кръглото поле. Пророк Илия е с дълга заострена брада и нимб. На върха на главата му се вижда предмет, приличащ на трилистна корона. На предния план са представени два коня с крила, разположени симетрично гърбом. Под предните крака на единия кон има дълга дреха с ръкави. Другите два коня се подават от двете страни на фигурата на светеца. Кошът на колесницата е украсен с три арки. Двете кола са представени насреща. От двете страни на главата на пророк Илия е гравирани надпис: ПРРК ИЛИА. Фигурите са очертани с тънки линии. По всичко личи, че печатът е изработен от добре школуван гравьор върху метал. Сега печатът се пази в музея на Тетевен.

Ранната история на тетевенския манастир не е известна.¹ През втората половина на XVIII в. манастирът е бил значително просветно огнище. Редица графити по манастирската църква повествува за съществуването на школа при манастира, в която се обучавали младежи от разни краища в Северна България.² От този период е и металическият печат, изработен от някой гравьор в Тетевен. За това предположение ни дава основание сходството между някои подробности в сцената с пророк Илия от печата и същата композиция върху похлупака на сребърната мощехранителница от манастира, датираща от същото време и изработена в Тетевен. Както в печата, така и в мощехранителницата кошът на колесницата е полигонален и видимата му част е украсена с по няколко арки.³ Също така и двата коня на предния план са представени с крила. За местния произход на печата свидетелства и надписът му, в който е отразен тетевенският говор.

2. Печат на манастира Св. Георги над с. Гложене (обр. 2). Плочката му е изработена от бронз. Тя е с диаметър 47 мм.⁴ Пази се в манастира. Наоколо в рамка от две кон-

¹ П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, СбБАН, XXVII, 1931, стр. 66 и сл.; Ас. Василев, Тетевенските църкви, София, 1948, стр. 31 и сл.

² Т. Герасимов, Новооткрити свидетелства за миналото на гр. Тетевен, в. Тетевенски вести, бр. 281, 1944, стр. 2.

³ Т. Герасимов, Старини от музея в гр. Тетевен, ИАИ, XX, 1955, стр. 559.

⁴ Печатът е изобразен за пръв път в книжката на С. Ганев и В. Найденов, Гложенски манастир Св. в. м. Георги Победоносец, Ловеч, 1937, стр. 46.

Обр. 3. Дървен печат на манастира
Св. Георги от 1821 г.
Fig. 3. Sceau en bois du monastère
St Georges de 1821

центрични окръжности е гравирани следният надпис: СІЕ ПЕЧАТЪ Ѡ МОНАСТІРЪ КІЕВА ХРАМЪ СТАГО ГЕОРГІА НА ГОРА ЛИСЕЦЪ ВЪ ЛѢТО ХРИСТА 1776. Средата на печата е запълнена с композицията, представяща св. Георги, побеждаващ ламята. Светецът е изобразен яздещ кон в скок надясно. Облечен е в ризница и развяващо се зад гърба му наметало. С двете ръце държи копие, с което пробоща ламята. Пред коня се вижда фигурата на царската дъщеря с корона и дрехи с къси ръкави, украсени с бисери. Фигурата на коня е със същите стилови особености, както образите на конете в гореописания печат. И буквите от надписа имат същото начертание, както тези в тетевенския печат. Това голямо сходство ни дава основание да приемем, че и печатът на Гложенския манастир е изработен от същия майстор в същата 1776 г. в Тетевен.

В надписа на печата манастирът носи прозвище киевски (МОНАСТІРЪ КІЕВА).⁵ Според устната традиция и едно недатирано писмено сказание (вероятно от началото на XVIII в.) манастирът бил уж основан от някакъв киевски княз Глож.⁶ В същност тук има едно осмисляне на имената. Прозвището не иде от гр. Киев в Русия, а от името на едно селище, изчезнало след завоеването на България от османските турци.⁷ Надписът на един по-късен манастирски печат (обр. 3) подсказва, че се касае до селище Киево в България.⁸ В надписа се говори за КІЕВСКАГО ИЗВОРА. Сигурно с Киевски извор манастирската управа е означила едно от днешните села Малки извор или Големи извор, намиращи се в съседство с манастира. Изглежда, че още по онова време все още било запазено преданието, че Голям извор и Малък извор са били основани от преселници от изоставеното при неизвестни обстоятелства през турското владичество селище Киево.

Киево е съществувало през Второто българско царство. Това селище е преживяло завоеването на страната от османските турци. Споменава се в един турски документ от първите години на XV в. като административен център.⁹ По-късно не се знае за него нищо. Не е изключено жителите му да са се пръснали вследствие на притесненията от турците с цел да потурчат бъл-

⁵ В един запис за дългове на манастира от 1755 г. последният е наречен „Киевски манастир“; срв. Мутафчиев, цит. съч., стр. 76. В приписка в едно печатно евангелие е казано: у манастира киева храм стога Георгия глаголеми Глигор на рече Вит више село Гложене“, вж. С. Ганев и В. Найденов, цит. съч., стр. 42.

⁶ Мутафчиев, цит. съч., стр. 74 и сл.

⁷ Р. Стойков, Нови сведения за миналото на българските селища през XV и XVI в., ИИР. XV, кн. 6, 1959, стр. 79, и заб. 1.

⁸ Името Киево е засвидетелствувано и в Македония, Сърбия и Полша, срв. П. С. Срећковић, Зборник попа Драгоља, Белград, 1890, стр. 13.

⁹ Р. Стойков, цит. съч., стр. 78 и сл.

Обр. 4. Печат на манастира при с. Тросково

Fig. 4. Sceau du monastère près de Troskovo

Обр. 5. Печат на манастира Св. Крал при София

Eig. 5. Sceau du monastère St Kral près de Sofia

гарите между Панега и Осъм. Косвени данни подсказват, че Киево се е намирало в Стара планина между Тетевен и с. Ябланица. Както се вижда от манастирските печати и писмените документи, населението дълго време е пазело спомена за това значително селище.

Прозвището „киевски“, прикачено към името на Гложенския манастир, се е наложило след скърпването на писменото сказание за мнимото основаване на манастира от някакъв киевски княз Глож. Сказанието е било предназначено за събиране на помощи в Русия, както това се е практикувало и от други манастири у нас през време на османското владичество. За по-голям ефект пред русите необходимо е било да се изтъкнат далечни връзки между манастира в България и Киевското княжество. За целта монасите си послужили с еднакво звучащото име на селището Киево в Стара планина с руския Киев.

Името на измисления киевски княз Глож пък е инспирирано от името на лежащото под манастира село Гложене.

3. Печат на Гложенския манастир от 1821 г. (обр. 3). Направен е от дърво (липа). Плочката му е с кръгла форма и диаметър 53 мм. Доскоро се пазеше в архива на манастира. В рамка от два концентрични кръга е разположен от дясно към ляво следният надпис: + ПЕЧАТЪ МОНАСТИРА КИЕВСКОГО ИЗВОРА ХРАМЪ СТАГО ВМГЕ: 1821. В средата е изобразен св. Георги, прав насреща. Той е с нимб, дълга туника с ръкави и наметало, единият край на което е прехвърлено на лявата ръка, държаща кръст. С дясната се опира на копие. Над главата на светеца има сегмент небе. В него е начертана датата 1645. В ляво и дясно от фигурата е поместен надписът СТЬ ГЕΩΡΓΙ. Полето около фигурата е запълнено от пет кипариса. Буквите от надписите и фигурата на светеца са в релеф.

Последните четири букви представят съкращение на думите В /ЕЛИКО/М /ЪЧЕНИКЪ/ ГЕ /ΩΡΓΙ/. И този печат е на Гложенския манастир. При с. Голям извор и Малък извор не е имало никога манастир, за да допуснем, че прозвището Киевски извор се отнася не до Гложенския, а до друг манастир.

Както се вижда от приложения образ, печатът е изработен от един посредствен резбар. Иконографията на св. Георги прав с копие и кръст е от късен произход.

Споменахме, че резбарят, който е правил този печат, е поставил в сегмента от небе годината 1645. Засега не е възможно да се даде едно правдоподобно обяснение на тази дата. Твърде е вероятно с нея да се било означавало годината на основаването на манастира. Но има данни, че той е съществувал преди 1645 г. Може би тази дата да се отнася до възобновяването му, след като е бил разрушен по време на потурчването на българското население в Тетевенския балкан, при което са били разрушени църкви и манастири, както това е станало и в Родопите. Но засега липсват други сведения за разрушаването на Гложенския манастир в началото на XVII в.

4. Печат на манастира Архангел Михаил при с. Тросково, Благоевградско (обр. 4). Печатът е изработен от бронз. Дръжката му е загубена. Плочката е кръгла с диаметър 46 мм.

В единия му край е провъртяна дупка и с това са повредени крайните две цифри от годината. Сега едва личи горният връх на десетицата и една наклонена чертица от единицата. В рамка от два концентрични кръга е гравирен надпис: + МР ТРОСКОВ СТИ АРХАНГЕЛ МИХАИЛ 18. В средата е представен допоясен образ на архангел Михаил, насреща. В дясната ръка той държи меч, а в лявата — везни. Над главата му със ситни букви е гравирен надпис: СТИ АРХАНГ/Е/ Л М/ИХАИЛ/. Образът издава ръката на един много несръчен гравьор. Както свидетелствува надписът, печатът е принадлежал на манастира Архангел Михаил до с. Тросково (Брястово), Благоевградски окръг. Нищо не се знае за миналото на този манастир. През турското владичество е бил разорен и запустял. Известно е само, че едва през 1816 г. е възобновен със средства на околното население. Тогава несъмнено е направен и манастирският печат.

5. Печат на манастира Св. Крал (Кирил и Методий) при с. Горна Баня, Софийски окръг (обр. 5). Печатът бе попаднал в ръцете на Н. Ранков, търговец на старини преди 1944 г. Неизвестно е къде се намира сега. Изработен е от бронз. Плочката му е кръгла с диаметър 45 мм. Наоколо в рамка от два концентрични кръга е поместен надпис: ПЕЧАТЪ: СТЫ: КРАЛЪ: МІЛѢТИНЪ: ОБІТЕЛЪ: ЮКАРИ БАНА: 1821. Полето в средата е запълнено с допоясен образ на светеца. Той е представен с нимб, корона с три шипа, туника с ръкави и наметало, закопчано отпред. В дясната ръка държи кръст, а в лявата — жезъл. Милутин е изобразен с дълги коси, спускащи се по раменете му, къса брада и увиснали мустаци. Рисунката на образа е много несръчна и шаблонна. Буквите и очертанията на фигурата са вдлъбнати.

Миналото на този манастир не е познато.¹⁰ Известно е само, че е основан през XV в. Неговото изграждане се свързва с пренасянето на останките на канонизирания от сръбската църква за светец крал Стефан Урош II Милутин в София. За живота в манастира през следващите четири века не е известно нищо. Той е бил разрушен и запустял дълги години. Едва две години преди освобождението ни (1875 г.) околните жители възстановили старата църква.

Обнародваният тук печат на манастира е важен, тъй като от него научаваме, че в 1821 г. този манастир е съществувал и тогава е бил поръчан печатът за нуждите на канцеларията му. Изглежда, че след тази дата църквата и жилищните постройки на манастира са били унищожени от разбойници.

CINQ SCEAUX DE MONASTÈRES DE BULGARIE

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit quatre sceaux métalliques et un en bois qui servaient à sceller les lettres et les documents des chancelleries de quatre monastères de Bulgarie du Nord et du Sud.

Le premier appartient au monastère St Elie près de la ville de Teteven (fig. 1). Il est en bronze et porte la date 1776. Exécuté par un orfèvre de Teteven. Le second est du monastère St Georges près du village de Gložene, à 12 km à l'ouest de Teteven (fig. 2). Il est en bronze et porte la même date — 1766. Il a certainement été exécuté aussi à Teteven.

Le troisième sceau provient du même monastère près de Gložene. Il est en bois, daté de 1821 (fig. 3). Le quatrième sceau est en bronze (fig. 4). Il appartenait au monastère de l'Archange Michel près de Troskovo, arr. de Blagoevgrad. Daté de 1816.

Le dernier de ces sceaux provient du monastère St Kral près du village Gorna Banja, arr. de Sofia (fig. 5). Il est en bronze. Il porte la date 1821.

¹⁰ А. С. Василев, Църкви и манастири из Западна България, РП, IV, X, 1950, стр. 56 и сл.

ДВЕ КОНТРАМАРКИРАНИ МОНЕТИ ОТ ТРАКИЯ

Йорданка Юркова

Много често някои гръцки и римски монети са били допълнително подпечатвани с различни знаци — образи или букви, затворени в кръгла, елипсовидна или правоъгълна рамка. В нумизматиката тези знаци се наричат контрамарки. Контрамаркирането се извършвало посредством малки печатчета, поставяни обикновено върху лицевата страна на монетата. Най-често са били контрамаркирани (подпечатвани) стари, изтрети или повредени монети, които чрез контрамарките получавали отново номинален курс. Има случаи, когато върху някои монети се забелязват по две, три, а и повече контрамарки, което е указание, че тези парични знаци са получавали на няколко пъти последователно нови стойности. Често пъти са били подпечатвани и „чужди“ монети, за да се легализира техният курс на пазара на дадения град,¹ от името на чиято управа се извършвало подпечатването. Този вид контрамарки представляват най-често отличителният знак на града (неговият символ или герб) или началните букви от името на града, който е извършил легализирането на „чуждите“ монети. Сравнително най-редки са третият тип контрамарки. Те са били поставяни в случаите, когато даден град е имал нужда от монети от по-дребен номинал за задоволяване изискванията на дребната разменна търговия. При тези случаи контрамарките изобразяват в силно умален вид най-характерните изображения от лицето или опакоето на редовните монети от по-дребен номинал, към чиято стойност се свеждат подпечатаните от по-едър номинал.

У нас се срещат сравнително често антични монети с контрамарки. Това са преди всичко бронзови монети, необходими за задоволяване нуждите на местните пазари на едни от най-важните търговски средища през елинистичната и римската епоха като Томи, Калатия, Одесос, Аполония, Бизантион, Никопол на Росица, Цела и др.²

В сбирката на нумизматичния кабинет при Бодe Музеум в Берлин³ се намира една интересна контрамаркирана монета със знака на гр. Деултум. Засега това е единствената позната монета, контрамаркирана в монетарницата на Деултум. Въпросната монета представя сестерций⁴ от император Клавдий I (41—54). Монетата е със средна запазеност. Надписът, съдържащ името и титлата на императора, е доста четлив, образът е ясен. Това ни показва, че тук нямаме случай на напълно повредена или изтрита монета, която чрез контрамарка получава своя първоначален номинален курс.

Контрамарката се намира в долния десен край върху лицето на монетата. Тя представлява волска глава до шията, обърната наляво. Около нея са симетрично разположени, на еднакво разстояние една от друга буквите CFPD. Това в същност е съкращение на пълното име на Деултум — Colonia Flavia Pacis Deultensium. Контрамарката е затворена в овална рамка. Диаметърът ѝ е 4 мм. Тази контрамарка възпроизвежда до най-малките подробности типа на опакоето на съвсем дребните по размер монети, сечени в гр. Деултум по времето на Траян (98—117).

Пред нас възниква основателно въпросът — какво е било значението на контрамарката на Деултум върху сестерция на Клавдий I. Най-приемливо е да смятаме, че тази контрамарка е имала двойно предназначение. От една страна, тя е имала за цел да „легализира“ императорския сестерций на пазара на гр. Деултум, а, от друга — може би да ѝ даде нова номинална стойност, т. е. да я сведе до стойността на дребните по размер монети на Деултум, чийто тип именно ѝ е послужил за контрамарка. Това, че контрамарката възпроизвежда типа на монетите на Деултум, сечени по времето на Траян, може да ни послужи и за една относителна датировка на самото контрамаркиране, което вероятно е станало в края на I и началото на II в. Контрамаркирането

¹ Това се отнася особено до бронзовите монети, сечени от повечето градове през време на римското владичество, чиято цел е била преди всичко удовлетворяване нуждите на местния стоков пазар.

² Вж. Т. Герасимов, Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия, ИАИ, XV, стр. 51 и сл.

³ Ползвам се от случая да благодаря на д-р Едит Шьонерт за любезността да ми изпрати снимката.

на императорски „чужди“ монети от името на градската управа на Деултум е важно свидетелство и за това, че в края на I в. вече на пазара на този град се е чувствувала нужда от повече монетни единици и че „домашните“, дребни по размери и сечени отначало⁴ в доста ограничено количество монети на Деултум не са могли да задоволяват все по-бързо нарастващите нужди на дребната разменна търговия.

Възникнал като римска колония на ветерани от VIII Августов легион по времето на Веспасиан около 77 г.⁵ на мястото на съществуващо тракийско селище,⁶ Деултум имал важно стратегическо значение. Населението му се занимавало със земеделие, скотовъдство и пчеларство. За това ни свидетелствуват и някои типове на монетите на град Деултум.⁷ За един кратък период от време Деултум се превърнал в оживен стопански център, за което е благоприятствувало и изгодното му положение като морско пристанище.

Върху много от неговите монети е изобразен кораб с гребци.

Контрамаркираният сестерций на Клавдий ни дава и още едно важно сведение, а именно за продължителната циркулация на пазара на римските императорски бронзови монети от I в.

Към няколко градове на Балканския полуостров, които поставят своите контрамарки върху монетите по време на римското владичество, следва да прибавим наред с Деултум и град Платинопол.

Върху лицето на два екземпляра от сбирката на нумизмитичния кабинет в Копенхаген⁸ се вижда една и съща контрамарка, която за съжаление досега не е разчетена. В случая се касае до две бронзови монети, сечени в Топир по времето на Гета (209—212). Върху лицето им се намира малка контрамарка, затворена в овална рамка и състояща се от три свързани букви $\overline{\text{O}}\wedge$. Дясното отвесно рамо на П служи за образуването на буквата Л, а омикронът се намира вътре между рамената на П. Така тази контрамарка се състои фактически от трите букви П, О и Л.

Най-вероятно е да приемем, че това е монограм, съставен от трите начални букви от името на град Платинопол. Заместването на омегата с омикрон е станало вероятно по технически причини — невъзможността да се изпише буквата омега в малкото пространство между двете рамена на П. Тук не бива да пренебрегваме като фактор и влиянието на латинския език. От друга страна, не бива да забравяме, че този монограм може да бъде съставен само от началните букви на името на някой град, в който е извършено самото контрамаркиране. На нас ни е добре известно, че през римската епоха само градските управи са имали право да подпечатват монетите с герба или инициала на своя град. С други думи, $\overline{\text{O}}\wedge$ не може да представлява съкратеното име на монетен магистрат или на някое друго длъжностно лице, а само име на град.

Обр. 1. Сестерци на Клавдий
Fig. 1. Sesterce de Claudius

⁴ Монетосеченето на Деултум започва при Траян (98—117). От този период са ни познати само един тип дребни по размери монети, които носят върху лицето си образа на императора, а върху opakото — волска глава до шията и буквите CFPD.

⁵ Б. Геров, Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време, ГСУ ФФ, I, 2, 1955, стр. 35 и сл.

⁶ Голямата находка от 15 кг бронзови монети от Филип II и Александър III, намерена край античния Деултум (сегашното с. Дебелт, Бургаско), свидетелствува за съществуването на тракийско селище още в IV в. пр. н. е. (вж. ИАИ, I, св. II, 1921/1922 г., стр. 243).

⁷ Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, София, 1912, стр. 201 и сл.; № 3572, 3641, 3680, 3681 и пр.

⁸ Sylloge Nummorum Graecorum; Thrace, P. II, Copenhagen, 1943, табл. 16/809; табл. 16/808.

DEUX MONNAIES CONTREMARQUÉES DE THRACE

J. JURUKOVA

(Résumé)

L'auteur décrit deux cas intéressants de monnaies contremarquées de Thrace. L'une d'entre elles est un sesterce de l'empereur Claude, contremarquée avec l'emblème de la ville Deultum. C'est actuellement la seule monnaie contremarquée connue de l'atelier monétaire de Deultum. La contremarque reproduit le type de monnaies frappées sous l'empereur Trajan, ce qui pourrait contribuer à fixer une date approximative de la contremarque. Celle-ci a été effectuée à la fin du I^e et au début du IIe siècle.

La seconde monnaie, frappée dans la ville de Topir à l'époque de l'empereur Geta, porte sur l'avvers une petite contremarque composée par les lettres II, O et A qui, selon toute vraisemblance, sont les trois premières lettres du nom de la ville Plotinopolis.

НОВИ ПАМЕТНИЦИ НА РАНОХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО ОТ СОФИЯ

Магдалина Станчева

Археологическите изследвания на терена и случайните открития в София през последните 10—15 години дадоха богат и разнообразен материал за изучаване на историята и културата на Сердика през раннохристиянската епоха. Нейното значение като раннохристиянски център е отдавна известно.¹ Но откриването на нови паметници като двете базилики и самостоятелната сграда на баптистерия на мястото на Партийния дом,² октогоналната църква с две писцини източно от църквата „Св. Георги“ в двора на хотел „Балкан“³, апсидата на друга голяма църква на бул. „Г. Димитров“⁴, а далече извън стените на Сердика откритата в квартал „Тухларни фабрики“ на ул. „Д. х. Коцев“ голяма църква,⁵ прибавени към известните дотогава раннохристиянски сгради — ротондата „Св. Георги“⁶, „Св. София“ с предшествуващите я църкви под нея,⁷ останките от голяма и малки църкви зад сградата на Народното събрание⁸ — създават наистина една забележителна цифра. Все във връзка със Сердика като център са били и църквата в с. Иваняне⁹ и при с. Драгалевци.¹⁰ Картината се допълва от многобройни и интересни сепулкрални паметници.¹¹

¹ В. Мавродинова, Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГНМ, за 1922/1925, 1926, стр. 428 и сл.; В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.), София, 1959, стр. 80—81.

² М. Станчева, Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика, Сб. Сердика I, БАН, 1964, стр. 159—167.

³ М. Станчева, Сердика през епохата на римското владичество. В: Беседи за миналото на нашата столица, Нац. съвет на ОФ, София, 1965, стр. 19.

⁴ С. Бобчев, Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III), Сб. Сердика I, БАН, 1964, стр. 118.

⁵ И. Велков, Из историята на Сердика, сп. Природа, 3, 1954, кн. 5, стр. 117—119.

⁶ За последните изследвания на ротондата вж. статиите на И. Венедиков и Т. Петров, Църквата Св. Георги в София, Сб. Сердика I, стр. 77—107, и на Т. Иванов и С. Бобчев, Разкопки върху площта на хотел Балкан в центъра на София през 1952—1953 г. Сб. Сердика I, стр. 33—37.

⁷ Б. Филев, Софийската църква Св. София, София, 1913, стр. 49 и сл.

⁸ К. и Х. Шкорпилови, Средновековни църкви и гробища в София, МСБ, кн. II, 1890, стр. 46 и сл.; табл. I.

⁹ В. Мавродинова, цит. съч., стр. 443 и сл.

¹⁰ Останките на тази църква не са изследвани.

¹¹ Р. Попов, Г. И. Кацаров, Ю. Господинов, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, Материали за историята на София, кн. V, 1921.

Обр. 1. Релефна икона от София
Fig. 1. Icône en relief de Sofia

Не може да има съмнение, че успоредно със строителството, свързано с новата християнска религия, в нейна служба са били поставени и изкуствата — живописата и мозаичното изкуство и, разбира се, скулптурата. Забележителен паметник на раннохристиянското изкуство е апсидната мозайка на малката еднокорабна църква, открита под съществуващата днес църква „Св. София“, гдето в една отлична цветова хармония са представени символичните изображения на растения и птици.¹² В София са открити и най-голям брой декорирани с живопис гробници.¹³

Сравнително малко са известните досега скулптурни паметници от тази епоха.¹⁴ Картината на раннохристиянското скулптурно изкуство на Сердика ще допълним с публикуваните тук три релефа. Те са намерени на различни места, но принадлежат на една и съща епоха, в която Сердика играе важна роля.

Единият от тях е релефна икона, изработена от сиво-бял варовик (обр. 1).¹⁵ Материалът е взет от някакъв архитектурен детайл, както личи от задната плоскост, едната част на която е гладка, а другата грубо одялана. Горният и долният край на релефа са отчупени. Сега плочата е висока 13 см, широка 23,5 см, а дебелината ѝ е от 3,5 до 5 см. Представена е мъжка фигура настреща. Липсват горният край с главата и частта под пояса. Изобразен е благославящ Христос или апостол. Облечен е в хитон, който на гърдите отпред образува гънки във форма на триъгълник. Върху хитона носи наметало, което се спуска във вертикални гънки. Ръкавът е дълъг, целият на гънки. Дясната ръка е поставена пред гърдите в жест на *benedictio*. Лявата ръка не личи на запазената част, но тя е придържала отворена книга, която е представена в десния долен край на оцелялата част на релефа. Изображението е обиколено с тясна плоска рамка, която вероятно е оформяла над главата дъга. Не може да се каже дали фигурата е била представена в цял ръст или до пояса.

Релефът е третиран като плосък. Контурите на изображението са удълбани, като запазените между тях плоскости имат обща еднакво изпъкнала гладка повърхност. Над тази повърхност се отделя като най-висока плоскостта на рамката.

¹² Б. Филов, цит. съч., табл. XVIII, 1.

¹³ К. Миятев, Декоративната живопис на софийския некропол, София, 1925, стр. 1 и сл.

¹⁴ Един много типичен за епохата паметник — плоча с релефни изображения на два пауна и кръст между тях публикува С. Михайлов, Сердика — Средец — София, Сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 207—208.

¹⁵ Иконата се пази в Музея за история на София, Археологически фонд, инв. № МИС А 2241.

Обр. 2. Релеф с изображение на риби от София
Fig. 2. Relief avec représentation de poissons de Sofia

Фигурата е изобразена схематизирано. Ръката с обърната навътре длан и подвит—невидим—палец е предадена като плоска. Двата протегнати пръста са твърде неумело изработени. При това показалецът е и анатомически неправилен — едната става е твърде близко до дланта, а върхът на пръста е несъразмерно удължен, широк и прави впечатление на недовършен. Със същата схематичност са третирани и гънките на двете дрехи, които не се открояват във височина една от друга. Много характерен е тригълникът, до който е сведено свободното огъване на материята на хитона. За да открие ръката, облечена в ръкав с успоредни вертикално явяващи се гънки при свитото ѝ положение, от горната дреха със също такива успоредни вертикални гънки скулпторът не само очертава контура на ръката, но използва един похват, при който гънките на ръкава не се сливат с гънките на дрехата на гърдите, въпреки че са в една посока — всяка гънка на ръкава е врязана между две гънки на наметалото.

Това покриване на фигурата с бягащи в една посока линии дава възможност да изпъкнат два съществени за съдържанието на релефа моменти — благославящата ръка и отворената книга, евангелието.

И книгата е представена също така опростено и схематично.

Релефната икона бе намерена в насипите при североизточната кръгла кула на крепостната стена на Сердика, открита на ул. „Сердика“ и „Искър“. Твърде е вероятно тя да е стояла в помещенията на самата кула или в помещенията, открити непосредствено до вътрешната страна на източната стена, които, както показват находките, са били обитавани.¹⁶ В едно от тях се намериха много кубчета от дребна смалтова мозайка, което подсказва тук присъствието на някакво произведение на мозаичното изкуство, може би също икона.

Иконата от Сердика представлява една от редките находки от този род в нашите земи. Неин най-близък паралел у нас е несебърската релефна икона на благославящ Христос.¹⁷ При несебърската икона обаче цялата фигура е изработена по-умело, предадени са повече и по-реалистично подробностите на дрехите и книгата. Релефни икони са намерени и в скалния манастир до гр. Мидия — на благославящ Христос и Богородица, но те датират от по-късна епоха.¹⁸ Техните образи са третирани по-реалистично, повърхностите на релефа са закръглени и по-меко очертани.

Най-приемливо ни се вижда софийската релефна икона да се отнесе към раннохристиянската епоха. Затова говорят стилът и техниката на релефа с плоскостно изображение независимо от дълбоко изрязания фон, начинът, по който са третирани дрехите.¹⁹

¹⁶ Данните от проучванията на тази кула, ръководени през 1955 г. от Ив. Велков, а през 1956 г. от М. Станчева, не са публикувани. Частично те бяха използвани от С. Бояджиев в статията му: Принос към историята на крепостната стена на Сердика, *Археология*, I, 1959, кн. 3—4, стр. 35 и сл.

¹⁷ П. Мутафчиев, *Старини от Месемврия*, ИАД, IV, 1914, стр. 259, обр. 232. Несебърската икона Т. Силянска отнася към скулптурата на XII—XIV в. (вж. от този автор Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.), ИИИИ, VI, 1963, стр. 82).

¹⁸ К. и Х. Шкорпил, *Археологически бележки от Странджа планина*, ИАД, III, 1912—1913, стр. 248—249. За датировката вж. рецензията на Т. Герасимов на статията на Т. Силянска-Новикова, *Нови данни за развитието на скулптурата...* в *Археология*, VII, 1965, кн. 1, стр. 69—70.

¹⁹ Срв. *Всеобщая история искусств*, II, кн. I, Искусство средних веков, Москва, 1960, стр. 31.

Другите два релефа, които се публикуват тук, се намериха на повърхността край мястото на останките на раннохристиянска църква до с. Драгалевци. И двата са в същност архитектурни фрагменти, декорирани с християнски символи — риби и птица.

Релефът с рибите представлява варовиково блокче, вероятно част от корниз.²⁰ Но и този корниз е бил изработен от друг, по-стар архитектурен детайл, вероятно колона, както личи от заоблената обратна страна на релефа. Блокчето е високо 23 см, широко 16,5 см, дебело 14 см. Лявата, дясната и горната страна са отчупени, долната страна е плоско обработена. На нея блокчето е стъпвало. Лицевата част е оградена отдолу с четирисантиметрова гладка рамка, каквато, изглежда, е ограничавала и отгоре релефа. В полето между рамките са изобразени една под друга три риби с глави наляво. Средната е най-голяма. Очертани са главата с означена уста и кръгло едро око и три перки. Задната част на тялото е повредена. Горната и долната рибка са също с очертани глави с едро око. По телата им е маркирана по една перка. Само на долната е запазена опашката, леко повдигната и раздвоена. Рибите са доста грижливо моделирани чрез удълбаване на фона. По-едрите плоскости запазват гладката си повърхност.

Другият фрагмент е от средната част на междупрозоречна колонка, също от бял варовик.²¹ Висок е сега 21 см, широк 13 см, дебел 17 см. Лявата и дясната страна са обработени плоско, противоположната на релефа страна е отчупена. Птицата, вероятно гълъб, е представена стъпила на клонче, обърната наляво, с изправена глава и отпусната опашка. Главата е заоблена, човката е остра и малко пресилено подчертана, окото е едро, миндаловидно. Крилото е рязко отделено от тялото с дълбок извит жлеб. Перата по тялото, крилото и опашката са маркирани с групи от успоредни резки в различни посоки. Полето вдясно над птицата е запълнено с едър стилизиран лист. Доколкото личи на фрагмента, такива листа са обикаляли цялата фигура на птицата. Дълбоко врязаните контури на птицата и листата около нея създават впечатление за по-голяма релефност на изображението. Вероятно тази скулптирана колонка е стояла високо и се е гледала отдалеч.

И на двата релефа от Драгалевци са изобразени едни от най-характерните християнски символи — гълъбът и рибата. Гълъбът, символ на душата, се среща и при други раннохристиянски софийски паметници — в живописата на някои гробници на сердикийския некропол,²² в апсидната мозайка на малката църква под „Св. София“²³. Интересен каменен релеф с изображение на птици, но пауни, бе намерен при строежа на ЦУМ в София.²⁴ По общия си характер и техниката на работа този релеф е твърде близък до драгалевския. И тук свободните пространства

Обр. 3. Архитектурен фрагмент с изображение на птица от София

Fig. 3. Fragment architectural avec représentation d'oiseau de Sofia

²⁰ Намира се в Музея за история на София, Археологически фонд, инв. № МИС А 958.

²¹ Намира се в Музея за история на София, Археологически фонд, инв. № МИС А 957.

²² К. Миятев, цит. съч., стр. 39, 42, 90.

²³ Б. Филов, цит. съч., стр. 49, обр. 35.

²⁴ С. Михайлов, цит. съч., стр. 207—208.

около птиците са запълнени с растителен мотив, третиран по същия начин. Релефът, намерен при строежа на ЦУМ в София, е датиран в V в.²⁵

Значителен интерес поради своята рядкост представлява релефът с рибите. Подобен паметник досега не е известен у нас. Риби са изобразени на мозайката в Гиген. Те запълват едно поле около емблемата, докато другото е запълнено със сцена, изобразяваща бой на петли.²⁶ Но в гигенската мозайка рибите нямат символично, а само декоративно значение. Риби са изобразени и на откритата през 1961 и 1963 г. мозайчна настилка на колонадата при с. Филиповци в емблемите около piscinата.²⁷ Но и тук те не играят ролята на християнски символи.

Релефът с риби, намерен при развалините на църква в землището на с. Драгалевци, е безспорно един паметник на раннохристиянската символика. Известното разчитане на думата ΙΧΘΥΣ като ἰχθυὸς Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ не изчерпва съдържанието на символичния образ на рибата. Рибата не означава само Христос, но също много често именно покръстените, приобщени към църквата християни.²⁸ Поради това и нейното изобразяване, и то не само на единична риба, е било твърде уместно при декорирането на една раннохристиянска църква, в която може би се е извършвало и покръстване, както това е безспорно установено за някои от сердикийските църкви.²⁹

NOUVEAUX MONUMENTS DE L'ART PALÉOCHRÉTIEN DE SOFIA

M. STANČEVA

(Résumé)

L'auteur publie trois reliefs de Sofia de l'époque paléochrétienne, récemment mis au jour. Le premier est une icône en calcaire représentant une figure d'homme, probablement le Christ, bénissant de la main droite et tenant de la gauche une évangélique. La facture en est schématique, le relief est traité d'une manière plate avec des contours profondément burinés. Il a été trouvé dans le déblai d'une des tours du mur d'enceinte de Serdica. Les deux autres reliefs ont été découverts près des ruines d'une église paléochrétienne près du village Dragalevci — Sofia. Trois poissons sont représentés sur le premier et quant au second on y aperçoit un oiseau perché sur une branche. Sans nul doute ces deux reliefs faisaient partie de la décoration architecturale de l'église. Les représentations sont caractéristiques du symbolisme paléochrétien.

АНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ВРАЧАНСКО

Богдан Николов

Във фондовете на Окръжния музей във Враца за кратко време се събраха доста антични паметници, които не са още обнародвани.

Предстоящото изработване на Карта на Римската империя за нашите земи налага да се публикуват час по-скоро всички по-интересни антични паметници на нашите музеи. Предлаганият от нас материал произхожда както от известни досега в литературата антични селища и крепости. от Врачанско, така и от крепости, селища и пътни станции, които досега бяха неизвестни

²⁵ С. Михайлов, цит. съч., стр. 207—208.

²⁶ Т. Иванов, Римска мозайка от Улпия Ескус, София, 1954, табл. I, V.

²⁷ Вилата, част от която е колонадата с мозайка, не е публикувана. Кратки данни вж. в популярната статия на М. Станчева, Археологически находки при с. Филиповци, сп. София, 1964, кн. XII, стр. 22—23.

²⁸ F. Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris, 1927, s. v. ἰχθύς, стр. 2006.

²⁹ М. Станчева, Раннохристиянски култови сгради..., стр. 165 и сл.

Алтимир

Като прокопавали път през местността Хоросаня,¹ западно от с. Алтимир, в която има останки от голямо късноримско селище, работниците попаднали на основи от постройки. В развалините от камъни, тухли и покривен материал били намерени и предадени в музея следните предмети:

Обр. 1. Бронзови предмети от селището в м. Хоросаня при с. Алтимир:

а — бронзова с татуйка на голобрад мъж; б — бронзова статуйка на Дионис;
в — бронзов ключ; г — бронзова фибула; д — бронзова фибула; е — бронзова

дръжка от патера

Fig. 1. Objets en bronze du lieu, dit Horosanja près du village Altimir:

а — figurine de bronze d'un homme imberbe; б — figurine de bronze de Dionysos;
в — clef en bronze; г — fibule en bronze; д — fibule en bronze; е — poignée en
bronze de patère

¹ А. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Алтимир, Оряховско, ГСУ ФИФ, LI, 1957, стр. 236.

Обр. 2. Част от надгробна плоча с латински надпис от Алтимир
Fig. 2. Fragment de plaque funéraire à inscription latine du village Altimir

1. Бронзова статуйка на голобрад мъж (обр. 1 а) със запазена височина 0,08 м. Десният му крак е отчупен над коляното, а левият — над стъпалото. Дясната ръка е свита в лакътя и вдигната нагоре. В нея е държал някакъв предмет, сега отчупен заедно с част от пръстите. Лявата ръка е пусната надолу и леко свита в китката. Фигурата е облечена с къса до над коленете дреха. Тъмнозелена патина.

2. Бронзова статуйка на Дионис (?), висока 0,07 м. Фигурата е с отчупена глава и части от крайниците (обр. 1 б). Богът е стъпил на десния си крак, а левият е леко облекчен. Дясната ръка е вдигната нагоре и отчупена до китката, а лявата, пречупена до лакътя, е отпусната надолу. Богът е гол, само на лявото му рамо се вижда краят на мантията. Тъмнозелена патина.

3. Бронзов ключ (обр. 1 в) с дължина 0,063 м. В горния си крак ключът образува халка, а в средата има две симетрични правоъгълни разширения. Долният му край е във формата на стъпало, на което има три напречни нареза.

4. Бронзова дъговидна фибула с дължина 0,045 м. Лъкът на фибулата е сплеснат, отгоре има украса от три напречни удебелявания, а отпред малък израстък, който завършва конусовидно (обр. 1 г).

5. Бронзова дъговидна фибула (обр. 1 д) с дължина 0,065 м. Лъкът на фибулата е плосък. Единият му край е извит навътре, гдето е прикрепена иглата, а другият край на лъка образува вертикално сплесната четириъгълна плочка с иглодържател.

6. Бронзова дръжка от патера, дължина 0,11 м. В предния край на дръжката е представена глава на куче (хрътка). Дръжката с кръгло сечение е канелирана и завършва с глава на куче (обр. 1 е).

7. При разширяване на шосето Враца—Оряхово, на запад от Алтимир, е намерена част от варовикова надгробна плоча с остатък от латински надпис. По сведения на стари хора в миналото алтимирчани са вадели много камъни от римската крепост Калето, северно от селото, за направа и поддържане на шосето. Височината на запазената част от плочата е 0,30 м, ширината 0,40 м и дебелината 0,18 м. От надписа е запазена долната дясна част (обр. 2). Височината на буквите е 0,035 м. От текста, в който става дума за някой си Ауфидиус, посветил паметника на своя брат, се чете само:

O.VIX
LII·MEN
IX·AVFI
NTONI
RATRI
ISS

Обр. 3. Горна част от мраморен жертвеник
от Алтимир

Fig. 3. Partie supérieure d'un autel de marbre
d'Altimir

8. Горна част от мраморен жертвеник е намерена в зидовете при разваляне на стара къща в Алтимир. По сведения на стопаните жертвеникът е взет от крепостта Калето преди години. Бил е цял и съдържал надпис от десетина реда, но е натрошен и използван вторично от тях. Запазената част е висока 0,35 м, с ширина на лицето 0,40 м. В предната част под рамката (обр. 3) личи остатък от първия ред на латински надпис с посвещение:

p]RO SA[lute

Височината на буквите е 0,05 м.

Галиче

9. При подравняване на центъра на с. Галиче, над Старата чешма, се намериха основи от сграда, която по тухлите, парчетата от съдове и останките от керемиди (тегули и имбрици) може да се определи от времето на късноримската епоха. На същото място бе намерена част от мраморна оброчна плоча на Дионис (обр. 4). От плочата е запазена горната дясна част с

Обр. 4. Част от мраморна
оброчна плоча на Дионис
от Галиче

Fig. 4. Fragment d'une
plaque votive en marbre
de Dionysos du village
Galiče

Обр. 5. Бронзова статуйка
на стар Силен от Галиче
Fig. 5. Figurine de bronze
du vieux Silène de Galiče

височина 0,13 м, ширина 0,14 м и дебелина 0,03 м. Върху плочата в релеф е представен Дионис прав, с небрида. Дясната му ръка е отчупена, а с лявата се опира на тирс. На фона зад бога са изобразени лозови листа.

10. Западно от с. Галиче, в местността Прапора, след оран е намерена бронзова статуйка на стар Силен (обр. 5). Статуйката е висока 0,07 м и покрита с хубава тъмнозелена патина. Силенът е с къдрава коса и брада, препасан с престилка, която прави голям възел отпред. С двете си ръце крепи върху главата си панер с плодове. Тази статуйка много наподобява на Силена от скулптурната група, намерена при Павликени.²

Глава

11. В южната част на селото, където има останки от антично селище и могилен некропол, при оран е намерена долна дясна част от мраморна плоча с релеф (обр. 6) с размери: височина 0,21 м, ширина 0,14 м и дебелина 0,03 м. В горната част на плочата се вижда десният крак

Обр. 6. Част от мраморна оброчна плоча от с. Глава
Fig. 6. Fragment de plaque votive en marbre
du village Glava

на кон и олтар, а под него мечка, легнала по гръб. В долното тясно поле на плочката е представен глиган в бяг надясно, преследван от две кучета. Върху долната част на рамката е запазен край на латински надпис: POSUI(t).

Височината на буквите е 0,006 м. От това антично селище е известен и друг латински надпис.³

² Б. Ф и л о в, Антични паметници в народния музей, ИАД, III, св. I, 1912, стр. 29, обр. 24.

³ Š k o r p i l, Antike Inschriften aus Bulgarien, AEM, XVII, 1894, стр. 170—224.

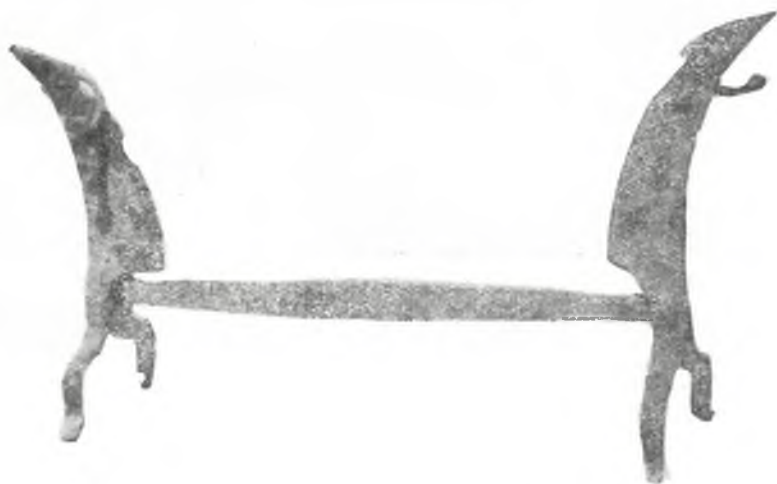
Голямо Пещене

12. В местността Таблювец, югоизточно от с. Голямо Пещене, където има богати останки от късноримско селище, при оран е намерена част от оброчна плоча на Тракийския конник. Плочата е работена от дребнозърнест бял мрамор и от нея е запазен само долният ляв ъгъл с

Обр. 7. Част от оброчна плоча на Тракийския конник
от Голямо Пещене

Fig. 7. Fragment de plaque votive du cavalier thrace
du village Goljamo Peštene

Обр. 8. Железен главнярник от с. Голямо Пещене

Fig. 8. Chenet en fer du village Goljamo Peštene

дължина 0,13 м и височина 0,12 м. Съвсем неясно върху плочата личат копита от задните крака на коня, а в долната рамка има надпис на старогръцки в два реда (обр. 7), от който може да се прочете:

κιντος ΓΕΡ
· τήριον ε

В последната дума на долния ред Н и Р и N и E са в лигатура.

13. В същата местност при с. Голямо Пещене е намерен след дълбока оран един добре запазен железен главнярник за огнище (обр. 8). Съставен е от две протомета на рогато животно,

обърнати с гръб едно към друго и съединени посредством дълга четириръба масивна пръчка, която в средата е леко удебелена. Височината на протометата е 0,38 м, а дължината на съединяващата ги пръчка е 0,62 м. Главнярници от подобен тип са известни и от други места от нашата страна и са датирани от III и IV в.⁴

В античното селище при с. Голямо Пещене е намерена и една мраморна глава на жена.⁵

Градешница

14. Преди години при вадене на камъни от крепостта Калето, западно от с. Градешница, работниците намерили долен десен тъгъл на оброчна плоча (обр. 9), изработена от дребнозърнест бял мрамор. Запазената част от плочата е висока 0,19 м, широка 0,27 м и дебела 0,05 м. В полето на релефа се вижда глиган в бяг надясно. Предният десен крак и част от главата на

Обр. 9. Част от оброчна плоча с латински надпис от с. Градешница
Fig. 9. Fragment de plaque votive à inscription latine du village Gradešnica

Обр. 10. Бронзова статуйка от с. Градешница
Fig. 10. Figurine du bronze du village Gradešnica

животното са отчупени. Пред глигана има кръгъл профилиран жертвеник, а върху долната рамка част от латински надпис в два реда, от който може да се прочете :

... MONTANI PRO-S

... POJSERVNT

Буквите са високи 0,01 м.

15. В крепостта Калето при с. Градешница е намерена и една бронзова статуйка (обр. 10), висока 0,06 м. Представлява бюст на мъж (?) с венец на главата. В долната си част статуйката е имала халка за прикрепяне към друг предмет — по всяка вероятност за украса на дървено сандъче, каквито статуетки са известни вече от гробни находки у нас⁶.

⁴ И. Венедиков, Антични мобили в Тракия, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 221—225, обр. 1, 2 и 3.

⁵ Необнародвана. Намира се в експозицията на Археологическия музей — София, инв. № 693.

⁶ И. Велков, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 211, обр. 297.

Долни Луковит

16. При копане на водопровод за с. Староселци изкопите преминаха на 1,5 км северно от с. Д. Луковит, през местността Владимировото. Тук бяха пресечени основите на голяма антична сграда. Очертаха се зидовете на голяма постройка, които вървят успоредно от юг на север.

Обр. 11. Предмети от римската сграда при с. Долни Луковит :

a — долна част от бронзов светилник ;

b — бронзова скулптурна група на куче и петел

Fig. 11. Objets de l'édifice romain près du village Dolni Lukovit :

a — partie inférieure d'un chandelier en bronze

b — groupe sculpté en bronze représentant un chien et un coq

Те имат дебелина до 0,70 м и са правени от камъни, тухли и бял хоросан. При изкопната работа е намерена бронзова тринога за светилник. В основната си тя се крепи на три крака от животно. Краката са захванати за масивен кръг, по периферията на който са разположени симетрично три животински глави (обр. 11 *a*). Околовръст на масивния кръг е издълбан латински надпис с посвещение: VTERE FELIX FELICITE. Над масивната кръгла част следват три стъпаловидно поставени една над друга четириъгълни плочки с различна големина. Те са пробити през средата и в отвора им е нанизана масивна цилиндрична пръчка, която в основата си е равна, а нагоре е украсена с 12 почти еднакви надебелявания. Общата височина на предмета е 0,20 м.

17. При същата антична постройка е намерена бронзова, куха, цилиндрична, профилирана подставка, с две фигурки на куче и петел върху нея. Височината на фигурите заедно с подставката е 0,45 см (обр. 11 *b*).

Козлодуй

18. На 6 км западно от с. Козлодуй, на брега на р. Дунав, се намират развалините на късно-римско селище. По повърхността се намират парчета от късноримска керамика, монети, парчета от тухли и керемиди (тегули и имбрици). На 300 м източно от това селище е напоителната станция Аспарухов вал. При изкопите за станцията работниците намерили късноантични гробници, правени от големи римски тухли. От погребалния инвентар на една от тези гробници е запазено

Обр. 12. Оловно релефче от крепостта „Четате“
западно от с. Козлодуй

Fig. 12. Petit relief en plomb de la forteresse
„Četate“ à l'ouest du village Kozloduj

само едно малко оловно релефче, представляващо гола мъжка фигура (обр. 12). Задната част на предмета е плоска. Височината му е 0,05 м. Горепосочената местност е известна сред населението на Козлодуй под влашкото име Четате, което значи крепост. От нея преди години собствениците на лозята са вадили камъни.

Койнаре

19. На 1 км северозападно от с. Койнаре, в местността Каменна могила, се намират развалините на голяма антична постройка, по всяка вероятност късноримска пътна станция, на пътя от Ескус за градището при с. Чомаковци. Постройката има правоъгълна форма, ориентирана юг—север. Мерена от вътрешната страна, постройката е дълга 7,80 м и широка 6,30 м. Стените ѝ са запазени на височина до 2 м и дебелина на зида 0,80 м. Зидани са от ломени камъни и тухли, споjavани с бял хоросан.

В тази постройка е намерена надгробна плоча, горе и долу отчупена, с височина 0,80 м, ширина 0,86 м и дебелина 0,28 м. Тя е имала от двете си страни рамка от бръшлянови листа (обр. 13). Запазени са 10 реда от латинския надпис, който гласи така:

. . . EST PERLEGE ME VI
V O POSVI EGO MAXIMV
M. ARCI PATRI MEO MAPCO

Обр. 13. Надгробна плоча с латински надпис от с. Койнаре
Fig. 13. Plaque funéraire à inscription latine du village Kojnare

C.RISPI QVI VIX AN LXXX
ET VALERIAE ZILENI MATRI
MAEAE QVI VIX AN LX
E.T SINPRONIAE ANTONAE
CONIVGI MAEAE PIENTISSI
MAE QVI VIX ANN XXXVI
BENE MERENTIBUS POS

Височината на буквите е 0,04 м. Лигатури: I ред: PE, MAE; II ред: MA; III ред: MA и MAE; V ред: ET, VAL, AE, MAT; VI ред: MAE и AE; VII ред: ET и AE, NT и AE; VIII ред: NIV, MAE, AE, NT; X ред: NE, ME и NT.

Кунино

20. В развалините на античното селище vicus Trollensium,⁷ северно от селото, е намерена горна част от варовикова надгробна плоча, вис. 0,46 м, шир. 0,48 м и деб. 0,16 м. Върху лицевата част на плочата във висок релеф е представена фигура на жена (обр. 14), облечена в дълга до земята дреха (хитон) и с връхна дреха (химатион), която покрива главата. Ръцете на фигурата са склучени отпред. Отстрани и над нея има колонада с арка, а вдясно е запазена част от рамката с украса от лозови листа. Лявата част на композицията липсва.

21. В същото селище е намерено и едно глинено конче-играчка на четири колела (обр. 15). Играчката има обща дължина 0,18 см и височина 0,12 м. Работена е от пречистена глина, която при изпичането е получила керемиденочервен цвят. По форма не се отличава от други подобни глинени играчки, намерени у нас.⁸

⁷ И. Велков, Vicus Trollensium, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му, София, 1958, стр. 556—557.

⁸ М. Бръчкова, Детските играчки в древността, Археология, II, 1960, кн. I, стр. 58, обр. 56 и цитираната там литература.

Обр. 14. Горна част от надгробна плоча от с. Кунино
Fig. 14. Partie supérieure d'une plaque funéraire
du village Kunino

Обр. 15. Глинено конче-играчка от с. Кунино
Fig. 15. Petit cheval-jouet d'argile du village Kunino

Лесковец (Вариана)

22. В развалините на римската крайдунавска крепост Вариана,⁹ северно от с. Лесковец, е намерена бронзова статуйка (обр. 16 а), висока 0,09 м. Статуйката представлява мъжка фигура в цял ръст, облечена с къса до коленете дреха и високи обувки. Фигурата е препасана с колан, а на дясното ѝ бедро е окачен къс меч с ножница. Лявата ръка е свита в лакътя и вдигната нагоре, а с дясната държи патера. Тъмнозелена патина.

23. Също от Вариана произлиза и една бронзова украса за колесница (обр. 16 б), която представлява фигура на глиган върху профилирана шестоъгълна куха подставка. Общата височина на предмета е 0,075 м, а само на подставката 0,045 м. Глиганът е приседнал на задните си крака, а предните са изпънати. Главата му е полуобърната към лявата страна. Тъмнозелена патина.

Обр. 16. Бронзови предмети от с. Лесковец :

а — бронзова статуйка
б — бронзова апликация

Fig. 16. Objets de bronze du village Leskovec :

а — figurine en bronze
б — application de bronze

⁹ Извори за българската история. Латински извори, I, София, 1958, стр. 31 и цит. там литература. Трябва да отбележим, че намираните при с. Селановци антични паметници са също от развалините на Вариана, тъй като до 1944 г. имотите на Селановци граничеха с Вариана.

Обр. 17. Глинена тегула с печат и надпис от с. Лесковец

Fig. 17. Tegula d'argile à sceau et inscription du village Leskovec

24. В развалините на Вариана е намерена и една цяла глинена тегула (обр. 17) с размери $0,53 \times 0,40$ м. В долната част върху лицето на тегулата има правоъгълен вдълбан печат с релефен надпис:

VARI(ana) DAL(matia)

Печатът има дължина 0,10 м и ширина 0,025 м. Височината на буквите от надписа е 0,02 м. Първите две букви V и A са в лигатура.

25. Южно от развалините на Вариана, при подравняване на терена около извора Капитанец, е намерена част от надгробна плоча с латински надпис (обр. 18). Плочата е без рамка, работена е от бял варовик и има височина 0,92 м, ширина 0,55 м и дебелина 0,40 м. Запазена е лявата част на плочата, върху която има част от надпис в шест реда. Обратната страна на плочата е издълбана, което показва, че тя е била използвана вторично като корито на споменатия извор. От латинския надпис върху плочата може да се прочете:

PRIMVS. . .
ASALVS·D. . .
CAP·VIX·A
AN XXV·H[S. E.
STEPHANV[S
F. C.

Височината на буквите е 0,09 м. Буквите M и V от думата на първия ред са в лигатура. Заслужава внимание обстоятелството, че в този надпис за първи път у нас се споменава за волноотпущеник, по произхождение азалец. Също така това е втори случай, където е засвидетелствувано и името на крайдунавското кавалерийско отделение (ala) Capitonis.¹⁰ Това ни дава основание да отнесем надписа около средата на първото столетие от н.е., което се потвърждава и от начина на изписването на буквите.

Обр. 18. Надгробна плоча с латински надпис от с. Лесковец

Fig. 18. Plaque funéraire à inscription latine du village Leskovec

¹⁰ Б. Филов, Антични паметници в Народния музей, ИАД, III, 1912/1913, стр. 3—5, обр. 1 и цит. там литература.

Мездра

26. Част от мраморна оброчна плоча на Артемида (обр. 19) е намерена в зидовете на средновековната крепост Калето — югозападно от гара Мездра. Запазена е долната лява част от плочата, върху която личи релефно изображение на десния крак на богинята и задния крак на животно (куче). Запазената част от оброчната плоча има дължина 0,12 м, височина 1,10 м и

Обр. 19. Част от мраморна оброчна плоча на Артемида
от гр. Мездра

Fig. 19. Fragment de plaque votive en marbre
d'Artémis de Mezdra

дебелина 0,025 м. Върху долната част на рамката има старогръцки надпис в два реда, от който може да се прочете:

κνρία Ἀρτέμιδι
Ὀδαλεντινα εἰνχην

Върху обратната страна на плочата има налепи от хоросан, което показва, че тя е била използвана вторично като градивен материал през Средновековието. За същата плоча е направено вече съобщение, но без фотография и с непълен текст.¹¹

Сираково

27. В крепостта Калето, развалините на която се намират в западния край на с. Сираково, е намерен долен десен ъгъл от оброчна плоча (обр. 20 а), изработена от бял варовик. Запазената част от плочата е висока 0,27 м, широка 0,20 м и дебела 0,12 м. На нея в релеф е представена мечка, полуизправена наляво. Пред животното се виждат крака от друго, с което са вероятно в борба. Върху запазената част от долната рамка на плочата личат остатъци от силно повреден латински надпис, от който може да се прочете само краят:

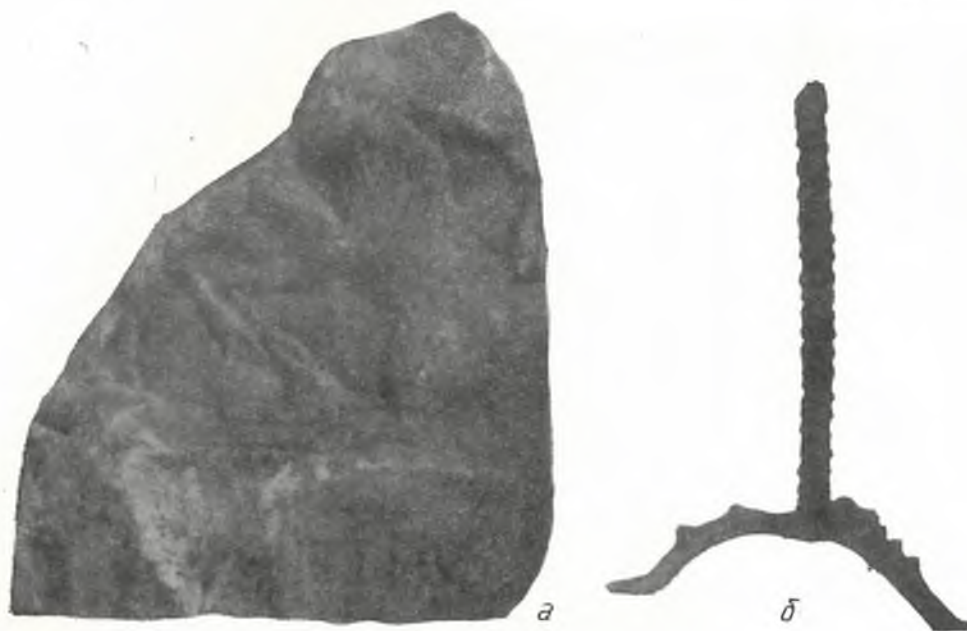
P(rimus) B(enficiarius) F(aciendum) C(uravit)

Височината на буквите е 0,025 м. По начина на тяхното изписване плочата с посвещението на бенефициария¹² може да се отнесе към II в.

28. В същата крепост при Сираково е намерена долната част от бронзов светилник (обр. 20 б). Запазената част се състои от тринога и цилиндрична пръчка, която е украсена с врязани концентрични пояси, поставени на еднакво разстояние един от друг. Общата височина на предмета е 0,20 м. Тъмнозелена патина.

¹¹ И. Велков, Кратки вести от разни места, ИАИ, XV, 1946, стр. 228; В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 28 и 29, № 37.

¹² Х. Петков, Новооткрито сребърно съкровище от с. Г. Брестница, Плевенско, Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 27.

Обр. 20. Предмети от римската крепост при с. Сираково :

a — част от оброчна плоча с латински надпис

б — долна част от бронзов свещилник

Fig. 20. Objets de la forteresse romaine près du village Sirakovo :

a — fragments de plaque votive à inscription latine

б — partie inférieure d'un chandelier de bronze

Сохаче

29. В местността Селището, на около 3 км западно от с. Сохаче, след оран е намерена четвъртата, горе леко заоблена оброчна плоча на Зевс, изработена от дребнозърнест мрамор, с проста рамка по края (обр. 21). Горният и долният ляв ъгъл на плочката са отчупени. Висока е 0,23 м, широка 0,17 м и дебела 0,025 м. Зевс е представен в обикновена поза и облекло. Богът е с къдрава коса и брада. С лявата си ръка се опира на жезъл, а с дясната държи патера, под която стои орел с леко разперени крила и глава, обърната надясно. Върху горната запазена половина на рамката има латински надпис, от който може да се прочете:

. . . INVICTO

Първите три букви на думата *invicto* са в лигатура. В долната част на рамката се чете само *po(suit)*. Епитетът *invictus* при Зевс е рядък. Той се среща по-често при други божества, като например Митра.¹³

30. В същата местност е намерен и фрагмент от друга оброчна плочка, която е представлявала група на Зевс и Хера, ажурно изработена от дребнозърнест мрамор. Запазена е само фигурата на Зевс без главата и ръцете, които са отчупени. Зевс е в обикновена поза и облекло (обр. 22). С лявата си ръка се опира на жезъл. Фигурата на Хера е била отляво на Зевс. Запазена е само част от дясната ѝ ръка, в която държи патера, вероятно над жертвеник, а под патерата стои орел с леко разперени крила и глава, обърната наляво. Запазената част от фигурата на Зевс е висока 0,18 м. Подобни сцени на Зевс и Хера са познати и от други оброчни плочи, намирани у нас.¹⁴

31. На същото място при с. Сохаче е открита и една четвъртата оброчна плоча, горе закръглена, работена от дребнозърнест мрамор. Плочата е с проста рамка (обр. 23). Има височина

¹³ Т. Иванов, Новооткрити латински надписи от Улпия Ескус, ИАИ, XXII, 1959, стр. 130, обр. 12.

¹⁴ Г. И. Кацаров, Светилище на Зевс и Хера при Копиловци, Кюстендилско, ИАД, IV, 1914, табл. VIII.

Обр. 21. Оброчна плоча на Зевс от с. Сохаче
Fig. 21. Plaque votive de Zeus du village Sohače

Обр. 22. Част от мраморна група на Зевс и Хера
от с. Сохаче
Fig. 22. Fragment d'un groupe en marbre représentant
Zeus et Héra du village Sohače

Обр. 23. Мраморна оброчна плоча на Херакъл
от с. Сохаче

Fig. 23. Plaque votive en marbre d'Hercule
du village Sohače

0,21 м, ширина на основата 0,15 м и дебелина 0,025 м. В добре запазен релеф е представена сцената на Херакъл в борба с немейския лъв. Херакъл е прав, гол, леко разкрячен и полу-обърнат надясно. Косата му е къдрава, лицето голобrado, а мускулите на тялото добре очертани. До десния му крак е изправен кривакът. С двете си ръце Херакъл е хванал лъва за главата. Лъвът е изправен наляво в схватка с хероя. Предните му крака са върху лявото рамо на Херакъл. Оброчни плочи, представящи борбата на Херакъл с немейския лъв, са известни и от други места у нас.¹⁵

След направения от наша страна оглед на м. Селището при с. Сохаче се установи, че на повърхността има останки от зидове, правени от камъни и тухли, споявани с бял хоросан, а също така глинени съдове и монети на римските императори от II—IV в. По всичко личи, че тук е имало селище и светилище през римската епоха, още повече че тук и по-преди са намирани римски монети¹⁶ и една оброчна плоча на Зевс и Хера.¹⁷

¹⁵ Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 122, обр. 109; същият, ИАД, II, 1911, стр. 184, обр. 9.

¹⁶ Т. Герасимов, ИАИ, XXII, 1959, стр. 363.

¹⁷ Б. Филов, ИАД, III, св. I, 1912, стр. 41, 42, обр. 35.

Тишевица

32. Западно от село Тишевица при копане на пръст за тухли са намерили основи от късноримска постройка с много парчета от тухли, керемиди (тегули и имбрици) и късове от глинени съдове. Заедно с това е намерена и една оброчна плоча на Тракийския бог-конник (обр. 24). Плочата е изработена от дребнозърнест бял мрамор и има обикновена профилирана рамка. Горната ѝ част е закръглена, а долният ѝ десен ъгъл е отчупен. Висока е 0,22 м, широка

Обр. 24. Мраморна оброчна плоча на Тракийския конник
от с. Тишевица

Fig. 24. Plaque votive en marbre du Cavalier thrace
du village Tiševica

0,18 м и дебела 0,03 м. В хубав релеф е представен конник, препускащ надясно, облечен в къс хитон и развята назад хламида. Конникът е голоблад, с къдрава коса. С дясната си ръка държи задните крака на уловен дивеч, вероятно сърна, провесена надолу. Под коня има куче и лъв, които са захапали дивеча. Между тях сфера. Върху горната рамка е запазен край на старогръцки надпис:

Θε]φ 'Απόλλωνι

а долната рамка има също надпис на старогръцки в два реда:

Κατυλλεινος.....

ευχην ανέθε [κεν]

Личното име Катюлейнос тук се среща за първи път. Подобни плочи на Тракийския конник с убитата сърна са известни и от други места на страната.¹⁸

¹⁸ G. I. Kazarov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 1938 Tafelband Nr. 194 и сл.

Хърлец (Августа)

33. В развалините на крайдунавската крепост Августа, северно от с. Хърлец, е намерена една бронзова статуйка на Нике (обр. 25), която е висока 0,11 м. Богинята е стъпила на полу-кълбо (шишарка), което е поставено в центъра на широк кръг, а отдолу на кръга има цилиндричен издатък. На обратната страна на статуйката има плоска скоба, която е служила за прикрепянето ѝ към друг предмет. Нике е облечена в дълга дреха. Дясната ѝ ръка е отчупена, а с лявата, отпусната до тялото, държи палмово клонче. Тъмнозелена патина.

Обр. 25. Бронзова статуйка на Нике
от с. Хърлец
Fig. 25. Figurine de bronze de Niké
du village Hârlec

Обр. 26. Част от надгробна плоча с релефи от с. Хърлец
Fig. 26. Fragment de plaque funéraire à relief du village Hârlec

34. Също в развалините на Августа при с. Хърлец е намерена горна част от надгробна плоча (обр. 26). Запазената част от плочата е висока 0,65 м, широка 0,85 м и дебела 0,22 м. Работена е от бял варовик. Върху лицето на плочата са запазени части от две полета, ограничени от рамки. На горното поле личи само долна част от повредена релефна глава на медуза, а на долната има три човешки фигури, които са запазени до колената. Първата фигура отляво е на възрастен брадат мъж, средната е на млада жена, а дясната на млад мъж. Рамката наоколо е украсена с лозови стъбла и гроздове.

Краводер

35. На 2 км западно от с. Краводер сред развалините на античната крепост, наричана Трънчовско кале, при полска работа е намерена долна дясна част от надгробна плоча с латински надпис (обр. 27). Запазената част от плочата е висока 0,21 м, широка 0,55 м и има дебелина 0,15 м. Работена е от плътен бял варовик. Запазена е част от дясната страна на рамката, която е ограждала надписното поле. Върху рамката личи релефно изображение на грозд и стъбло

Обр. 27. Част от надгробна плоча с латински надпис
от с. Краводер

Fig. 27. Fragment de plaque funéraire à inscription latine
du village Kravoder

от лоза. От надписа са запазени два цели реда и част от трети ред над тях. Височината на буквите е 0,05 м, а на междуредията 0,02 м. Надписът може да се прочете така:

HERE

DIS SORORI ET GENE

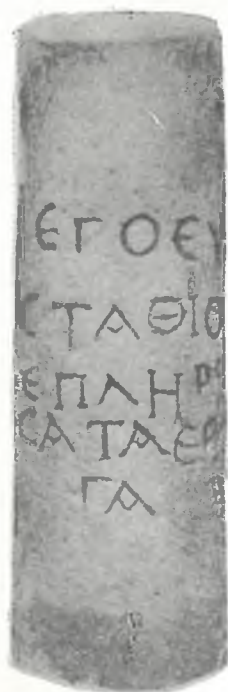
[R] O DIGNISSIMIS PO

По начина на изписването на буквите този надпис може да бъде отнесен към средата на III в. Преди няколко години на 500 м северно от с. Краводер бе намерен друг латински надпис от II в.,¹⁹ който хвърли нова светлина върху аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е.

Лютиброд

36. Цилиндрична каменна колона (обр. 28), изработена от бял плътен варовик, намерена западно от с. Лютиброд в лозето на Мария Д. Филчовска, където личат основи от антични постройки. Външната повърхност на колоната не е добре огладена. Същата има диаметър 0,23 м и височина 0,80 м. Върху едната страна на колоната е издълбан надпис на старогръцки език в пет реда, който се чете така:

ἐγὼ Εὐ
σταθίου
ἐπλήρο
σα τὰ ἔρ
γα

Височината на буквите и ширината на междуредията от надписа не е еднаква. Буквите имат височина между 0,05 и 0,04 м, като буквите ρ и ο от ἐπλήροσα са дадени с по-малки размери и отиват нагоре от реда. Колоната е била вторично използвана за градеж, което много добре личи от налепите хоросан, които се намират по повърхността ѝ. Този надпис, който по начина на изписването на буквите може да се отнесе към началото на III в., е един от малкото открити досега у нас възпоменателни надписи, в които не фигурира презимето, титлата или общественото положение, което е заемал неговият автор. Тук е дадено само личното име на Евстатий, който е завършил строежите.

Обр. 28. Каменна колона със старогръцки надпис от с. Лютиброд

Fig. 28. Colonne de pierre portant une inscription grecque
du village Ljutibrod

¹⁹ В. Велков, Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е., Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 31 и сл.

MONUMENTS ANTIQUES DE LA RÉGION DE VRACA

B. NIKOLOV

(Résumé)

Cet article porte sur une dizaine de monuments antiques de la région de Vraca qui font pour la première fois l'objet d'une publication. Ce sont principalement des plaques votives de marbre de l'Eros thrace, de Zeus, de Héra et d'Artémis, mais aussi quelques monuments épigraphiques, des figurines de bronze et des parures que présentent un intérêt comme produits de la métallurgie de l'Antiquité tardive et de l'artisanat qui y est rattaché, ainsi que de l'art provincial romain tardif. Certains de ces monuments découverts dans des sites antiques sont mentionnés dans la littérature. Cependant la plupart des trouvailles examinées ont été découvertes dans des agglomérations anciennes ou dans des forteresses et font l'objet de cette publication. Ce sont l'habitat romain tardif situé dans le centre du village actuel de Galiče, où l'on a découvert une plaque votive de Dionysos et une figurine en bronze du vieux Silène, l'habitat de l'Antiquité tardive près de l'actuel village Goljamo Peštene et la forteresse romaine près du village Gradešnica. Celle-ci fut élevée sur un site de l'Énéolithique rétablie par les Bulgares au Moyen Âge et utilisée par eux. Ce matériel archéologique porte également sur deux stations romaines inconnues jusqu'à ce jour, dont les ruines apparaissent près de villages Dolni Lukovit et Kojnare. Elles étaient situées sur le tracé de la route romaine qui menait d'Ulpia Oescus à la ville de l'Antiquité tardive située près de l'actuel village Comakovci et Serdica. L'auteur mentionne également une petite forteresse romaine à l'ouest du village Kozloduj qui est à mi-chemin des deux célèbres forteresses romaines danubiennes Camistrum et Regiana. Les recherches et les observations effectuées sur les lieux permettent d'affirmer que les monuments romains cités dans la littérature et découverts près du village Selanovci et Leskovec proviennent de la forteresse danubienne Variana, dont les ruines se trouvent à 2 km au nord de Leskovec. L'auteur publie un fragment d'une inscription latine d'un monument funéraire dans laquelle on mentionne pour la première fois un affranchi qui avait servi pendant la première moitié du Ier s. dans la fameuse Ala capitonis danubienne romaine très connue d'une autre inscription. Ces reliefs et ces inscriptions font connaître l'existence d'un site et d'un sanctuaire thraco-romain près du village Tiševica et les forteresses de l'époque romaine tardive près des villages Kravoder et Ljutibrod. Tous ces matériaux viennent compléter la carte antique de la région de Vraca de quelques forteresses, stations routières et de sites nouveaux. L'établissement d'une Tabula Imperii Romana sera ainsi grandement facilité.

Ces monuments épigraphiques sont tous en latin ou en grec. Il est à relever que les inscriptions grecques n'ont toutes été découvertes que dans des sites et des forteresses d'une petite zone qui longe les deux rives de l'Isker, à l'endroit où la rivière sort de l'Haemus pour entrer dans la plaine. Ces inscriptions proviennent de Ljutibrod, Mezdra, Kunino, Tiševica et Goljamo Peštene — région qui à l'époque de l'Antiquité tardive appartenait à la zone urbaine de Serdica dans laquelle l'hellénisation était plus avancée. Toutes les autres inscriptions qui sont en latin proviennent de la plaine danubienne. Ces monuments épigraphiques contribueront à l'étude plus approfondie du développement et de l'influence hellénistique et romaine dans ces terres. Ces monuments épigraphiques constituent une source précieuse de renseignements sur les travaux de construction de cette région du Ier au IIIe s., sur la composition ethnique de la population, sur le degré de romanisation et d'hellénisation de la population thrace et sur la pratique des différents cultes, aussi bien chez les Thraces que chez leurs colonisateurs et dans l'armée.

РЕЦЕНЗИИ

Heinz Skrobucha, Meisterwerke der Ikonmalerei, Verlag Aurel Bonsers (Recklinghausen, 1961), 296 стр., 14 чернобели и 60 цветни илюстрации.

След кратко указание за подбора на иконите в хронологически диапазон от едно хилядолетие и мястото на сегашното им съхранение (Атина, Берлин, Париж, Швеция, Реклингхаузен и др.) Скробуха се спира върху най-новите изследвания в областта на иконописта и прави преглед върху историята на това изкуство.

Авторът отбелязва липсата на исторически факти за началото на иконната живопис и за нейните първи представители. Сведенията на църквата за иконописците са издирени по-късно. Завладяването на светите места на християните от мохамедани и отрицателното отношение на последните към човешки изображения в храмовете предизвикват в VI в. засилването на култа към неръководни икони на Христос и особено на Мандилиона.

Според Х. Скробуха, за да се говори за тематика, стилови форми и основни тенденции на развитие в иконописта преди иконоборството, при оскъдните запазени от това време икони, много важно е да се познава вътрешната живописна украса на църквите тогава. През V и VI в. тази украса, макар и да продължава антични традиции, постепенно губи пластичния си елемент. С намаляване на усета за дълбочина и драматизъм процесиите стават безплътни и се превръщат в ред от неземни същества.

Авторът много правдиво доказва колко трудно и несигурно е да се определи произходът на една икона или ръкопис, тъй като те лесно са могли да бъдат пренасяни от твърде отдалечени райони до мястото, за което са били изработени.

Като осведомява, че най-ранните икони според писмени сведения произхождат от V

до VII в., а за прецизното им датиране основателно съществува различие в мненията, Скробуха се въздържа да даде по-определено становище за тях. Най-старите останали до днес икони са малко на брой и също като монументалната живопис не показват еднороден произход. Преобладаващото множество от тях се намират в Синайския манастир „Св. Катерина“, а друга група има в Египет.

Скробуха засяга въпроса за създаване на прототипове и тяхното възпроизвеждане. Широкото разпространение на иконопочитането у неуките и вярата им в силата на тези икони предизвикало насочването на това почитане от страна на църковните отци в едно философско-теологично течение. Опирайки се на учението на неоплатониците чрез запазване приликата между прототип и възпроизведен образ, между тях се открива връзка, като повтореният образ притежава и сила на действие. Така излиза, че иконата носи нещо и от самия светец. Тези основни положения довеждат до иконопочитането. Характерно при иконите е преобладаването на портретните изображения в различно изпълнение: портрет на едно лице, на двама или повече светци на изолирани плоскости или представителна група, в центъра на която се намира образът на Христос или Богородица. Освен това се изобразяват сцени от Стария и Новия завет. Темите от Новия завет се срещат много често и в монументалното изкуство, и в миниатюрите, и също и в приложното изкуство и скоро добиват задължителен, утвърден от традицията облик.

Авторът допуска съществуването на еврейски илюстрирани ръкописи, които значително са допринесли за изграждането на сцените от Стария завет. Повод за това му дават изобразените сцени от този цикъл в синагогата от III в. в Дура Европос. После те са включени при оформянето на една

програма за разпределение на местата, заемани от различните библейски и евангелски сцени. С възхода на църквата намаляват сцените от Стария завет. Пред богомолците се представят все повече и повече лица и събития, свързани с идването на спасителя. Тази тенденция в развитието на иконографията е била завършена по времето, когато се появили най-старите запазени досега икони.

Скробуха изразява несъгласие със съществуващите мистично-легендарни разкази за живописците на най-ранните икони, разпространявани от любители и някои по-стари руски автори. А в Русия има житие на първия известен поименно руски иконописец Алимпий. Важни за развитието на иконописата са и решенията на събора от средата на XVI в., наречен Стоглав.

Изписването на икони е било препоръчителен труд за монасите. Но през XVI и XVII в. пред зографите били поставяни строги изисквания повече към тяхната специфична работа, отколкото за морално-духовния им живот. Добрият живописец е бил уважаван, а ако някоя и друга негова икона се окажала чудотворна, легендата лесно допускала нещо неземно и в живота на зографа. Но както правилно казва авторът, легендарните белези не бива да надделяват над историческата истина и да позволяват създаването на неверен образ. Според решенията на VII Вселенски събор художникът трябва да изработи картината едва след като църковните отци са определили какво може да се изобразява. Зографът изписва поръчаната икона, но няма свободата да предлага теми.

Християнските икони са излезли от кръга на съвременното им изкуство и носят явно неговите белези. Едва след дълги десетилетия се изработва художествена форма, която има несъмнено вече собствени черти. Остават също така местните различия. Не може да се отстрани напълно личното и народното. Създадени типове се приемат за прототипове, въпреки че едва ли показват автентичния изглед на оригинала. Остава само живописецът да може да покаже умението си или да вложи нещо свое в стила.

Различните географски области имат свои традиции. Обаче дори и в XIX в., когато ико-

нописата има толкова много модели, все още има в известно отношение общи тенденции с египетските портрети върху мумиите; само изкуството на коптския християнски Египет е по-примитивно. И понеже плоскостното рисуване и суровите движения приближават тази иконопис повече до монументалното изкуство, Скробуха изказва предположението, че и в иконописата, и в монументалната живопис са работили едни и същи майстори. При големите очи с подчертани вежди и очни кухни коптското изкуство е очевидно смесена форма на елинистични и местни елементи. Според автора причината за това се крие у народните майстори, които си служели с по-груби изразни средства. Този облик се е получил и поради стремежа да се даде по-прост образ, което води до типизиране и отслабване на личното в изображението. Този процес дава отзвук и в съседни на Египет страни.

Една голяма празнина в развитието особено на източнохристиянското изобразително изкуство, забелязва Скробуха, е времето на иконоборството, свързано с унищожаването на фигурните изображения. Течението на неприятелите на иконите, чието ръководство иде от азиатските области и е подбудено от прекаленото преклонение пред иконите, е почти едновременно с подобно движение в мюсюлманския свят. Различни способности прилагали противниците на иконите, за да се избегне придаването на божествена сила на изображението. Например фигурни образи се поставяли по подовете, телата представляли разделени на две части или с огромни разрези или липса на части от тях.

През време на иконоборството фигурното изкуство било изхвърлено особено в големите градове. Възможно е в приложното изкуство и в иконописата на отдалечени селища и манастири тази забрана да не е била спазвана.

След иконоборството се забелязва нов разцвет в изобразителното изкуство. В стила личи духът на класицизма. Дрехите имат меки дипли, лицата са фино моделирани и одухотворени. Авторът много правилно се противопоставя на едно вече разпространено схващане за възръщане отново към класи-

ческата антична естетика. Той намира, че византийска Гърция няма нужда отново да открие Елада, тъй като тя е част от нея.

Характерно за стила на IX до XV в., което минава и се засилва през XI в. е съдържанието величие и елегантност, прилагани в столицата и в Солун, а оттам разпространявани в цялата империя и извън границите ѝ, в Русия и Италия. Успоредно продължава и едно меко живописно третиране от елинистически произход, както личи от илюстрираните ръкописи. Някъде двата вида изразни средства се смесват.

Авторът смята, че за развитието на изкуството всяка фаза на един стил може да се проследи от неговото начало до насищането и разлагането му. Последното пък е подготовка за нов стил. И византийското изкуство преминава през същото развитие, но загубата на голям брой паметници не позволява да се направи един обзор без празнини. Патетичното Възнесение от църквата „Св. София“ в Солун отразява възторга от победата на християнството. Може би по-живеният живописен начин на изразяване се свързва със Солун — втората столица на Византия, а хиератичната статика и класичната тенденция е по-близка на Цариград. Тези две основни насоки в XI в. се проявяват най-често смесени. Пример за това са мозайките в наоса на църквата „Св. Лука“ и притворът на Неа Мони в Хиос. Нови тласъци към пресилено движение и задълбочен израз дават в XI в. задоволството от победата на иконопочитането. Това е преход към изкуството на XII в. на Комнините и ясно личи в Дафни. След средата на XII в. е достигнато едно насищане на този етап на развитие и линейното подчертаване изпква особено в Нерези, Курбиново и в най-старите църкви на Костур. То е придружено от по-ярко представяне на възвращенията. Към началото на XIII в. се очертава упадък, по-голямо изравняване. През втората половина до края на XIII в. се появява нов усет за пространство и се стига до пълна пластичност. В жестовите личи приповдигнатост, губи се класическата мярка за пропорции. Нови цветни тонове изместват предишните хармонични съчетания, остри, бели осветлявания предават напрежение.

В мозайките на Кахрие джами в Цариград ясно личи стилът на Палеолозите в неговия разцвет.

Завземането на столицата от кръстоносците прекъсва водещата роля на Цариград в изкуството. Сега живописците работят за славянски и франкски владетели. Те имат повече самостоятелност. В XIV в. различните течения отново се сливат в един стил.

Скробуха отбелязва, че с падането на метрополията през 1453 г. в турски ръце византийското наследство продължава да живее при неблагоприятни условия в Гърция и съседните славянски сграни. На гръцките острови и в зависимите от Венеция области се образува онзи смесен стил, известен като итало-византийски, венецианско-критски или *papiera graeca*. Сега художниците по-често се подписват, имената на повечето са известни, на творбите са отбелязани дати и личи стремение към хармонично свързване на византийската иконография и езика на византийските форми с изразните средства на италианското изкуство. Едни от най-важните и плодотворни центрове са Венеция и Далмация. Превесът на италианското изкуство и в иконографията се очертава силно едва в XVIII в. То обхваща и Балканските земи. Византийското влияние продължава в иконите на някои манастири, но това е само придържане към създадените от византийското изкуство композиции и иконография.

Към XIII в. българи, сърби и руси вече развиват ясно изразени свои отличителни белези в приетото от Византия изкуство. Тази епоха е като преход към самобитно народно изкуство. В стилово развитие на по-ранната епоха иконографията е имала по-малко значение, отколкото по-късно, когато живописните стилове на народите са били вече обособени. Авторът смята обаче, че народности особено могат да се търсят не по-рано от XII и особено от XIII в.

Задоволително запазени паметници от времето след приемане на християнството в Русия има едва от Ярослав Мъдрий и наследниците му насам. Катедралата „Св. София“ в Киев показва ясно, че византийци са я строили и ръководили нейната живописна украса. Сигурно са работили и руси. Има предполо-

жения, че отделни фигурни групи са работени от византийци и руси. В Киевския патерик, в житието на първия поименно известен иконописец Алимпий, има сведения, че в Русия са работили византийци, а руски майстори са школували при тях. Алимпий бил известен далеч зад пределите на своя манастир. Работил е и за реставриране на повредени икони. Това показва, че в Киевска Русия още рано имало стари, внесени от Византия икони — много ценни документи за историята на византийската иконопис от времето на Македонската и Комниновата династия. От тях не е останало нищо. Приписваната на Алимпий икона на Богородица тип „Печерская“ от Свенския манастир в Брянск, след проучванията на държавните реставрационни ателиета в Москва, се оказала от XIII в. и вероятно е копие на работената от Алимпий (умрял в 1114 г.). Образите на св. Антоний и Теодосий (части от композицията „Печерская“) сочат като местопроизход на този тип Киевския пещерен манастир. Може да се приеме със сигурност, че Алимпий е създал първото изображение на този тип.

Останалите от Владимир-Суздалската живописна школа няколко икони от XII и XIII в., въпреки че съблюдават византийските образци, показват белезите на едно начало на прехода от византийската форма към руската. Изкуството на Киев и Владимир-Суздал като дворцово има много от елегантността и грацията на цариградското изкуство. След завладяването на страната от татарите особеностите на живописните школи на Владимир-Суздал стават основа на изкуството на държавния център — на изкуството на Москва. Тази вътрешна връзка на дворцовото изкуство стига дотам, че за иконите от типа на Борис и Глеб от XIV в. не може да се каже с положителност дали се отнасят към Московската или към Владимир-Суздалската школа. В иконите от XII и XIII в. на Владимир-Суздал и Ярославл се забелязва, че съществуват показатели, по които може да се открие по-нататъшният ход в изграждането на руската иконна живопис. Главите са построени по-естествено, в лицата има по-малко психично напрежение, отколкото във византийските, но фигурите са по-плоски, тъй като моделирането на телата чрез релефно

третиране гънките на дрехите е по-слабо. Засилва се общото въздействие, насочено към духовното. В тези икони силно впечатление прави вътрешната съсредоточеност, която по-късно достига върхната си точка в творбите на прочутия Андрей Рубльов.

През периода на татарското нашествие в страната цари бедност и разруха. Макар че манастирите са се ползували с по-голяма свобода от градовете, те не са оставили никакви икони и данни за иконописци. В архивите на манастира при Волоколамск от 1545 г. не се съобщава за по-старите икони нищо друго освен определението „стара зография“ и се приписват редица табла на Новгородската школа.

Големият търговски център на Илменското езеро Новгород и сродният му Псков (Плесков) признали властта на хана и не били подложени на разрушение. Новгород има повече връзки със западните страни и с Ханзата. И тук в началото личи оформящата ръка на византийски художници. Богатият материал в Новгород позволява да се проследи развитието на иконописца. Има сведения, че икони са били работени не само за църкви, но и по поръчка на отделни лица, и то не винаги от средата на феодалната аристокрация. Скробуха изказва предположението, че причината за специфичния оттенък за новгородското изкуство вероятно се дължи и на по-различния вкус на едно осъзнато градско съсловие. Ранните новгородски икони се отличават със строгост и войнствена суровост. Те не притежават смирението и спокойствието на образите на Владимир-Суздал и Ярославл. Но жизненият елемент за новгородската иконопис, с който се достига до изненадваща сила на блясъка, са багрите. В XIII в. се подготвя разцветът на новгородската живопис за XIV и XV в. Прекъсването на връзките с Византия през XIII в. се оказва благотворно за разцфтяването на местните сили и за проникването в иконописца все повече на народни форми и мотиви. Опростява се композицията, рисунката става лаконична, лицата по-приветливи, а багрите в еднообразни тонове без засенчване и почти без контрасти на светлосенки. От това време е запазена подписаната новгородска икона на св. Никола Чудотворец от църквата „Св. Никола“ на Липна. Под къс-

ните записи е открит подписът на зографа Алексей Петров и датата 1294 г.

Запазените новгородски икони от XIV в. са от високо качество, но не образуват свързано цяло. Особено в композициите на многопланови икони не е постигната напълно връзката между отделните сцени. Към края на 70-те години на XIV в. в Новгород работил гениалният гръцки живописец Теофан Гъркът. Работил е миниатюри, икони и е зографисвал църкви. Бил много интелигентен и рисувал без шаблони. По негови творби са се учили много иконописци от Москва. Известни са и негови помощници и съвременници. Смята се, че и Андрей Рубльов е бил негов ученик. Теофан Гъркът предпочита убити багри в затъмнени тонове. С рисунък и цвят той търси по-голяма изразителност. Най-характерни са работените от него фрески в църквата на Спасителя на улица Илински в Новгород и иконите от иконостаса и катедралата Благовещение. Подражатели не е имал, но е помогнал да се превъзмогнат ограниченията на съвременната му живопис.

XV в. е време на зрялост и разцвет в живописа на Новгород и Москва. Съперничеството между тези два центъра води до големи постижения и до върха на тогавашното руско културно развитие. След падането на Цариград под властта на турците Московското княжество ръководи политиката за обединяване на руските държавици в сферата на източното православие.

Броят на икони от XV в. е твърде голям и това позволява да се проследи по-цялостно стилового им развитие. В това отношение от голямо значение е широкото разпространение на иконостаса от XIV в. нататък. Иконите все повече стават най-важната част на живописната украса на църквата, като остават на заден план монументалната живопис. Авторът много правилно е забелязал, че през XV в. иконите в Новгород добиват оригинален руски отпечатък, дори оригинален новгородски облик. Палитрата на живописците е светла, блестяща и весела.

Противоположно на градско-демократичния Новгород живописът на Москва проявява дворцов характер. Иконите на Владимир-Суздал се отличават с аристократични пози и Москва, вече като седалище на великия

княз, също предпочита благородната елегантност на своите предшественици. Подвижност и повече място за детайли и орнамент се противопоставят на новгородските твърди линии и плоски строежи. Най-значителният художник на Московската школа и най-велик руски иконописец е Андрей Рубльов (1360—1430 г.). Благородното изграждане на композициите му особено в най-известната му икона св. Троица, изписана за едноименния манастир на св. Серги от Радонец, е дадено по неповторим начин. Меките линии и още повече нежността и неземната красота на багрите му го правят един от най-надарените средновековни художници. Като монах Рубльов е смятал за свято дело изписването на икони и дори 120 години след смъртта му неговата св. Троица е била приета от църковния събор Стоглав като една от най-правдоподобните от гледище на канона. Делото на Рубльов има много последователи. Стилът му е образец за много от младите иконописци след него.

Към края на XV в. произведенията на друг известен значителен зограф Дионисий представляват нова степен от развитието на руската живопис. За дейността му от 1476 до 1501 г. има писмени сведения. В творчеството му — строгите контури, удължените стройни фигури със съдържан драматизъм в движенията — авторът намира връзка и с новгородската, и с московската живопис. Дионисий е майстор на тънката линия, която по-скоро загатва, отколкото изтъква. И на Скробуха се струва, че в неговите икони и техните багри се е запазило нещо от илюзионизма на късноризантския изкуство. Дионисий твори в една преходна епоха, когато Московската и Новгородската школа завършват самостоятелното си развитие. Свързването и заимстването от двете страни става все необходимо след падането на Византия. Появява се своеобразен смесен стил, който в XVI в. става стил на руската държава. Москва като център на тази държава ръководи и обединява творческите сили на различните райони на страната. По-късно по различен повод проникват и чужденци от Италия, Германия, Франция, Полша, Швеция, а по-късно и от Англия. По този начин се научава дърворезбата и други изобразителни умения на европейските художници.

В края на XVI и началото на XVII в. постепенно се изоставя лаконичният израз и се минава към осведомителни и разяснителни изображения. Дидактичните и догматични разяснения, темите от литургията и химните изискват повече сцени, многофигурност и се нуждаят от обяснения. Иконописецът става страничен наблюдател, който представя събитието, и то трябва да се възприеме от всеки, който гледа иконата, като от книга. Промяната в изобразяването на отделни светци се изразява в заместването на спокойния фронталитет с лице или фигура, обърнати настрана. Ръцете им се издигат молитвено към Христос или Богородица в горния ъгъл. Поради придаденото ново значение на иконите в тях се подчертава детайлът, графичното. В многофигурните композиции не се прибегва до разпределяне на отделни епизоди. Така нареченият последователен стил свързва събития, които не се отнасят до едно и също време и място. Въпреки промените в иконографията и тематиката иконописта в основните положения остава вярна на стария начин на изписване. Още не е проникнало в нея пластичното предаване на тялото, отдавна познато на Запад. Скробуха правилно забелязва, че изобразяването на архитектурата става все по-реалистично, дърветата и животните са все по-близки до действителността, богатият декор на тъканите следва съвременни образци. Но всичко това ново, и все пак префинено и второстепенно, не засяга пряко изображението на светеца.

С този вид изразни средства, особено в Строгановата школа, иконата става блестящо украшение. Прилагането на повече скъпи метали прехвърля тежестта върху външното, показното. Сребърен филигран и емайл покриват плътно краищата на картината и постепенно обхващат и фона. Работят се обкови, слагат се висящи украси, скъпи камъни, които затъмняват самия образ. През XVII в. се разпространяват кованите обковки. Поради оставянето на иконописния образ в сянка, през XIX в. се рисуват само частите, които се виждат изпод обковката. В Русия освен Строгановото ателие има и направление, съобразявано с вкуса на царския двор, оформено като дял от Оръжейната палата. Дали това е било само в ръцете на богатата меценатска търговска фамилия Строганови, или е

имало и други, не е ясно. Външен отличителен белег на Строгановите икони е малкият формат, който не ограничава тематиката и богатството на фигури. Чести са трикрилите домашни олтари в центъра с Богородица и с всички светци на годината по крилата. От живописците са известни поименно цяла серия. Някои са изписали портрета си на опаката страна, подписан и датиран, нещо рядко за предишните столетия. Разцветът на Строгановата школа е в последната четвърт на XVI и първата на XVII в. В нейните икони има нещо пресилено и крехко. Строгановата живопис влияе през XVII и XVIII в. на руската иконна живопис — на ярославските майстори, на московския Кремъл, на зографите от Оръжейната палата и дори на тези, които работят за царския двор. Един от най-изтъкнатите царски иконописци е Симеон Ушаков (1626—1686 г). С него и сподвижниците му е свързан последният опит за възобновяване на руската иконопис, но и върху тях се е отразило въздействието на Запада.

Против новото течение в иконописта — да се придава на образите земен, човешки облик — се обявили патриарх Никон, протопоп Авакум и привържениците им. Ушаков и сподвижниците му се стараят да обединят иконописта с новите изисквания на времето и да образуват византийско-руска иконография с европейска живописна техника, като създават и нови теми. Но църквата държи на своето. В 1707 г. Петър Велики отделя иконописта от светската живопис. Така иконописта служи само на религията и се отделя от развитието на изкуството. Полето на действието ѝ се стеснява. Уместно авторът отбелязва, че времето на това изкуство е отминало и времето на разцвета не може да се върне отново.

Авторът е направил и интересен подбор на разглежданите икони по отношение на размерите, а заедно с това и на характера на техните притежатели. Тук за разлика от други изследвания са включени много икони с по-малки размери, твърде вероятно използвани и в домовете на феодалната аристокрация, а може би и на по-нискостоящи класи. Проследено е развитието на много теми. Изследването е много подходящ основен източник за по-нататъшни проучвания.

СЪДЪРЖАНИЕ

С. Георгиева и В. Димова — Замъкът в средновековния град Червен	5
В. Антонова — Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. (Сектор А)	27
Д. Ил. Димитров — Кемпфери и йонийски кемпферови капители от ранновизантийската епоха във Варненския археологически музей	41
К. Маевски, Ст. Парнишки-Пуделко, Л. Пресс, Ст. Колкувна, Я. Трынковски — Археологическите разкопки в западном секторе Нове в 1965 г.	59
Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова и В. Найденова — Археологическите разкопки в восточном секторе Нове в 1965 г.	77
Ст. Бояджиев — Нови данни за Хисарските стени	101
К. Маджаров — Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост	113
В. Велков и Й. Атанасова — Латински надписи от Рациария	143
Г. Тончева — Архаични материали от Одесос	157
Т. Герасимов — Истински ли са монетите с надпис ΑΤΑΙΑΣ и ΑΤΑΙΑ	181

Материали и научни съобщения

Т. Герасимов — Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г.	187
Т. Герасимов — Образ на амазонка върху монети на Месемврия на Черно море	192
Т. Герасимов — Тракийско подражание на тетрадрахмите на I Македонска област	193
Т. Герасимов — Един фалшив медалион на Аполония на Черно море	195
Т. Герасимов — Един ауреус от император Проб	197
Т. Герасимов — Един грош на Андроник II с Михаил IX Палеолог	199
Т. Герасимов — Ранновизантийски сребърни свещници от Садовец	200
Т. Герасимов — Пет манастирски печата	205
Й. Юркова — Две контрамаркирани монети от Тракия	210
М. Станчева — Нови паметници на раннохристиянското изкуство от София	212
Б. Николов — Антични паметници от Врачанско	216

Рецензии

Ек. Манова — Heinz Skrobucha, Meisterwerke der Ikonenmalerei, Verlag Aurel Bongers (Recklinghausen, 1961), стр. 296, 14 чернобели и 60 цветни илюстрации	237
--	-----

SOMMAIRE

S. Georgieva et V. Dimova — Le château-fort de la ville médiévale Červen	5
V. Antonova — Recherches archéologiques au centre de Pliska en 1963—1964 (Secteur A)	27
D. Il. Dimitrov — Impostes et chapiteaux-impistes ioniques de la haute époque byzantine du Musée archéologique de Varna	41
K. Majewski, St. Parnicki-Pudelko, L. Press, St. Kołkówna, J. Trinkovski — Fouilles archéologiques dans le secteur ouest de Novae en 1965	59
D. P. Dimitrov, M. Čičikova, A. Dimitrova, V. Najdenova — Fouilles archéologiques dans le secteur est de Novae en 1965	77
St. Bojadžiev — Nouvelles données sur les murs d'enceinte de Hisar	101
K. Madžarov — Nouvelles fouilles et recherches dans la forteresse de Hisar	113
V. Velkov, J. Atanasova — Inscriptions latines de Ratiaria	143
G. Tončeva — Matériaux archaïques d'Odessos	157
T. Gerasimov — Les monnaies avec la légende ΑΤΑΙΑΣ et ΑΤΑΙΑ sont-elles authentiques?	181

Matériaux et communications

T. Gerasimov — Trésors monétaires découverts en Bulgarie en 1966	187
T. Gerasimov — Représentation d'une amazone sur des monnaies de Messembria sur la mer Noire	192
T. Gerasimov — Imitation thrace de tétradrachmes de la Première région macédonienne	193
T. Gerasimov — Un faux médaillon d'Apollonia sur la mer Noire	195
T. Gerasimov — Un aureus de l'empereur Probus	197
T. Gerasimov — Un gros d'Andronic II et Michel IX Paléologue	199
T. Gerasimov — Chandeliers en argent de la haute époque byzantine de Sadovec (Bulgarie du Nord)	200
T. Gerasimov — Cinq sceaux de monastères de Bulgarie	205
J. Jurukova — Deux monnaies contremarquées de Thrace	210
M. Stančeva — Nouveaux monuments de l'art paléochrétien de Sofia	212
B. Nikolov — Monuments antiques de la région de Vraca	216

Critiques

E. Manova — Heinz Skrobucha, Meisterwerke der Ikonenmalerei, Verlag Aurel Bongers (Recklinghausen, 1961), p. 296, avec 14 illustrations en noir et 60 en couleur	237
---	-----

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

Том XXX

*

Изд. редактор М. Чакърова Техн. редактор Ал. Иванов
Коректор М. Икономова

*

Дадена за набор на 26. VII. 1967 Подписана за печат на 30. III. 1968
Формат 59/84/8 Тираж 1000
Печатни коли 30,50 Издателски коли 25,36
Цена 3,30 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 386

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ, Т. XXX

Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
15	11 отд.	азъромнъ	азъ романъ	кор.
22	надпис под обр. 22	втулк	втулка	печ.
34	надпис под обр. 10	briques	tuiles	прев.
39	24 отд.	Лъв VI (896—912)	Лъв VI (886—912)	авт.
70	4 "	Cornelius	Cornelianus	"
78	22 "	RCIPVBLICAE	REIPVBLICAE	"
110	8 отд.	inexacte	inexact	прев.
110	5 "	a juger	a eu juger	"
119	надпис под обр. 7	nlancher	plancher	кор.
175	надпис под обр. 22	Eros	Héros	прев.
179	1 отд.	Eros	Héros	"
182	надпис под обр. 2	pontica	Pontica	кор.
224	1 отд.	M. ARCI	MARCI	авт.
225	1 отд.	C. RISPI	CRISPI	"
225	1 "	E.T	ET	"